

С. МУЛЛОЧОН, С. ХОҶАЗОДА

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст

ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2022

УДК 373. 167. 1
ББК 63.3 (2 тоҷик) Я 72
С-79

С-79. Хоҷаев С., Муллоҷон С. **Таърихи халқи тоҷик.** Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ.– Душанбе: Маориф, 2022. – 240 саҳ.

ХОНАНДАГОНИ АЗИЗ!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он баҳравар шавед ва онро эҳтиёт намоед. Талош намоед, ки соли таҳсили оянда ҳам ин китоб бо намуди аслиаш дастраси додору хоҳарчаҳоятон гардад ва ба онҳо ҳам хизмат кунад.

Ҷадвали истифодаи китоб:

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				аввали сол	охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

МУҚАДДИМА

Китоби дарсие, ки дар даст доред, таърихи зиёда аз панҷуним асрро дар бар мегирад. Он идомаи китоби дарсии синфи 6-ум буда, аз ибтидои асри IX, яъне аз замони ба сари ҳокимият омадани хонадонҳои тоҷикии Бармакиён (752–803) ва Тоҳириён (821–873), то миёнаи асри XIV – соҳиби тахт шудани хонадони Темуриёнро фаро мегирад.

Дар давоми ин асрҳо олимон, адибон, муаррихон (таърихнигорон)-и гузаштаи мо садҳо китоб таълиф намудаанд, вале аксари мардум аз онҳо баҳра намебурдаанд, чунки «Таърихи халқи тоҷик» то соли 1989 дар мактабҳои ҷумҳуриямон ҳамчун фанни алоҳида омӯхта намешуд. Истиқлоли давлатии кишвар имкон дод, ки ба омӯзиши таърихи халқи тоҷик таваччуҳи зиёд зоҳир гардад. Акнун ин фан аз синфи 5-ум то синфи 11-ум хеле пурра (назар ба гузашта) омӯхта мешавад. “Таърихи халқи тоҷик” хонандаро дар рӯҳияи бехтарин ҳислатҳои инсонӣ – накукорӣ, озодихоҳӣ, сулҳпарварӣ ва худшиносию ватанхоҳӣ тарбия мекунад.

Саргузашти мардуми тоҷик ҳамеша бо созандагӣ ҳамроҳ будааст. Тоҷикон офаридани осори арзишманди меъморӣ, ҳунаро, мусиқӣ ва илму адабро рисолати таърихии худ меҳисобанд. Тоҷик танҳо дар ҳолати зарурат даст ба силоҳ бурда, аз сарзамин, шараф ва номи худ дифоъ намудааст.

Шумо тавассути ин китоб бо таърихи таъсис ёфтани давлатҳои тоҷикон: Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён, Ғуриён, Куртҳои Ҳирот, Сарбадорон ва заволи ёфтани онҳо шинос мешавед. Инчунин, дар якҷоягӣ таърихи давлатҳои Қарахониён, Ғазнавиён, Салҷуқӣён, Хоразмшоҳӣён ва истилои муғулҳоро то замони ба сари ҳокимият омадани Темуриён (соли 1370) меомӯzed. Дар ин бахш шумо хоҳед донист, ки ин давлатҳо низ зери таъсири фарҳангу тамаддуни тоҷикон қарор гирифта, баъзе худ фарҳанги тоҷикро қабул карда, онро ривоч доданд.

Ин давраи рушди шаҳрҳои қадимии Шарқ: Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Ҳирот, Балх, Хучанд, Бунҷи-

кат, Хулбук ва ғайра буд. Аз байни тоҷикон фарзандони барӯ-манду мутафаккирони оламшумул, аз ҷумла Абуҳанифа Нуъмон ибни Собит, Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ, Абуалӣ ибни Сино, Абулқосими Фирдавсӣ, Носири Хусрав ва дигарон баромаданд, ки бо асарҳои безаволи худ ба ҳазинаи тамаддуни ҷаҳон ҳиссаи арзанда гузоштаанд.

Дар чанд соли охир, хусусан ба муносибати 1100-солагии давлати Сомониён, 1150-солагии Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ, 1310-солагии Абуҳанифа Нуъмон ибни Собит, 1000-солагии Носири Хусрави Қубодиёни бисёр китобҳои нав дастраси хонанда гардиданд. Дар замони Истиқлолият асари шашҷилдаи «Таърихи халқи тоҷик» ба нашр расида, саҳифаҳои нави таърихи моро равшан гардонд. Садҳо осори арзишманди ниёгон бори нахуст ба нашр расиданд. Аз ҷумла асарҳои «Таърихи Табарӣ», «Таърихи Байҳақӣ», «Зайн-ул-аҳбор», «Таърихи Систон» ва ғайра дастраси хонандагон шуданд.

Ҳангоми мутолиаи «Таърихи халқи тоҷик» шумо бо номи баъзе муаррихони машҳури гузашта шинос мешавед ва аз таълифоти онҳо – китобҳои таърихӣ пораҳо қироат хоҳед кард. Аз ҷумла бо намунаҳо аз осори Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ, Абубакри Наршахӣ, Абулфазли Байҳақӣ, Абусаид Маҳмуди Гардезӣ, Низомулмулки Тӯсӣ, Муҳаммад Алоуддин Атомалики Ҷувайнӣ, Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ, Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ, Сайфӣи Ҷиравӣ ва дигарон шинос мешавед.

Барои аз таърихи давлатдорӣ тоҷикон бештар огоҳ шудани хонандагон тартиби хронологӣ (солшуморӣ) сарфи назар карда шуда, боби «Давлатҳои тоҷикон дар асрҳои XI–XIV» ба таври алоҳида ва пурратар пешниҳод шудааст.

Хонандаи азиз, муҳимтарин сабақи таърих ибрат гирифтани аз гузашта аст. Мо зимни омӯхтани таърихи пур аз шебу фарози халқи тоҷик, бояд аз сарнавишти аҷдоди худ ва роҳи паймудаи онҳо ибрат пазирем. Ҳамон андоза ки бо бузурғони худ ифтихор мекунем, бояд аз хатову камбудии гузашта сабақ омӯзем ва ҳаминро бидонем, ки ваҳдати миллӣ ва ягонагии миллӣ омили асосии пешрафту сарафрозӣ мебошанд.

БОБИ I. РАҲОЙ АЗ ХИЛОФАТИ АРАБ

§1. ЗАМИНАҲОИ ДИГАРГУНӢ ДАР ХИЛОФАТИ АРАБ ВА ОЗОДШАВИИ САРЗАМИНИ ХУРОСОНУ МОВАРОУННАҲР

Яке аз паёмадҳои шикасти Умавиён ва иштироки фаъоли хуросониён дар муборизаҳои дохилии хилофат он шуд, ки арабҳои зиёде, ки хангоми лашкаркашиҳо дар ин сарзамин маскан гирифта буданд, ба нимчазираи Арабистон, Яман ва Шом баргаштанд. Ин амал низ гувоҳи шикаст хӯрдани рӯҳияи арабгарой дар Хуросону Мовароуннаҳр буд.

Сабаби аслии дилсардии мардум аз арабҳо рафтори ҳокимоне буд, ки хилофатҳои умавӣ ва аббосӣ ба Хуросон мефиристонданд. Бештари ҳокимоне, ки барои чанд сол ба Хуросон меомаданд, танҳо дар фикри чамъ кардани сарват буданд. Микдоре аз ин пулу сарват, ки бо зӯр аз мардуми бечора меситониданд, барои халифа фиристода мешуд. Халифаҳо ва амирони араб ба сарзаминҳои аҷдоди тоҷик ҳамчун манбаи даромади муфт менигаристанд. Арабҳо сарзамини моро «бӯстони амир-ул-муъминин» меномиданд. Яъне, ҷое, ки аз он миллионҳо динор, ҳазорон канизак ва дигар навъи хӯрданию ошомиданӣ ва либосу фарш ба хазинаи хилофат мерасид.

Шикампарастиву айшу нӯше, ки ба халифаҳои араб хос буд, дар рафтори фиристодагони онҳо низ дида мешуд. Аз ҷумла Саид ибни Усмон, ки ба қасди забти Бухоро ва шахрҳои атрофи он омада буд, бо гирифтани микдоре пул ақиб нишаст. Дар бораи пулдӯстию ишратпарастии ин саркардаи араб бо забонҳои суғдӣ ва арабӣ ашъоре боқӣ мондааст. Умайя ибни Абдуллоҳ, ки аз тарафи Абдумалик ибни Марвон амири Хуросон таъйиншуда буд, ба халифа навишт, ки тамоми хирочи ин кишварро барои шиками худ ва наздиконаш сарф мекунад. Хангоме ки халифа Умар ибни Абдулазиз аз амири Хуросон Язид ибни Муҳаллаб талаб кард, ки молу сарвати аз Хуросон чамъкардаашро ба хазинаи хилофат супорад. Ӯ гуфт, иҷозат мехоҳад, дубора ба Хуросон равад ва ин сарватро биёварад. Халифа пурсид аз кучо молу сарватро меоварад? Язид ҷавоб

дод аз мардumi Хуросон дубора чамъ мекунам. Ҳамин тавр, халифаҳои араб ва намояндагони онҳо нисбат ба мардumi ғайри араб ягон арзишу эҳтироме қоил набуданд.

Бо гузаштани сад сол аз ҳукумати арабҳо низ ду табақае, ки дар гузашта бонуфуз буданд, рӯҳониёни зардуштӣ ва сипохиён натавонистанд мақоми пешини худро пайдо кунанд. Зеро рӯҳонии ғайримусулмон дар ҷомеа на нуфуз дошт, на обрӯ. Барои дар ҷомеаи нав нуфуз пайдо кардан мебоист нахуст исломро пазирад. Дар ин сурат ӯ аз нуфузе, ки миёни зардуштиён дошт, маҳрум мегашт ва ҳамчун рӯҳонӣ дар миёни муслмонон низ ба душворӣ метавонист мақом пайдо кунад. Сипохиёне, ки дар гузашта дар хидмати шоҳони сосонӣ ё ҳокимони маҳаллии Осиёи Миёна буданд, агар ба хидмати арабҳо мебаромаданд, боз ҳам ҳаққи савор шудан бар аспро надоштанд ва дар тақсими ғаниматҳои ҷангӣ низ саҳми каме насибашон мегашт.

Поймол гаштани ҳуқуқи мардumi ғайри араб сабаб шуд, ки дар ҳамаи шӯришҳои зидди хилофат, ки дар қаламрави Ироқ ва Хуросону Мовароуннаҳр рух медод, аҳолии ғайри араб фаъолона иштирок кунад, зеро ҳар ҳокиме, ки аз тарафи хилофат ба Хуросон фиристода мешуд, аз пештара бадтар буд. Ҳатто арабҳои, ки мехостанд зидди ҳукумати арабӣ қиём кунанд ё ба Хуросон паноҳ меоварданд, ё дар Ироқу дигар минтақаҳои арабнишин низ ба ёрии хуросонӣ умед мебастанд. Чунончи Яҳё ибни Зайди алавӣ, ки падарашро Умавиён кушта буданд, дар замони хилофати Валиди II (743-744) ба Хуросон омад ва дар ин ҷо шӯриш карда, оқибат ба қатл расид. Куштани ӯ чунон таъсире дар Хуросону Мовароуннаҳр гузошт, ки то шӯриши Абумуслим идома ёфт ва нафрати мардумро нисбат ба ҳукумати Умавиён бештар кард. Яке аз ангезаҳои қиёми Абумуслим маҳз қатли Яҳё ва падараш Зайд аз ҷониби Умавиён гардид.

Зиддияти дохилии арабҳо низ, ки гоҳе бо шиори динӣ ва гоҳе бо ангезаи қавмӣ ва қабилавӣ мегузашт, мардumi Хуросонро бетараф намегузошт. Аз ҷумла дар зиддиятҳои, ки миёни Ҳошимиён ва Умавиён барои тахти хилофат ҷараён дошт, мардumi Хуросон дар сафи пеши мубориза қарор доштанд.

Ҳатто дар зиддияту муборишаҳои дохилии арабҳо, ки байни қахтониҳо ва аднониҳо, яманиҳо ва низориҳо сурат мегирифт, мардуми Хуросон низ ба он мочаро кашида мешуданд. Рӯҳияи зиддиарабиро баъзан худи пешвоёни сиёсии арабҳо доман мезаданд. Аз ҷумла Иброҳими аббосӣ, ки даъвогари мақоми имомат буд, ба Абумуслими Хуросонӣ супориш дода буд, ки ягон арабзобнро дар Хуросон зинда нагузорад.

Ин ҷунбишу қиёмҳои мардумӣ сабаб шуд, ки ҳукумати арабгарои умавӣ барҳам хӯрда, хонадони Аббосиён соли 750 ба қудрат расад. Ҳарчанд ин хонадон нисбат ба ғайри арабҳо сиёсати беҳтарро дар пеш гирифт, вале он низ аз бедории мардум дар ҳарос буд. Аз ин хотир тамоми пешвоёни тоҷик ва ҳамроҳони онҳо, аз ҷумла Абу саламаи Халлол ва Абумуслимо дар аввалин фурсат хоинона ба қатл расонданд. Ин шеваи ҳукумронии Аббосиён дар давоми панҷ аср идома ёфт.

§2. ОҒОЗИ МУБОРИЗАИ ХАЛҚИ ТОҶИК БАРОИ РАҲОЙ АЗ ҲУКУМРОНИИ АРАБ

Авчи ҳаракатҳои зидди хилофат. Дар аввали ҳокимияти Умавиён (661) гурӯҳҳои алоҳида зидди сиёсати давлатдорӣ онҳо баромаданд. Аҳволи мардуми заҳматкаш, хусусан кишоварзону пешаварон, сол то сол бад мешуд. Ҳамаи ин боиси шӯришҳои пай дар пай мегардид. Ошӯби калонтарин, ки яке аз сабабҳои асосии барҳам хӯрдани давлати Умавиён гардид, шӯриши Абумуслим буд. Дар натиҷа хонадони Аббосиён ҳокимиятро соли 750 ба даст даровард, вале аз ин аҳволи мардуми заҳматкаш беҳтар не, балки бадтар гардид. Хонадони нав ваъдаҳои худро фаромӯш кард.

Аббосиён андозро зиёд карда, ҳатто баъзе солҳо аз кишоварзон ду маротиба андоз меситониданд. Аз заминҳои лалмӣ ними ҳосил ва аз заминҳои обӣ аз чоряк то сеяки ҳосил ба хазинаи Аббосиён мебаромад. Ин буд, ки шӯришҳои мардуми камбағал дар замони хилофати Аббосиён афзуданд ва онҳо пояи давлатро заиф гардонданд. Калонтарини онҳо шӯриши Сунбоди Муғ (соли 755) дар Хуросон ва исёни Муқаннаъ (соли 776) дар Мовароуннаҳр буданд.

Ҷарчанд Сунбод зардуштӣ буд, вале дар сафи пайравони ӯ намояндагони дигар дину оин низ кам набуданд. Исёни ғайри мусулмонон бо роҳбарии Сунбод барои хуни Абумуслим, ки сардори мусулмонон буд, баёнгари қудрату нуфузи ин пешвои шӯриш дар миёни аҳолии Хуросон мебошад. Ҳамчунон ин шӯриш нишон медиҳад, ки бо гузашти як аср аз истилои Хуросон ҳанӯз бештари мардум исломро напазируфта, бар оини куҳани худ боқӣ монда буданд.

Шӯриши Муқаннаъ, ки тамоми Мовароуннаҳро фаро гирифт, минтақаро барои арабҳо ноором кард. Ин чунбиш пояҳои ҳукумати Аббосиёнро дар Хуросону Мовароуннаҳр ларзонд. Муқаннаъ танҳо ба муқобили ҳукумати арабҳо начангид, балки душманиву адовати хешро ба ислом низ ошкоро эълон намуд. Ӯ барои ҷалби пайравонаш даъвоҳои динӣ низ доштааст. Зеро дар он замон ислом ҳанӯз дини аксари аҳоли набуд ва Муқаннаъ барои пирӯз шудан аз ин роҳ низ истифода карда, ҳатто туркҳоро барои мубориза даъват намуд. Аммо туркон бештар бо ҳадафи ғорату сарватандӯзӣ вайро ҳамроҳӣ карданд. Бо вучуди шикаст хӯрдани шӯриш ва кушта шудани Муқаннаъ даъвати ӯ бо номи “Сапедҷомагон” солҳои дароз дар Мовароуннаҳр таъсиргузур буд.

Аз охири асри VIII заифии хилофати араб ошкор шудан гирифт. Бисёр ашрофи маҳаллӣ аз ин истифода бурда, худро мустақил мешумурданд ва ҳатто лашкари алоҳида нигоҳ медоштанд. Ҳамаи ин шаҳодат меод, ки арабҳо ба воситаи қувваи лашкар дигар мамлакатро идора карда наметавонанд. Аз ин рӯ, роҳи дигарро ҷустуҷӯ карданд. Чунин роҳро арабҳо ба воситаи ҷалб намудани ашрофи маҳаллӣ ба идораи давлат ёфтани шуданд. Онҳо бо ин рафторашон мехостанд дар мавридҳои зарурӣ барои паҳш намудани шӯришҳои халқӣ ашрофи соҳибмартабаи маҳаллиро истифода баранд.

Ҳукмронии хонадони Аббосиён дар замони халифаҳо Мансур (754–775), Маҳдӣ (775–785), Хорунуррашид (780–809) ва Маъмун (813–833) ба авҷи тараққиёти худ расид. Аммо ҳокимияти Аббосиён дар охири асри VIII тадриҷан рӯ ба завол ниҳод ва музофоти алоҳида аз тобеияти он баромаданд. Бо вучуди ин, ҳокимони маҳаллӣ барои пур кардани хазинаи

хилофат андоз чамъ мекарданд ва таъмини лашкар ба зиммаи мардуми камбағали маҳаллӣ буд. Тамоми замин мулки хусусии халифа ҳисоб мешуд. Онҳо заминро ба хешовандон ва одамони содиқи худ тақсим мекарданд. Дар аҳди Аббосиён замин сарвати асосӣ буда, онро ба одамони ҳарбӣ ва ашроф меоданд. Чунин замин ба забони арабӣ «иктаъ» (қитъа, пора) ном дошт ва соҳиби онро иқтаъдор меномиданд. Ду шакли иқтаъ вучуд дошт: иқтаи тамлик (заминро ба ихтиёри касе додан) ва иқтаи ичора. Иқтаи тамлик аз ҳисоби заминҳои бекорхобида ба муддати се сол ичора дода мешуд ва соҳиби замин ба давлат андоз меод. Иқтаи ичора ҳамчун тухфа ба одамони ҳарбӣ ва ғайриҳарбӣ (ашроф) ба ҷойи маош дода мешуд. Баробари тараққиёти чамъият моҳияти иқтаъ ҳам тағйир меёфт.

Шӯриши соли 806 ва аҳаммияти он. Баъд аз Осиёи Миёнаро забт намудани арабҳо шӯришҳои халқӣ пай дар пай сар мезаданд. Соли 806 бо сардории Рофеъ ибни Лайс дар Самарқанд шӯриши нав ба амал омад. Худи Рофеъ лашкаркаши араб буд. Рофеъ ибни Лайс хуб медонист, ки аҳолии маҳаллӣ аз зулму ситами арабҳо ба дод омадааст ва аз ин хеле моҳирона истифода бурд. Ӯ ба кӯшишу ҳаракати мардуми маҳаллӣ, хусусан ҷавонон, така намуда, ба кӯшкҳои ҳокими Самарқанд ҳучум кард ва ҳокимро ба қатл расонда, шаҳрро ба даст даровард. Шӯриш ба зудӣ Самарқанд, Бухоро, Хучанд, Истаравшан, Хатлон, Хоразм, Фарғона, Балх, Тахористон, Насаф ва дигар шаҳру ноҳияҳоро фаро гирифт. Рофеъ бародарашро ҳокими Бухоро таъин кард.

Дар байни шӯришчиён тарафдорони Муқаннаъ – сафедчомагон бисёр буданд. Муборизаи диловаронаи шӯришгарони Чоч (Тошканди имрӯза) намунаи ибрат буд. Аксари шӯришгарони ин шаҳр иштирокчиёни исёни Муқаннаъ буданд. Ҳокими Чоч муборизи фаъоли зидди арабҳо ҳисоб меёфт ва яке аз аввалинҳо шуда, бо дастаи чанговарони худ ба ёрии Рофеъ ибни Лайс ба Самарқанд омад. Дар ин вақт шӯришгарони Насаф аз Рофеъ ёрӣ талабиданд ва дастаи чанговарони аз Чоч омада ба ёрии насафиён равон шуд. Ба шӯришчиён туркони бодиянишин мадад мерасонданд.

Халифаи араб Ҳорунуррашид барои фурӯ нишондани шӯриш бо лашкари зиёд ба Тӯс (Машҳад) омад, вале соли 809 дар он ҷо вафот кард ва ба тахт писараш Маъмун нишаст. Маъмун назар ба халифаҳои пешина нисбатан адолатпарвар буд. Ӯ дар идоракунии давлат бештар ба ашрофи маҳаллӣ таъя мекард. Баъд аз байни ашрофи маҳаллӣ бисёр ходимони намоёни давлатӣ ва лашкаркашон бароманд. Хусусан хонадонҳои Бармакиён ва Сомониён, хеле нуфуз пайдо карданд ва намояндагони онҳо то ба вазифаҳои вазири расиданд. Дар натиҷа синфи нави заминдорон ба вучуд омад. Онҳо кишоварзонро дар иттиҳоди худ нигоҳ медоштанд.

Дар Хуросону Мовароуннаҳр кишоварзӣ бо обёрӣ саҳт вобаста буд. Бо дастури халифа кишоварзони бенаворо ба кори кандани каналу дигар иншооти обёрӣ ҷалб мекарданд. Ҳам каналҳо ва ҳам сарбандҳои об аз он халифа ва заминдорони калон буданд. Кишоварз барои заминашро обёрӣ намудан андоз меод.

Шумораи ғуломон дар хилофат ниҳоят бисёр буд ва онҳоро дар қорҳои вазнин истифода мебарданд. Масалан, ғуломон дар қонҳо қор мекарданд, ботлоқзорҳоро мехушканданд, биноҳояро қӯшқҳо месохтанд ва дар набардҳои шадид дар сафи пеш меҷангиданд.

Аз аввали асри IX раванди парокандашавии давлати Аббосиён пурзӯр гардид. Бисёр мамлакатҳо ва сарзаминҳои алоҳидаи тобеи хилофати араб, аз ҷумла Миср, Хуросону Мовароуннаҳр, аз ҳайати хилофат баромада, истиқлол ба даст оварданд. Ниҳоят, дар Хуросону Мовароуннаҳр давлатҳои нави маҳаллӣ, аз ҷумла давлатҳои Тоҳириён, Саффоориён ва Сомониён, таъсис ёфтанд.

Дар натиҷаи шӯришҳои пайвастаи мардуми заҳматкаш ва пурзӯр шудани мустақилияти ҳокимони маҳаллӣ хилофати араб заволи ёфт.

Дар ҳайати лашкаре, ки халифа Маъмун барои фурӯ нишондани шӯриши Рофеъ ибни Лайс ба Самарқанд фиристода буд, Асад ибни Сомон (писари Сомонхудо – асосгузори хонадони Сомониён) бо қор писараш меҷангиданд. Дар

ин асно роҳбари шӯриш Рофеъ ибни Лайс ба шӯришгарон хиёнат карда, ба тарафи душман гузашт ва соли 810 шӯриш фурӯ нишонда шуд. Баъд аз ин ҳам ҳар сари чанд вақт дар Суғд, Истаравшан ва Фарғона шӯришҳо сар мезаданд. Ин шӯришҳо гувоҳи он буданд, ки арабҳо дар Осиёи Марказӣ фақат бо қувваи силоҳ ҳукумат мекарданд.

Шӯриши Ҳамза дар Систон. Систон яке аз минтақаҳои муҳим, вале ноором барои хилофати Араб ба шумор меомад. Дур воқеъ гардидани он аз Бағдод ва душвориҳои табиӣ ва регистони он боис шуд, ки дар ин ғӯша ҳар замон чунбишҳои мардумӣ сар зада, вазъи тамоми хилофатро ноором созад. Аз соли 651, ки Систон аз тарафи арабҳо забт гардид, то ба истиқлол расидани сарзаминҳои мардуми эронинаҷод, он ҳамеша маркази ҳаракатҳои милли-озодихоӣ ҳисоб меёфт. Яке аз чунбишҳои, ки дар асрҳои VII-IX дар бештари мулкҳои зери нуфузи арабҳо пайравони зиёд дошт, ҳаракати хоричиён ба ҳисоб мерафт. Даъватҳои баробарии мардумони гуногуннаҷод дар назди Худо ва ҳаққи интиҳоби халифа аз миёни бештарин афроди уммат ҳаракати хоричиёнро дар назари мардум ҷолиб месохт.

Пешвои хоричиёни Систон Ҳамза ибни Абдуллоҳ худро аз авлоди Таҳмосп медонист. Ӯ соли 798 аз ноадолатҳои ҳокими Систон норозӣ гашта, сарвари чунбиши хоричиҳо гардид. Шӯришгарон намояндаи халифаро ба қатл расонда, мардумро даъват карданд, ки дигар ба халифа андоз насупоранд. Ҳамза касонеро, ки бо Аббосиён ҳамкорӣ мекарданд, кофир меҳисобид. Вай аз мардум хироҷ намегирит ва аз роҳи ғаниматҳои ҷангӣ ниёзи лашкарро таъмин сохт. Халифа Ҳорунуррашид сарлашқари бераҳму ғоратгар Алӣ ибни Исоро барои паҳш кардани шӯриши хоричиёни Систон фиристод. Аммо мардум бештар ба сафи лашқари Ҳамза мепайвастанд. Агар дар оғоз лашқари ӯ аз 5 ҳазор нафар иборат бошад, пас соли 803 беш аз 30 ҳазор сарбози аспсавор ба хоричиён ҳамроҳ гаштанд.

Лашқарҳои зиёдеро халифа барои сарқубии шӯриши Ҳамза ба Систон фиристод, вале ҳеҷ қадам натавонистанд

ин чунбиши мардумиро аз байн бараданд. Баръакс, ба ғайр аз Систон хоричиён Кирмон, Синд ва қисме аз Ҳиндустонро низ ба тасарруф дароварданд. Аз ноухдабароии сарлашкарони худ хаста шуда, халифа соли 809 шахсан ба Хуросон омад, то исёни Рофеъро дар Мовароуннаҳр ва Ҳамзаро дар Систон пахш намояд. Бо марги Ҳорунуррашид ва даргириҳои дохилии хилофат, Ҳамза дар Систон пирӯз гардида, то охири ҳаёт (с. 828) дар ин ҷо фаъолият намуд. Пас аз марги Ҳамза дар Систон бо роҳбари Амвори хоричӣ киём шуд, ки дар он айёрон ё азқонгузаштагон иштирок доштанд. Айёрон аз табақаи миёна ва одии мардум буданд. Раҳбарони айёр худро сарҳанг номида, яке аз самтҳои фаъолиятшон ин буд, ки аз бенавоён Ҳимоят мекарданд. Масъулони ҳукумат маҷбур буданд, ки бо онҳо муросо кунанд.

Ҳамин тавр, арабҳо барои пахш кардани шӯришҳо маҷбур буданд, ки ба мардуми маҳаллии Хуросону Мовароуннаҳр така кунанд. Аз миёни ин мардум хонаводаҳои ашроф интиҳоб карда шуданд.

Савол ва супориш

1. *Сабабҳои заволи давлати Аббосиён кадомҳоянд?*
2. *Аҳволи мардуми заҳматкаш дар давраи ҳукмронии Аббосиён чӣ хел буд?*
3. *Кадам шаклҳои иқтаъ амал мекарданд?*
4. *Заҳмати гуломонро дар кадом қорҳо истифода мебарданд?*
5. *Кадам давлату сарзаминҳо аз тобеияти хилофати Араб баромаданд?*
6. *Дар бораи шӯриши соли 806 нақл кунед.*
7. *Чаро Систон ҳамеша ноором буд?*
8. *Ҳамзаи хоричӣ кӣ буд?*

Аз «Таърих-ур-русули ва-л-мулук»-и Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ

Сулаймон ибни Ҳумайди Азди ҳаддро аз Рофеъ бидошт ва ӯро дар банд ба харе нишонид, то занро талоқӣ кард, он гоҳ дар зиндони Самарқанд бидошт. Аммо Рофеъ шабона аз зиндон аз пеши Ҳумайд ибни Масеҳ, ки он вақт солори ниғаҳ-

бонони Самарқанд буд, бигурехт ва пеши Алӣ ибни Исо рафт ба Балх ва аз ӯ амон хост, аммо Алӣ напазируфт ва мехост гарданаширо бизанад.... Алӣ ибни Исо писари хешро ба муқобалаи ӯ фиристод, қасон ба Сабоъ ибни Масъада мутамоил шуданд ва ӯро сари хеш карданд. Сабоъ ба Рофеъ тохт ва ӯро ба банд кард, қасон ба Сабоъ тохтанд ва вайро ба банд карданд ва Рофеъро ба солорӣ бардоштанд ва бо вай байат карданд.

Мардуми Мовароуннаҳр низ бо вай мувофиқат карданд. Исо ибни Алӣ сӯи Рофеъ биёмад ва Рофеъ бо вай муқобала кард ва ҳазиматаш кард.

§ 3. ҲАРАКАТИ ШУУБИЯ ВА МОҲИЯТИ ОН

Пеш аз ислом дар миёни арабҳо танҳо таассуби қабилавӣ вучуд дошт. Арабҳо аз умумияти миллӣ маҳрум буда, давлати муктадир ҳам надоштанд. Аз ин рӯ, чун зери парчами ислом бар давлатҳои муктадири Эрон ва Рум пирӯз гаштанд, ин пирӯзиро натиҷаи қудрати араб дониста, ба хулосае расиданд, ки арабҳо бар дигар қавмҳои халқҳо бартарӣ доранд. Ҳатто арабҳо он мардумонро, ки забони арабӣ намедонистанд, аҷамӣ меномиданд, ки маънояш гунг ё лол мебошад. Ҳамаи вазифаҳои муҳимро ба арабҳо дода, ҳатто арабҳои, ки модаронашон ғайри араб буданд, дар назари онҳо одамони дараҷаи дувум ба шумор меомаданд. Дар роҳ агар арабе бо бор бо ғайри араб дучор мешуд, ӯро маҷбур мекард, ки бори вайро то чойи зарурӣ бирасонад. Агар арабе ғайри арабро савора медид, вайро маҷбур мекард, ки асп ё шутурашро ба араб диҳад. Ба ғайри арабҳо иҷозат дода намешуд, ки духтари арабро ба занӣ гирад ва агар ҳатто чунин коре иттифоқ меафтод, вайро маҷбур мекард, ки зани арабро талоқ диҳад. Тамоми халқҳои ғайриарабро, ки дар итоати арабҳо даромада буданд, маволи меномиданд. Маънои ин калима банди озодшуда мебошад.

Ҳамин тавр, ислом дар дасти як гурӯҳ ба воситае табдил ёфт, ки ҳар касро мехостанд таҳқир мекарданду паст мешумурданд. Мардуми ғайри араб дар муқобили чунин беадолатӣ даст ба инқилобу шӯриш заданд. Бузургтарин наҳ-

зати зиддиарабӣ шуубия номида мешавад, ки як чунбиши ақидатӣ буд. Шуубихо асосан баробарии ҳамаи халқҳоро тарафдорӣ мекарданд. Онҳо бо далелҳои илмӣ, ақлӣ ва динӣ бартарӣ доштани як халқро бар халқи дигар рад менамуданд. Шуубихо дар тамоми илмҳои он замон таъсири худро гузошта буданд. Дар баробари фахрфурӯшиҳои арабҳо ҳикояву дoston ва ашъоре месурӯданд, ки дар мазаммати арабҳо буд.

Мардуми эронинажод, барои он ки бо арабҳо мубориза баранд, мувофиқи тақозои ҳамон давра ба оятҳои Қуръон ва ҳадисҳои пайғамбар ишора карда, дар назди Худо баробарии ҳамаи халқҳоро мехостанд. Аз ҷумла ба як ояте дар Қуръон (сураи 49, ояти 13) ишора мекарданд. Дар ин оят калимаи шууб (ҷамъи шаъб ба маънои халқ ё миллат) истифода шуда, гуфта мешуд, ки гуногун будани халқҳо аз нигоҳи нажоду ранги пӯст ба хоҳири шиносоии якдигар аст, на барои бартарӣ чустану фахр кардан ва ҳар кас парҳезгор (донишманд, пок, некукор) бошад, дар назди Худо гиромӣ доништа мешавад. Барои ин ҳам, ин гурӯҳи ватандӯсту муборизро шуубӣ меномиданд, зеро барои исбот кардани даъвои худ ояти номбаршудаи Қуръонро асос меоварданд. Ормонҳову орзуҳои ватанхоҳии шуубиён асосан дар миёни кишоварзону табақаҳои бенавои Хуросону Мовароуннаҳр тарафдор пайдо мекарданд.

Донишманди араб Ибни Қутайба чунин менависад: «Ман дар миёни шуубия касеро мутаассибтар аз миёнаҳолон ва мардумони поёнӣ надидам. Ин даста аз мардум бо араб саҳт душманӣ меварзиданд». Сабаби душмании кишоварзон нисбат ба арабҳо он буд, ки ҳар халифа ё амири араб, ки ба Хуросону Мовароуннаҳр меомад, ба салоҳдиди худ худуди андозу молиётро муайян мекард. Аз ҷумла халифаи умавӣ Абдумалик ибни Марвон, ки ба фарҳанги араб фахр дошт, нисбат ба ғайри арабҳо қонунҳои саҳт баровард. То замони ӯ коргузорӣ дар хилофат бо забонҳои паҳлавӣ, юнонӣ ва румӣ сурат мегирифт. Ӯ дастур дод, ки забони арабӣ забони расмӣ хилофат эътироф шавад. Бар рӯйи сиккаҳо низ ба ҷои тасвирҳои оёти Қуръон саҳт гардид.

Тадбирҳои халифаҳои араб дар миёни мардуми ғайри араб воқуниши ҷиддиро ба миён овард. Нафрати мардум нисбат ба арабҳо чунон боло гирифт, ки на танҳо арабҳо, балки он гурӯҳ аз аҳолии маҳаллӣ, ки мусулмон шуда буданд мавриди бадбинии мардум қарор гирифтанд. Ин кинаву нафрат чунон буд, ки ҳатто занҳои ғайри араб, ки ба ақди заншӯйии арабҳо даромада буданд, риши шавҳарони худро гирифта, аз хона берун меоварданд ва ба дасти мардум месупурданд, то онҳоро бикӯшанд. Ин раванд дар Хуросон ва Табаристон бештар мушоҳида мешафт.

Табақаҳои фаъоли шӯриши зидди арабҳо бештар аз ҳунармандону кишоварзони камбағал ба мисли зинсозон, кӯзагарон, оҳангарон, анорфурӯшон, мӯзадӯзон, сиркафурӯшон, боқилофурӯшон ва ғайра иборат буданд.

Ҳарчанд ҷунбиши шуубия бар зидди хилофати Умавиён оғоз гашта буд, вале дар замони Аббосиён ҳам, ки нисбат ба мардуми маҳаллии Хуросону Мовароуннаҳр робитаи беҳтар доштанд, идома ёфт. Аббосиён бо вучуди баъзе сабукиҳои, ки ба ғайриарабҳо дар идораи кишвар доданд, пурра аз айби қавмгарой озод набуданд. Пас аз чанде ба озори мардум пардохта, бештари норозиёнро бо ҳар баҳона аз миён мебарданд. Ҳатто касоне, ки бо онҳо ҳамкорӣ намекарданд, низ аз тарафи Аббосиён ранҷу азоб медиданд. Фақеҳи маъруфи тоҷик Абӯханифа, барои он ки розӣ нашуд, мансаби қозигиро пазирад, зиндонӣ шуд. Аҳмад ибни Ҳанбал, ки яке аз пешвоёни мазҳабӣ буд, ба хотири мувофиқ наомадани назарҳояш бо халифа тозиёна хӯрда, қариб буд, ба қатл расонда шавад. Тарафдорони Алӣ (шиаҳо), ки дар аввал бо Аббосиён якҷоя зидди Умавиён мубориза мебарданд, аз тарафи Аббосиён ба ҳабс гирифта мешуданд ё бо ҳар баҳонае кушта мешуданд.

Даъвати шуубихо барои баробарии ҳамаи халқҳо дар миёни мардуми Ироқ, Эрон ва хусусан Хуросону Мовароуннаҳр ҳамовозӣ пайдо кард. Вақте ки соли 685 Мухтор дар Ироқ бар зидди Умавиён шӯриш кард, дар сафи лашкари ӯ беш аз 20 ҳазор маволи қарор дошт. Мухтор ба маволи ва арабҳо яксон рафтор мекард. Ин кор сабаби нороҳатии

арабҳо мешуд. Табарӣ навиштааст, ки «аз чумлаи корҳо, ки Мухтор кард, он буд, ки маволиро бар асп нишонд ва аз ғанимати чангӣ ба онҳо ато кард».

Дар шеърӯ сурудаҳои худ шуубиён арабҳоро таҳқир карда, азамату шукӯҳи Эрони тоисломиро ба ёд меоварданд ва ситоиш мекарданд. Дар осори шоирону нависандагони ин давра навиштаҳое, ки дар онҳо мазаммати арабҳо баён шудааст, хеле зиёданд. Ибни Муқаффаъ (724–759) аз чумлаи мутафаккирони шуубӣ аст. Номи аслии ӯ Рӯзбеҳ писари Додвех аст. Ӯ, пеш аз он ки исломро пазирад, бо асосҳои оини зардуштӣ ошно буда, забони паҳлавиро низ хуб медонист. Дар Бағдод забону адабиёти арабро фаро гирифта, аз устодони ин фан мегардад. Вай чун адиби гуманист (инсондӯст) зухур карда, ҳамчун таърихнигор, тарҷумон, адиби озодандеш машҳургардид. Ибни Муқаффаъ барои собит кардани фарҳанги тоисломии мардуми тоҷик ва нишон додани ғанои фарҳангии он осори зиёдеро аз забони паҳлавӣ ба забони арабӣ тарҷума кард. Аз чумлаи ин осор «Калила ва Димна», «Худойнома», «Сираи шоҳони Форс», «Оиннома», «Маздакнома», «Гохнома» ва «Китоби Тоҷ» мебошанд. Ибни Муқаффаъро асосгузори насри бадеии араб меноманд. Ба навиштаи сарчашмаҳо Ибни Муқаффаъ марди хубсимо, бахшанда, суханвар, хушхат ва андешаманд буд. Вай дар девони хилофат кор мекард ва ҳамин ҷо исломро пазируфт, вале арабҳо ба мусулмон будани ӯ бовар надоштанд. Аз ин рӯ, вайро ба ҷурми безътиқодӣ ба ислом дар оташ сӯзонданд.

Ҳамчунин, Ҳамиди Бахтакон, Саҳл ибни Мишонӣ, Аъдони Шуубӣ, Абуубайда дар асарҳои худ фикрҳои шуубиро тарғиб менамуданд.

Шоирони шуубӣ Башшор ибни Бурд, Мутаваккилӣ, Ҳаримӣ ва дигарон дар ашъори худ мардуми форсу тоҷик ва таърихи дерини онро мавриди ситоиш қарор дода, баръакс, аз камбудихои арабҳо сухан мегуфтанд.

Ҳатто баъзе арабҳо низ ба ҳаракати шуубия мепайвастанд. Абуубайда, ки аз олимони араб буд, дар мазаммати арабҳо

китоб навишт. Яке аз надимони халифа Мутаваккил, ки худро Мутаваккилӣ меномид, шеъре дар мазаммати арабҳо ва ситоиши форсҳо нигошт: «Ман фарзанди озодагонам..., аз нажоди Чам! Ман ошкоро хунхоҳи ононам ва агар ҳама аз ин хунхоҳӣ боз истанд, ман даст боз нахоҳам дошт.... Баргардед ба сарзамини Ҳичоз ва ба сусмор хӯрдану галла чарондан машғул шавед».

Шуубиён буданд, ки тухми инқилобро дар дилҳои мардумон кошанд. Мардуми Хуросону Мовароуннахрро маҳз ҳамин даъватҳо ба чунбиш ва шӯриш даъват карданд. Мардуме, ки дар миёнаи асри VIII ба даъвати Абумуслим посух доданд, асосан аз сарзаминҳои шарқи хилофат, аз Ҳирот, Пушанг, Марврӯд, Толиқон, Марв, Нишопур, Сарахс, Балх, Чағониён, Тахористон, Хатлон, Кеш ва Насаф буданд.

Савол ва супориш

1. *Чаро арабҳо худро аз дигарон бартар меҳисобиданд?*
2. *Кихоро «маволӣ» меномиданд?*
3. *Кадам маҳдудиятҳоро, ки арабҳо нисбат ба маволӣ ҷорӣ карданд, медонед?*
4. *Калимаи «шууб» чӣ маънӣ дорад?*
5. *Кадам табақҳои мардум ба чунбиши шуубия бештар дилбастагӣ доштанд?*
6. *Намояндагони бузурги ҳаракати шуубияро номбар кунед.*

Аз навиштаҳои шуубиён дар мазаммати арабҳо

Арабери бар вилояте воли карданд. Яҳудиёро, ки дар он ноҳия буданд, гирд овард ва аз онҳо дар бораи Исои Масеҳ пурсид. Яҳудиён гуфтанд: «Мо Исоро қуштем ва ба дор задем». Гуфт: «Оё хунбаҳои ӯро низ пардохтед?» Гуфтанд:

«На». Араб гуфт: «Ба Худо савганд, аз ин ҷо берун наравед, то хунбаҳои ӯро напардозед».

Аз «Уюн-ул-ахбор»-и Ибни Қутайбаи Диноварӣ

Абулоҷ ном арабе воли Басра буд. Масеҳиеро назди ӯ оварданд. Пурсид: «Номи ту чист?» Мард гуфт: «Бандоди Шаҳр

Бандод». Гуфт: «Се ном дорӣ ва қизяи як нафарро мепардозӣ?». Пас фармон дод, то қизяи се танро аз ӯ биситонанд.

Аз «Уюн-ул-ахбор»-и Ибни Қутайбаи Диноварӣ

Қаҳтабаи Тойӣ, ки аз қудратмандони араб буд, дар як хутбаи худ чунин гуфт: «Эй мардуми Хуросон! Ин мамлакат аз они Шумо ва ёдгори аҷдоду ниёғони шумост. Онҳо ба адл ва ҳусни сират ҳамвора бар душман тирӯз буданд ва чун аз роҳи адл мунҳариф шуданд, Худованд залилтарин умами чаҳон, яъне арабро бар онҳо мусаллат кард.... Араб низ то ба адолат ҳукмравой дошт, шоистаи ҳукумат буд, вале акнун ба роҳи зулм меравад ва бо хонадони Расул чавру ситамгарӣ мекунад. Акнун Худо шуморо қудрат дод, то аз ин тоифаи чаврпеша интиқом бигиред!».

§ 4. САБАБҲОИ ҚУДРАТЁБӢ ВА ЗАВОЛИ БАРМАКИЁН

Баъди ғасби Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо дар ин сарзамин шӯришҳои халқӣ пайваста ба вуқӯъ меомаданд. Халифаҳои араб барои паҳш кардани ин шӯришҳо аз нимаи дуюми асри VIII ашрофи маҳаллиро бо ҳар роҳ истифода мебуданд.

Дар байни хонадонҳои бонуфузи ҳамон давра хонадони Бармакиён аз ҳар ҷиҳат фарқ мекард. Бармакиён аз тоҷикони Балх буда, барои аз зулми арабҳо озод шудан хидмати босазо кардаанд. Ин хонадон фаъолияти сиёсии худро аввал ҳамчун саркоҳини дайр (парастиишгоҳи буддоӣ) сар кардаанд ва минбаъд дар давраи ҳукмронии Сосониён (224–651) вазифаҳои баланди давлатиро соҳиб шуданд. Онҳо дар замони истилои арабҳо низ мансабдорони давлат ҳисоб меёфтанд. Намояндагони ин хонадон ҳамеша аз илму дониш огоҳӣ доштанд. Бармак донандаи илмҳои фалсафа, нучум ва тиб буда, яке аз ашрофи арабро табобат карда, ба дарбори халифа наздик мешавад. Ӯ бо дастури амири Хуросон соли 726 шаҳри харобшудаи Балхро дубора обод месозад.

Холид ном узви хонадони Бармакиён дар замони қиёми Абумуслим исломро қабул мекунад. Ӯ дар аввал дабири Абумуслим буда, сипас дабири халифа Мансур гашт. Пи-

сари Холид Яҳё барои халифа шудани Ҳорунуррашид ёрӣ расонд. Ҳорун ўро вазири худ таъйин кард. Ў ба фарзандонаш Фазл, Чаъфар, Муҳаммад ва Мўсо вазифаҳои гуногун дод. Чаъфар хеле ба Ҳорун наздик буда, надими халифа шуд. Холид (705–781) сардори девони лашкару хироч, ва-зир ва ҳокими Табаристон (музофоте дар Эрон) буд. Хо-лидро халифа як замон ҳокими шаҳри Мавсил (Ироқ) таъ-йин мекунад. Мардуми ин шаҳр ҳеч ҳокимро ба андозаи Холид эҳтиром намекарданд, зеро тарзи ҳукуматдории ўро одилона медонистанд.

Бармакиён дар сохтмони шаҳри Бағдод – пойтахти Аббоси-ён ширкат варзиданд. Писари Холид – Яҳё мураббии шоҳзода Ҳорунуррашид буд ва бисёр вазифаҳои баланди замонашро ба уҳда дошт. Аз байни хонадони Бармакиён шахсони маъруфу донишманд ва сиёсатмадорони машҳур ба камол расида, дар ободии Хуросону Мовароуннаҳр саҳми арзанда гузоштаанд.

Намояндагони алоҳидаи Бармакиён дар вилоятҳои гу-ногуни хилофат ба вазифаҳои муҳим расида, барои ободию шукуфоии минтақаҳои гуногун талош кардаанд. Бармакиён 50 сол дар идораҳои гуногуни хилофати араб хидмат кар-да, ҳукм рондаанд. Аз ҷумла Фазли Бармакӣ солҳои 794-797 барои ором кардани вазъи Хуросон аз ҷониби Ҳорунур-рашид амири Хуросон таъйин гардид. Фазл дар ин вазифа чанд муддат кор карда, миқдори андозро ба тартиб овард ва вазъи ошuftаи ин диёрро сомон бахшид. Таъсири намо-яндагони хонадони Бармакӣ дар девону даргоҳи Аббосиён низ хеле зиёд буд, зеро таъсири ин хонадон халифаҳои араб либоси мардуми маҳаллии Хуросонро мепӯшиданд. Ғизои маҳаллӣ бар дастархони халифаҳо гузошта мешуд. Хали-фаҳои аббосӣ мусиқии мардуми Хуросонро гӯш мекарданд.

Ниҳоят, халифа Ҳорунуррашид аз нуфузу эътибори афзудаистодаи ин хонадон ба воҳима афтада, барои ба қатл расондани ин хонадон амр кард. Дар натиҷа бисёр одамони машҳури ин хонадон кушта шуданд. Сарнавишти Бармакиён ба таври фоҷиавӣ анҷом ёфт. Соли 803 намояндаи

Бармакиён Чаъфар кушта шуд. Часади Чаъфар ҳашт сол бар сари дор буд, то ин ки онро поён кашиданду сӯзонданд. Яҳё ва се писари ӯ: Фазл, Муҳаммад ва Мӯсо дар зиндон ба қатл расонида шуданд. Ин фочиа дар таърих бо номи «Накбати Бармакиён», яъне бадбахтии Бармакиён машҳур аст. Шоирони зиёд дар марги фочиавии Бармакиён ашъори пуртаъсир сурудаанд, ки аз маҳбубияти ин хонадон дар миёни мардум гувоҳӣ медиҳад. Бо вучуди кушта шудани бисёр намояндагони ин хонадон, чанде аз онҳо минбаъд дар замони ҳукмронии Сомониён ба мартабаҳои баланд соҳиб шуданд. Масалан, дар аҳди Сомониён Муҳаммади Бармакӣ вазир буд ва Ҳасани Бармакӣ дар замони Ғазнавиён мартабаи баландро соҳибӣ мекард.

Савол ва супориш

1. Бармакиён киҳо буданд?
2. Бармакиён аз кадом шахр буданд?
3. Чаро халифа аз нуфузи ин хонадон ба таҳлука афтод?
4. Сарнавишти хонадони Бармакиён чӣ тавр анҷом ёфт?
5. Чаро шоирон барои Бармакиён шеър бахшиданд?

Аз Таърихи Байҳақӣ

Чунон хондам дар ахбори хулафо, ки яке аз дабирон мегӯяд, ки Булвазир девони садақот ва нафақот ба ман дод дар рӯзгори Ҳорунуррашид. Як рӯз пас аз баруфтодани Оли Бармак, чарида (дафтар)-и куҳантар мебознигаристам. Дар варақе дидам набишта: Ба фармони амирулмуъминин наздики амир Абулфазл Чаъфар ибни Яҳёи Бармакӣ ... бурда омада аз зар чандин ва аз фарии чандин ва қисвату таййиб (либос ва хушбӯйӣ) ва аснофи неъмат чандин. Ва аз ҷавохир чандин ва маблағаш сӣ бор ҳазор ҳазор дирам. Пас ба варақе дигар расидам, набишта буд, ки андар ин рӯз итлоқ карданд (таъйин карданд) баҳои бурё ва нафт, то тани Чаъфари Яҳёи Бармакиро сӯхта ояд ба бозор чаҳор дирам ва чаҳор донгу ним.

§ 5. ПЕШВОЁНИ ҲАРАКАТИ ИСТИҚЛОЛҲОҶИИ МАРДУМИ ТОЧИК ВА КОРНОМАИ ОНҲО

Абумуслими Хуросонӣ раҳбари қиёме шуд, ки таъсири он садсолаҳо давом кард. Ҳамзамон бо ӯ Абусаламаи Халлол, ки ӯ ҳам тоҷиктабор буд, барои муҳайё кардани заминаҳои истиқлоли Хуросону Мовароуннаҳр талоши фаровон карданд. Абусаламаи Халлол як фарди ватандӯст буд. Ӯ сарвати зиёд дошт ва барои аз байн бурдани хилофати Умавиён, ки сиёсати наҷодпарастонаро пеш мебарданд, ин сарватро сарф кард. Вай фикр мекард, ки агар ба ҷойи Умавиён Аббосиён ба хилофат расанд, барои беҳтар гаштани зиндагии мардуми ғайри араб чора меандешанд. Ӯ нахустин вазири Аббосиён буда, лақаби «Вазир Оли Муҳаммад»-ро гирифт. Аммо бо ишораи Аббосиён Халлол ҳам ба қатл расид.

Натиҷаи растохези бузурге, ки саросари Хуросону Мовароуннаҳрро фаро гирифта буд, ин шуд, ки ҳамзамон садҳо чехраҳои бузург аз миёни мардум падида оянд. Дар ҳамон замоне, ки намояндагони хонадони Тоҳириён, Саффориён ва Сомониён нахустин қадамҳои худро дар арсаи сиёсат мегузоштанд, далерони дигаре, ки ҳама тоҷиктабор буданд, дар сад фикри истиқлоли ватанро мепарварданд.

Яке аз сардорони номдори тоҷик Афшин буд. Ӯ аз хонадони ашрофи Истаравшан буд, ки унвони ҳукуматдории афшинро доштанд. Номи асосии ӯ Хайзар (ё Ҳайдар) писари Ковус буд. Хайзар (ё Ҳайдар) ҳамеша дар фикри озодсозии кишвар аз қабзаи ҳукумати арабҳо буд. Ӯ дар назди ашрофи араб ошкоро аз наҷоди худ бо ифтихор лаб мекушод ва нисбат ба наҷоди араб нафрати беандоза дошт. Афшин дар Бағдод ба вазифаи баланд таъйин гардида, ҳамеша дар бораи озодшавии сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр аз ҳукумати арабҳо меандешид.

Дигар сардори диловар, ки мехост сарзамини худро аз вучуди арабҳо пок созад, Бобак буд. Ӯ дар яке аз гӯшаҳои Эрон – Озарбодгон (Озарбойҷон) зиндагӣ мекард. Зулму ситами амалдорони аббосӣ ва сол аз сол зиёд гаштани миқдори андоз ӯро водор кард, ки даст ба мубориза занад.

Аммо бузургтарин камбудии ҳамаи сарварони тоҷик он буд, ки байни ҳам иттиҳоду ҳамдилӣ надоштанд. Аз ин рӯ, душмани муштаракӣ онҳо – Аббосиён аз нуруи сардорону сипаҳсолорони тоҷик дар муқобили ҳамдигар истифода мебарад. Аз ҷумла барои шикаст додани ҷунбиши Бобак Афшинро равона мекунад. Халифаи араб хуб медонист, ки дар набарди ду саркаш яке шикаст меҳӯрад. Шикасти ҳар қадам ба нафъи дастгоҳи марказии хилофат буд. Афшин, ки марди сиёсатмадор ва зирак буд, бо роҳи фиреб Бобакро шикаст дод. Арабҳо соли 838 Бобакро бо бераҳмии шадид ба қатл расонданд. Худи нависандагони араб эътироф карданд, ҳангоме ки ҷаллодони араб даст, пой ва дигар андоми Бобакро мебуриданд, ӯ садое намебаровард ва маргро бо сарбаландӣ пешвоз гирифт.

Норозигӣ аз ҳукумати Аббосиён тамоми сарзаминҳои қисмати шарқии хилофатро фаро гирифт. Дар Табаристони Эрон ҷунбише бо номи Сурхаламон (дорандагони парчами сурх) сар зад, ки сарвари он Мозёр ном дошт, ки худро аз насли Коваи оҳангар медонист. Ӯ бо Афшин робита дошт ва бо маслиҳати вай амал мекард. Пайравони Бобак низ дар сафи лашкари Мозёр мавҷуд буданд. Ӯ фиристодани хирочро ба Бағдод қатъ кард. Халифа барои паҳши ин шӯриш аз Абдуллоҳ ибни Тоҳир, ки ӯ низ тоҷик буд, хост бар зидди Мозёр лашкар кашад. Зиддиятҳои дохилӣ дар Табаристон сабаб шуд, ки ҷунбиши Сурхаламон ҳам шикаст хӯрад. Бародари Мозёр Кӯҳёр ба ӯ хиёнат кард, ки ин аз сабабҳои шикасти ҷунбиш гардид. Мозёр соли 833 дастгир ва дар Бағдод ба қатл расид. Нафрати арабҳо нисбати Мозёр ба ҳадде зиёд буд, ки пайкари бечони ӯро низ ба дор овехтанд.

Пас аз он навбат ба Афшин расид. Халифа ӯро ба ҳамдастӣ бо Мозёр ва Бобак, суиқасд ба ҷони халифа ва имони рӯякӣ доштан ба ислом муттаҳам намуда, зиндонӣ ва сипас соли 841 ба қатл расонд.

Бо марги ин се фармондеҳи тоҷиктабор даврони нуфузи фарҳангии мардуми Хуросон дар Бағдод ба поён омад. То ин дам мусиқии хуросонӣ, бозихҳои шатранҷ ва нард, чавгон ва ҳатто пӯшидани либоси мардуми Хуросон дар Бағдод расм шуда буд.

Ба рӯйи қор омадани Мутаваккил (847-861) дар хилофати Аббосиён, халифа ба бозичаи дасти дарбориёни турк табдил ёфт. Мулкхое, ки тобеи Бағдод буданд, яке пас аз дигар ба истиқлол расиданд. Аббосиён хуб дарк карданд, ки дигар мисли замони гузашта наметавонанд қаламрави фарохи хилофатро дар танҳой идора кунанд. Мардуми ғайри араб дигар ба арабҳо ҳамчун сарвару пешво ва нажоди бартар наменигаристанд. Ҷангҳои дохилии арабҳо, низоъҳои қавмӣ ва қабилавӣ, зиддиятҳои хонаводаҳои Аббосиёну Алавиён, кашмакашҳои дохилии хонадони аббосӣ нуфузу обрӯйи хилофатро дар назари мардум хеле коҳиш дод. Дар гӯшаву канори хилофат мардумони огоҳ ба ин натиҷа расиданд, ки асли ҳукумати арабҳо ва хонадонҳо на бар асоси дину имон, балки бо тақия бар зӯр ва макру ҳила устувор будааст. Беобрӯ гаштани мақоми хилофат боис шуд, ки ҳар кас тавони бо зӯр ба даст овардани қудрати сиёсиро пайдо мекард, худро шоистаи давлатдорӣ меҳисобид. Ҳамаи ин омилҳо ба заволи хилофати Аббосиён овард. Аз хилофати як замон муқтадир танҳо ном монд. Яке пас аз дигар сарзаминҳо аз итоати Аббосиён берун омаданд.

Савол ва супориш

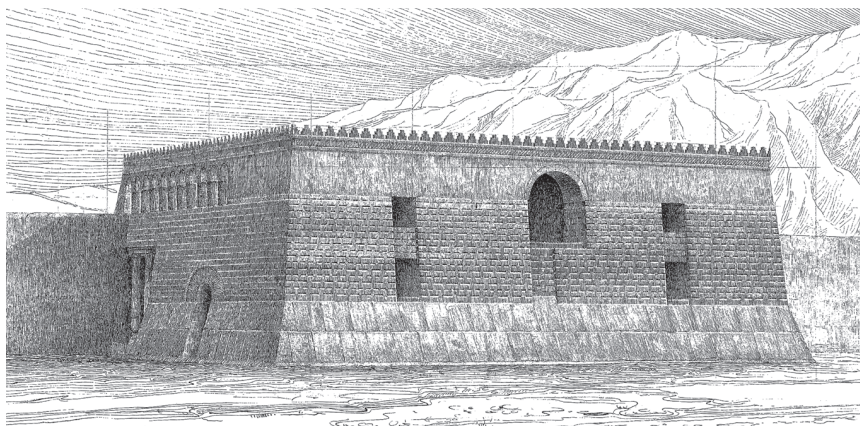
1. Афишн аз кадом музофти Мовароуннаҳр буд?
2. Камбудии пешвоёни истиқлолталаби тоҷикро дар чӣ мебинед?
3. Лаҳзаҳои охири умри Бобакро ба ёд оред ва бигӯед кадом амали ӯ сазовори таҳсин аст?
4. Сабаби коҳиш ёфтани обрӯйи хилофат дар назари мардум чӣ буд?

Аз «Таърихи Байҳақӣ»

Чун ба даҳлезии саройи Афишн расидам, ҳуҷҷоб (посбонҳо) ва мартабадорони вай ба ҷумла пеши ман давиданд бар одати гузашта ва надонистанд, ки маро ба узре боз бояд гардонд, ки Афишнро саҳт ноҳуш ояд дар ҷунон вақт омадани ман наздики вай. Маро ба сарой фуруд оварданду парда

бардоштанд ва ман қавми хеширо мисол (фармон) додам, то ба даҳлез бинишанд ва гӯш ба овози ман доранд. Чун миёни сарой бирасидам, ёфтам Афиширо бар гӯшаи садр ништа ва натъ (фарш)-е пеши вай фуруди суффа бозкашида. Будулаф ба шалвор ва чашимбибаста он ҷо бинишонда ва сайёф (чаллод) шамшери бараҳна ба даст истода. Афишин бо Будулаф дар мунозара ва сайёф мунтазири он ки бигӯяд, деҳ (бизан), то сараш бияндозад. Ва чун чашми Афишин бар ман уфтод, сахт аз ҷой бишуд ва аз хаши зарду сурх шуд ва рағҳо аз гарданаи бихост. Ва одати ман бо вай чунон буд, ки чун наздики вай шудаме, баробар омадӣ ва сар фуруд кардӣ, чунонки сараш ба синаи ман расидӣ. Ин рӯз аз ҷой наҷунбид ва истихфоф (бе-эҳтиромӣ)-и бузург кард. Ман худ аз он наандешидам ва бок надоштам, ки ба шугле бузург рафта будам ва бӯса бар рӯи вай додаму бинишастам. Худ дар ман нангарист ва ман бар он сабр кардам ва ҳадице пайвастам, то ўро бад-он машғул кунам аз пайи он, ки набояд, ки сайёфро гӯяд шамшер бирон. Албатта, сӯйи ман нангарист. Фаро истодам ва аз тарзе дигар сухан пайвастам сутудан (ситоиш)-и Аҷамро, ки ин мардак аз эшон буд ва аз замини Усрушана (Истаравшан) буд. Ва Аҷамро шараф бар Араб ниҳодам (Аҷамро ситоиш кардам ва Арабро накуҳиш). Ҳарчанд дониستم андар он базаҳ (гуноҳ)-е бузург аст, валекин аз баҳри Будулафро, то хуни вай рехта нашавад, (Афишин) сухан нашинид.

Қасри афишинҳои Истаравшан дар Бунҷикат (а. VIII-IX, барқароршуда)

БОБИ II. ДАВЛАТДОРИИ ТОЧИКОН

§ 6. ДАВЛАТИ ТОҲИРИЁН

Вақте ки хонадони Тоҳириён ба қудрати сиёсӣ роҳ ёфтанд, хилофати аббосӣ даврони заифшавию парокандагиро аз сар мегузаронд.

Давлати Тоҳириён дар асри IX дар Хуросон таъсис ёфтааст. Асосгузори ин хонадон Тоҳир ибни Хусайн аз ашрофзодагони тоҷики шаҳри қадими Пушанги Ҳирот мебошад. Ин давлат бо вучуди муддати кӯтоҳи таърихӣ (821–873) вучуд доштан, дар сарнавишти таърихии мардуми Хуросону Мовароуннаҳр барои аз ситаму ҷафои аҷнабиён озод шудани он ва таъсис намудани давлати мустақили миллӣ хидмати бузург кардааст.

Бераҳмиҳои дар ҳаққи хонадони Бармакиён кардаи Аббосиён ҳам пеши роҳи мардуми тоҷикро гирифта натавонист. Тоҳир ибни Хусайн ҳамчун лашкаркаши боистеъдод ва сиёсатмодори моҳир дар дарбори халифаи араб – Маъмун соҳиби обрӯву шуҳрат мешавад. Вақте ки соли 811 дар байни ду бародар – писарони Ҳорунуррашид – Амин ва Маъмун барои тахти хилофат ҷанг оғоз гардид, Тоҳир ибни Хусайн лашкари Маъмунро сарварӣ намуда, ғалабаи комил ба даст меорад. Ӯ соли 813 шаҳри Бағдодро ғасб намуда, бародари Маъмун Амिनро, ки бо номи Муҳаммади Зубайда машҳур буд, ба қатл мерасонад. Ҳамин тавр, Тоҳир ибни Хусайн барои ба сари тахт омадани Маъмун хидмати бузург мекунад. Маъмун ҳам некиҳои Тоҳир ибни Хусайнро қадрдонӣ намуда, ӯро ба вазифаҳои баланд таъйин мекунад. Тоҳир нахуст дар шимоли Байнаннаҳрайн соҳиби мансаб гашта, сипас фармондеҳи қувваҳои ҷарбии пойтахти хилофат – шаҳри Бағдод мегардад. Минбаъд сардори девони молиёт дар Ироқ таъйин мешавад. Дар ин вақт вазири халифа Маъмун Фазл ибни Саҳл ном шахси донишманд, ки аз тоҷикони Хуросон буд, барои ба ҳокимият омадани дигар хонадонҳои тоҷикӣ талоши зиёд мекунад.

Соли 821 Тоҳир ибни Хусайн амири Хуросон таъйин мешавад, ки Мовароуннаҳр ҳам тобеи он буд. Ӯ дигар ба

хилофати Араб итоат намекунад. Мувофиқи фармони Тоҳир хангоми хутбаи намози чумъа дигар номи халифаи арабро ба забон намегирифтанд. Ин маънои канда шудани робита бо Бағдодро дошт. Каме баъд аз ин воқеа Тоҳир ибни Хусайн вафот кард. Ҷосусони халифа ӯро заҳр дода куштанд. Тоҳир дар бистари марг охири суханони худро ба забони модарияш – забони форсии тоҷикӣ баён карда гуфт: «Дар марг ҳам мардӣ бояд». Ин суханон баёнгари иродаву матонати ӯ мебошанд.

Тоҳир ибни Хусайн ба фарзандаш васият кард: «Ҳаргиз аз кори раият гафлат наварз, зеро давоми мулк баста ба вучуду осоиши онҳо мебошад». Бо вучуди он ки баъди вафоти Тоҳир ибни Хусайн дар байни Тоҳириён ва халифа нохушия ба миён омад, халифа маҷбуран писари Тоҳир – Талхаро ба тахт (822) шинонд. Акнун давлат на аз Бағдод, чунон ки дар замони Тоҳир буд, балки аз Нишопур идора карда мешуд. Қариб тамоми қорҳои давлатӣ дар дасти Тоҳириён буданд, аммо андозу хирочи солони ба хазинаи халифа – ба Бағдод фиристода мешуд ва баъзан сипоҳиёни Тоҳириён дар сафи лашкари халифа меҷангиданд. Талха муваффақ шуд, ки шӯриши дар Систон ба амал омадаро сарқӯб наояд.

Баъд аз вафоти Талха Абдуллоҳ ибни Тоҳир (828– 844) бо дастури халифа Маъмун амири Хуросон шуд. Абдуллоҳ сарлашкари машҳур буд. Ӯ дар ором намудани Мисри ошуфта қорнамоӣ нишон дод, онро дубора ба қаламрави хилофат ҳамроҳ карда буд. Абдуллоҳ ибни Тоҳир бо дилварии наққошӣ соҳиби шуҳрат гардид. Солҳои 834–835 музофоти Систонро хушқасбӣ фаро гирифт. Ӯ барои баргараф кардани қасбҳои хушқасбӣ аз хазинаи давлат сесад ҳазор дирам ҷудо кард ва мардумро аз гурӯҳҳои наҷот дод.

Абдуллоҳ ба худсарии ситамгарии ашрофи маҳаллӣ зарбаи сахт зад. Дар қорҳои давлатдорӣ ба донишмандон таъия менамуд ва бо онҳо машварат мекард. Ӯ мисли падараш шоир буд. Абдуллоҳи Тоҳир бо ҳар восита меқӯшид, ки зулму фишори заминдорон нисбат ба кишоварзон кам шавад. Вай фармони махсус бароварда, аҳволи барзгаронро қарор ба сомон овард. Дар оғози ҳукмронии худ чунин гуфт:

«Эй мардум, то аз шумо ҳимоят накунам, андоз нахоҳам ситонд!» Дар Мовароуннаҳр ба хотири таъмини мардум бо маводи ғизоӣ тадбирҳо андешид. Аз ҷумла, барои таъмини кишоварзони Чоч (Тошканди имрӯза) ду миллион дирам ҷудо кард. Муҳаммад Авфии Бухорӣ менависад, ки чорсад сол пас ҳам мардуми Чоч аз қорҳои қардаи Абдуллоҳ ибни Тоҳир баҳра мебарданд. Бо дастури ӯ фақеҳони Хуросону Ироқ ҷамъ шуда, дар бораи тарзи истифода аз қорез ва дигар иншооти обёрӣ китобе таълиф карданд, ки аҳолии Хуросону Мовароуннаҳр садсолаҳо аз ин китоб истифода мебарданд.

Яке аз қорҳои писандидаи Абдуллоҳ ибни Тоҳир дар давлатдорӣ он буд, ки ӯ ба вазифаҳои масъули давлатӣ қасонеро таъйин мекард, ки молдӯст ва дунёпараст набоянд. Ӯ борҳо таъкид мекард, ки пур қардани қиса ва ба даст овардани номи нек ҳаргиз бо ҳам ҷамъ намешаванд. Иқдоми дигари Абдуллоҳ ибни Тоҳир тавачҷуҳ ба илму дониш ва дарс хондану илм омӯхтани мардум буд. Ӯ саъй мекард, ки мардуми нодору бенаво ҳам ба дониш дастрасӣ пайдо кунанд. Бо вучуди серқорӣ ин амири Хуросон дар нишастии олимони иштирок мекард ва худ низ аз илмҳои нучум, мусиқӣ ва арӯз бохабар буд. Бо ташаббуси Абдуллоҳ ибни Тоҳир мусобикаҳо баргузор шуда, беҳтарин овозхонҳоро муайян ва қардонӣ мекарданд. Ба донишмандон ва шоирон пулу моли фаровон ҳада мебахшид.

Соли 834 Муҳаммад ибни Қосими алавлӣ дар Марв ва Толиқон даст ба шӯриш зад. Дар атрофи ӯ беш аз 40 ҳазор нафар ҷамъ шуданд. Абдуллоҳ пас аз талоши зиёд тавонист шӯришро фурӯ нишонда, Муҳаммад ибни Қосимро дастгир кунад. Ин амири хирадманд ҳифзи амният дар қаламрави Хуросону Мовароуннаҳрро муҳимтарин вазифаи худ медонист. Аз ин рӯ, пешвои шӯришро, ки дар миёни шиҳо ва баъзе табақаҳои аҳолии маҳбубият дошт, дилҷӯӣ қарда, бо додани миқдоре ҳада ба пойтахти хилофат Бағдод гусел кард. Абдуллоҳи Тоҳир чунон фармонравои маҳбуб гашт, ки оромгоҳи ӯ дар Нишопур садсолаҳо зиёратгоҳи мардум гардид.

Баъди Абдуллоҳ писараш Тоҳири II (844–862) ба сари қудрат омад. Вай соли 862 вафот кард. Ӯ аз падараш бисёр

корҳои давлатдориро омӯхта буд. Давраи ҳукумати падару писар давраи нашъунамои фарҳанги мардуми тоҷик маҳсуб мешавад. Дар мамлакат нисбатан тартибу интизом ҷорӣ гардида, кишоварзӣ ва ҳунармандӣ ривоч меёбад, зулму худсарихои ашрофу сарватмандон қадре суғуст мешавад ва илму фарҳанг рушд мекунад.

Душмани асосии Тоҳириён Аббосиён буданд, аз ин рӯ, Тоҳириён ба ҳамон вилоятҳои тақрибан мекарданд, ки аксари аҳолиашон форсизабон буданд. Тоҳириён ба адибон, шоирон, хусусан ба пайравони ҷараёни муҳолиф – шуубихо руҳсат доданд, ки оид ба таърихи фарҳанги пешазисломии мардуми тоҷик асарҳо офаранд, қаҳрамонро подшоҳони пешинаро васфу ситоиш кунанд ва онҳоро бо арбоби замони Тоҳириён қиёс намоянд.

Аммо аҳволи мардуми заҳматкаш, хусусан кишоварзону ҳунармандон, тоқатфарсо буд. Андозҳои сершумор бори гароне буданд бар дӯши аҳоли. Ҳамаи ин боиси норозигии мардуми заҳматкаш мегардид. Дар натиҷа ошӯбу шӯришҳо паси ҳам сар мезаданд, ки калонтарини онҳо шӯриши кишоварзони Систон буд.

Минбаъд дар заминаи давлатдорӣ Тоҳириён давлатҳои бузурги Сафориёну Сомониён ва пас аз он Ғазнавиён, Қарахониён, Салҷуқиён ва Ғӯриён ба вуҷуд омаданд. Бо ҳамин ҳукмронии Тоҳириён дар Хуросону Мовароуннаҳр ва қисми шарқии Эрон ба охир расид ва ба ҷойи он соли 873 сулолаи Сафориён ба сари қудрат омадад.

Тоҳириён дар давоми беш аз панҷоҳ соли ҳукумати худ барои оромишу шукуфоии сарзаминҳои Хуросону Мовароуннаҳр хидмати фаровон карда, заминаҳои истиқлоли кишвар аз хилофатро фароҳам оварданд. Номини хонадон дар таърихи халқи тоҷик бо ҳарфҳои заррин нигошта шудааст. Аммо Тоҳириён бештар дар муҳити тахти нуфузи дастгоҳи хилофати Бағдод тарбия ёфта, забони даргоҳу девони

Чуби мунаққаш аз Ҳисораки Кӯҳистони Масчоҳ, асри VIII

онҳо низ арабӣ буд. Аз ин рӯ, то охир натавонистанд дар амри ба истиқлол расондани сарзамин худ муваффақ гарданд. Дар ин кор Саффорӣён хубтар амал карданд.

Савол ва супориш

1. Сулолаи Тоҳириён кай ба сари ҳокимият омад ва нисбат ба халифаҳои араб чӣ гуна сиёсат пеш гирифта буд?
2. Вазири эронинажоди Маъмун чӣ ном дошт?
3. Чаро халифаи араб Тоҳир ибни Ҳусайнро заҳр дод?
4. Кадом тадбирҳои Абдуллоҳ ибни Тоҳир дар бораи кишоварзиро медонед?
5. Шӯришҳои асосии замони Тоҳириёнро номбар кунед.
6. Дар бораи фаъолияти Абдуллоҳ дар самти илму фарҳанг ҳикоя кунед.

Аз «Таърихи Байҳақӣ»

Чунин овардаанд, ки Фазл, вазири Маъмун халифа, ба Марв итоб кард бо Ҳусайни Мусъаб, падари Тоҳири Зуляминайн ва гуфт: «Писарат Тоҳир дигаргуна шуд ва бод дар сар кардаву ҳештанро намениносад». Ҳусайн гуфт: «Ай вазир, ман пиреям дар ин давлат, бандаву фармонбурдор ва донам, ки насиҳату ихлоси ман шуморо муқаррар аст. Аммо писарам Тоҳир аз ман бандатар ва фармонбурдортар аст. Ва ҷавобе дорам дар боби вай сахт кӯтоҳ, аммо дурушту дилгир. Агар дастурӣ диҳӣ би-гӯям!» Гуфт: «Додам». Гуфт: «Худованд вазирро неруву қудрат диҳад!, Амирулмуъминин (халифа Маъмун) ўро аз фурудасттари авлиёву ҳашаами ҳеш ба даст гирифт (дастгирӣ кард) ва сини ӯ бишикофту диле заиф, ки чун ўро бошад, аз он ҷо берун гирифт ва диле он ҷо ниҳод, ки бад-он дил бародариширо, халифае чун Муҳаммади Зубайда (бародари Маъмун), бидушт. Ва бо он дил, ки дод, олату қуввату лашкар дод. Имрӯз чун кораиш бад-ин дараҷа расид, ки пӯшида нест, мехоҳӣ, ки тӯро гардан ниҳаду ҳамчунон бошад, ки аввал буд? Ба ҳеч ҳол ин рост наёяд, магар ўро бад-он дараҷа барӣ, ки аз аввал буд. Ман он чӣ дониستم, бигуфтам ва фармон турост». Фазли Саҳл хомӯш гафт, чунонки он рӯз сухан нагуфт ва аз ҷой бишуда буд. Ва ин хабар ба Маъмун бардоштан (расонданд), сахт хуш омадаиш ҷавоби Ҳусайни Мусъаб ва писарида омаду гуфт: «Маро ин сухан аз фатҳи Бағдод хуштар омад, ки писариаш кард» ва вилояти Пушанг бад-ӯ дод, ки Ҳусайн ба Пушанг буд.

Харитаи Давлати Тоҳирӣён

§ 7. ДАВЛАТИ САФФОРИЁН

Дар асрҳои IX–X монанди асрҳои пешина ҳукуматдорон ба рои муҳофизат намудани сарҳадҳои худ аз ҳучумҳои ғоратгаронаи кӯчманчиён дастаҳои алоҳидаи мусаллаҳ ташкил менамуданд. Онҳоро ғозиён, яъне муборизони роҳи дин меномиданд. Ин дастаҳои мусаллаҳ асосан аз кишоварзон, ҳунармандон ва дигар тоифаҳои хонахаробгашта иборат буданд. Касби асосии ғозиён чанг буд. Онҳо мебоист сарҳад, шахр ва водии ободро аз бодиянишинон муҳофизат менамуданд, вале аксар вақт дар фуру нишондани шӯришҳои халқӣ, ки бар зидди ашрофу давлатдорон равона мешуд, низ иштирок мекарданд.

Тадричан дар охири асри IX ин дастаҳо – ғозиён дар Хуросон ва Систон ба қувваи тавоно табдил ёфтанд. Дар байни онҳо бародарон Яъқуб ибни Лайс ва Амр ибни Лайс бо қорнамоиҳои худ дар ноҳияву шахрҳои гирду атроф машхур гаштанд. Асосгузори ин хонадон Яъқуб ибни Лайс буд. То расидан ба қори лашқар ва давлатдорӣ ду бародар мисли падари худ ба рӯйгарӣ (мисгарӣ), ки дар забони арабӣ «саффор» номида мешуд, машғул буданд. Аз ин рӯ, ин хонадонро саффорӣ, яъне рӯйгар менаманд. Бародарон дастаҳои сершумори айёрон ташкил намуданд. Адади чанговарони онҳо рӯз аз рӯз меафзуд. Яъқуб ин қувваро истифода бурда, соли 861 ҳокими Систонро сарнагун намуд ва маркази он шахри Зарангро гирифт. Дар даҳсолаи оянда водии Кобул ва Синд, Кирмон ва Форсро тасарруф кард. Халифа Муътаид (870 – 892) ба Яъқуб вазифаи ҳокими Балх ва Тахористонро супурд. Халифа ва ашрофи араб мекӯшиданд бо ҳамин роҳ хонадони Тоҳириён ва Саффориёнро чанг андозанд, то ки онҳо заифу нотавон гашта, дигар ба муқобили хилофат мубориза набаранд ва аз итоати Абоссиён гардан натабанд. Ҳамаи ин ниятҳои арабҳо барбод рафт, зеро Саффориён ба хилофати аббосӣ аслан бовар надоштанд.

Яъқуб хоҳиши мардуми Систонро ба ҷо оварда, вазифаи ҳокимиро ба зимма гирифт. Солҳои 862–864 ду маротиба чангида, вилояти Бустро ба даст даровард. Соли 867 бо лашқари зиёд роҳи Хуросонро пеш гирифт ва чанд шахру

музофотро соҳиб шуд. ӯ соли 873 Муҳаммад ибни Тоҳир охирин амири Тоҳириён ва аҳли хонадони ӯро асир гирифта, пойтахти Тоҳириён шаҳри Нишопурро ишғол кард. Бо ҳамин ба ҳукумати хонадони Тоҳириён хотима дода шуд. Ин кори Яъқуб қаҳру қазаби халифари ба миён овард, вале соли 874 халифа аз ноилоҷӣ Хуросон, Табаристон, Гургон ва Райро ба ихтиёри Яъқуб дод. Халифа аз афзудани обрӯйи Яъқуб дар ҳарос афтод ва соли 874 маҷбур шуд, ки Моваруннаҳрро ба Наср ибни Аҳмади Сомонӣ пешкаш намояд, то ки Яъқуб онро ҳам ба даст наорад. Дар ҳақиқат, дар он давра қуввае набуд, ки пеши роҳи Яъқубро бигирад ва хавфи аз миён рафтани хилофати Аббосиён ба миён омада буд.

Яъқуб ибни Лайс акнун меҳост Аббосиёнро аз сари тахт дур кунад. Бо ин мақсад ӯ соли 876 ба самти Бағдод лашкар кашид. Дар ҳамин солҳо зангиён бо сарварии Алӣ ибни Муҳаммади Бурқай шӯриш бардошта буданд ва он қариб 14 сол (869–883) давом кард. Яъқуб аз кумаки пешниҳоднамудаи Бурқай даст кашид ва танҳо ба самти Бағдод ҳаракат кард. Халифа, ки аз неруи низомии Яъқуб огоҳӣ дошт, бо роҳи фиреб, яъне вайрон кардани садди об ва ғарқ намудани лашкари Яъқуб ҷони худро халос кард.

Қувваи Саффориён бо сарварии Яъқуб беш аз пеш меафзуд. Яъқуб ҷанговари шучоъ ва хоксор буд. Ба сарулибос ва дабдабаи дарборӣ аҳаммият намедод. Вай дар байни ҷанговарон интизоми саҳт ҷорӣ намуд ва ҳангоми муҳорибаҳо доим дар сафи пеш меҷангид. Дар яке аз задухӯрдҳо саҳт маҷрӯҳ шуд ва дар давоми бист рӯз танҳо ба воситаи найча гизо меҳӯрд, вале ҳамин ки ба по хест, боз роҳи майдони муҳорибаро пеш гирифт. Яъқуб нахустин касе буд, ки пас аз ҳамлаи арабҳо орзуи ташкил кардани давлати тоҷиконро дошт. ӯ аз бузургони халқи тоҷик аст.

Ҳангоми муҳорибаҳо бештар ба қувваи асосии худ «ихтиёриён» таъя менамуд, ки мардум онҳоро айёр, ҷасур, чобук ном мебуданд. Ин гурӯҳҳо «муборизони роҳи дин» ҳам меномиданд. Сафи «ихтиёриён» аз ҳисоби кишоварзони безамин ва гурезаҳо меафзуд. Онҳо таҳти сарварии Яъқуб

ибни Лайс бо рӯҳбаландии зиёд корнамоиҳо нишон медоданд. Ҳамроҳи айёрҳо фарзандони кишоварзон ва заминдорони калон ҳам меҷангиданд, ки онҳо дар байни мардум бо номи «озодагон» машҳур буданд. Дар сафи лашкари Яъқуб ғуломон низ буданд. Дар аввал Яъқуб 2–3 ҳазор лашкар дошт, вале солҳои 874–875 вай метавонист то 15 ҳазор аскарони савораро ба ҷанг дарорад.

Мужассамии Яъқуб ибни Лайс

Яъқуби Лайс – бузуртгарин сарлашкар ва давлатдори тоҷик соли 879 вафот кард. Ӯ барои баланд гаштани мақоми забони форсии тоҷикӣ бисёр заҳмат кашид. Бо амри Яъқуб шоирони форсу тоҷик, ки то он давра ба забони арабӣ менавиштанд, акнун бо

забони модариашон эҷод мекарданд. Бисёр китобу дастурҳо ба забони форсии тоҷикӣ гардонда шуданд. Баъди вафоти Яъқуб бародараш Амр ибни Лайс ба тахт нишаст. Ӯро ҷанговарони содиқаш соҳиби тахт карданд. Амр роҳи дӯстӣ бо халифа Муътамидро пеш гирифт ва халифа хонадони Саффорӣро ба расмият шинохт. Халифа ба Амр маншур (фармон)-и нав фиристода, чунин вилояту шаҳрҳоро ба ӯ дод: Порс, Кирмон, Исфаҳон, Қаҳистон, Гургон, Табаристон, Балху Кобул, Систону Синд, Мовароуннаҳр ва шаҳнагии (ҳокими шаҳр) Бағдод. Амр ҳар сол ба ҳазинаи халифа 20 миллион дирам, инчунин, дар мавридҳои зарурӣ гоҳ-гоҳ лашкар ҳам мефиристод. Ин дӯстии байни онҳо дер давом накард ва халифа ба ҷанги зидди Амр бархост. Дар ин муҳорибаҳо Амр ғолиб омад. Халифа макру найрангро ба кор бурд. Вай Исмоили Сомониро ба муқобили Амр барангехт, вале дар задухӯрд Амр шикаст хӯрд ва асир афтод. Исмоили Сомонӣ ноилоҷ, ғайри хоҳишаш Амрро ба Бағдод фиристод ва ӯ дар зиндон ҳалок гардид. Амр сиёсатмадори моҳир ва лашкаркаши боистеъдод буд.

Пушту паноҳи Амр лашкар ва заминдорони хурде буданд, ки манфиати онҳоро ҳарҷониба ҳимоя менамуд. Аз сиёсати Амр ашрофи олимартаба ва заминдорони калон норизо буданд. Дар натиҷа давлати Саффорӣён инқироз ёфт ва мулкҳои он ба итоати давлати Сомонӣён гузашт.

Давлати Саффорӣён ҳамчун давлати мустақил ба зудӣ дар Эронзамин паҳн гашт ва исбот намуд, ки камбағалон ҳам метавонанд давлати мустақили худро бисозанд. Қариб аксари давлатдорони Саффорӣён аз тоҷикон буданд ва бештари онҳо забони арабиро намедонистанд. Маъхазҳои бо-эътимод исбот намудаанд, ки байни давлатҳои Саффорӣёну Сомонӣён ҳеҷ гуна душманӣ вучуд надошт, гарчанде Аббосӣён мехостанд онҳоро ба муқобили ҳамдигар бархезонанд.

Ҳамин тавр, Саффорӣён ҳарчанд муддати хеле кам – сӣ сол бар Хуросону бахше аз Эрон ҳукумат карданд, вале дар таърихи халқи тоҷик нақши бориз гузоштанд. Онҳо хонадони Аббосӣёнро сазовори роҳбарии ҷомеаи мусулмонон намедонистанд ва дар сар орзуи барандохтани халифаҳои худраё беирода буданд. Саффорӣён аз миёни мардуми оддӣ бархоста, ба фарҳангу ойини мардуми тоҷик, хусусан ба забони модарӣ хеле эҳтиром доштанд. Ба истиқлоли нисбӣ расидани Хуросону Мовароунаҳр дар замони Сомонӣён натиҷаи талошу пайкори Саффорӣён буд. Аммо ду хонадони тоҷик натавонистанд даст ба дасти ҳам дода, дар якҷоягӣ сарзамин ва мардуми худро ба истиқлолу сарфарозии комил расонанд. Аз парешонии онҳо Аббосӣён хуб истифода карданд.

Саволу супориш

- 1. Хонадони Саффорӣён чӣ хел ба сари ҳокимият омад?*
- 2. Оид ба қаҳрамонӣ ва қорнамоиҳои Яъқуб ибни Лайс ва бародараш Амр ибни Лайс нақл кунед.*
- 3. Лашкари Саффорӣён аз кӣҳо иборат буд?*
- 4. Яъқуб ибни Лайс кадом шахру музофотро тасаруф намуд?*
- 5. Дар хусуси лашкаркашии Яъқуб ибни Лайс ба Бағдод ҳикоя кунед.*
- 6. Муносибати Амр ибни Лайс бо халифа чӣ гуна буд ва оқибаташ чӣ шуд?*
- 7. Сабабҳои инқироз ёфтани давлати Саффорӣёнро гӯед.*

Аз «Таърихи Байҳақӣ»

Дар ахбори Яъқуби Лайс чунон хондам, ки вай қасди Нишопур кард, то Муҳаммад ибни Тоҳир ибни Абдуллоҳ ибни Тоҳир – амири Хуросонро фурӯ гирад. Аъёни рӯзгори давлати вай ба Яъқуб тақарруб карданду қосидони мусриъ (тезҳаракат) фиристоданд бо номаҳое, ки «Зудтар бибояд шитофт, ки аз ин худованд (амир)-и мо ҳеч кор менаёяд, ҷуз лаҳв (бозӣ), то сағр (марз)-и Хуросон, ки бузург сағрест, ба бод нашавад». Се тан аз пирони куҳантари донотар сӯйи Яъқуб нанигаристанду бад-ӯ ҳеч тақарруб (наздикӣ) накарданд ва бар дари саройи Муҳаммади Тоҳир мебуданд, то он гоҳ ки Яъқуби Лайс даррасид ва Муҳаммади Тоҳирро бибастанд.

Ин се танро бигирифтанду пеши Яъқуб оварданд, Яъқуб гуфт: «Чаро ба ман тақарруб накардед, чунонки ёронатон карданд?» Гуфтанд: «Ту подшоҳе бузургӣ ва бузургтар аз ин хоҳӣ шуд, агар ҷавобе ҳақ бидиҳему хашим нагирӣ, бигӯем». Гуфт: «Нагирам, бигӯед!». Гуфтанд: «Амир ҷуз аз имрӯз моро ҳаргиз дидааст?» Гуфт: «Надидам!» Гуфтанд: «Бар ҳеч вақт моро бо ӯ ва ӯро бо мо ҳеч мукотабату муросалат будааст?» Гуфт: «Набудаст!». Гуфтанд: «Пас мо мардумонем пиру куҳан ва Тоҳириёнро солҳои бисёр хидмат кардаву дар давлати эшон неқуиҳо дидаву пойгоҳҳо ёфта. Раво будӣ моро роҳи куфрони неъмат гирифтани ва ба мухолифони эшон тақарруб (наздикӣ) кардан, агарчи гардан бизананд?» Гуфтанд: Пас аҳволи мо ин аст ва мо имрӯз дар дасти амирему худованди мо барафтод. Бо мо он қунад, ки Эзид, азза исмуҳу, биписандад ва аз ҷавонмардишо бузургии ӯ сазад». Яъқуб гуфт:

«Ба хонаҳо боз равед ва эмин бошед, ки чун шумо озодмардонро нигоҳ бояд дошт ва моро ба кор оед, бояд, ки пайваста ба даргоҳи ман бошед». Эшон эмину шокир бозгаитанд ва Яъқуб пас аз ин, ҷумла он қавмро, ки бад-ӯ тақарруб карда буданд, фармуд, то фурӯ гирифтанд ва ҳар чӣ доштанд, пок бистаданду биронданд ва ин се танро баркашиду эътимодҳо кард дар асбоби мулк.

Аз «Таърихи Систон»

(Ибтидои кори Яъқуб то он замон, ки ба салтанат расид ва ин ҷамоатро арбоби таърих Саффория гӯянд)

Лайс – надари Яъқуб рӯйгаре буд дар Систон. Ва се писар дошт: Яъқуб, Амр ва Алӣ. Ва ҳар се писараи ҳукумат карданд. Аммо ҳукумати Алӣ зиёда имтидод (давом) надошт. Яъқуб низ дар мабдаъ (ибтидо)-и ҳол рӯйгарӣ кардӣ ва ҳар чӣ аз он ҳирфа (касб) ба даст овардӣ, кӯдаконро зиёфат намудӣ. Чун ба синни рушду тамйиз расид, ҷамъе аз мардуми ҷалд (чолок) ба хидмати ӯ камар бастанд. Ва ба раҳ задан машғул шуд, то асбоби сардорӣ мураттаб созад. Ва дар он кор шарти инсоф нигоҳ доштӣ ва ба андак чизе аз ояндаву раванда хурсанд гаштӣ.

... Чун Яъқуб аз фатҳи Ҳироту Пушанг фориғ шуд, пас шуаро ӯро шеър гуфтандӣ ба тозӣ (арабӣ). Чун шеър бархонданд, ӯ олим (донанда) набуд, андар наёфт (нафаҳмид). Муҳаммад ибни Васиф ҳозир буд ва дабири расоили ӯ буд ва адаб наку донист. Ва ба он рӯзгор номае порсӣ набуд. Пас Яъқуб гуфт: «Чизе, ки ман андар наёбам, чаро бояд гуфт?». Муҳаммад ибни Васиф пас шеъри порсӣ гуфтан гирифт. Ва аввал шеъри порсӣ андар Аҷам ӯ гуфт ва пеш аз ӯ касе нагуфта буд, ки то порсиён буданд. Сухан пеши эшон ба руд боз гуфтандӣ, бар тариқи хусравонӣ. Ва чун Аҷам барканда шуданд ва араб омаданд, шеър миёни эшон ба тозӣ буд ва ҳамгунонро илму маърифати шеъри тозӣ буд...

Яъқуб бар Нишопур қарор гирифт. Пас ӯро гуфтанд, ки мардумони Нишопур мегӯянд, ки Яъқуб аҳду манишур (фармон)-и амирулмуъминин (халифаи аббосӣ) надорад ва хоричӣ (ғайриқонунӣ) аст. Пас ҳоҷибро гуфт: «Рав мунодӣ (эълон) кун, то бузургон ва уламову фуқаҳои Нишопур ва руасо (сардорон)-и эшон фардо ин ҷо ҷамъ бошанд. То аҳди амирулмуъминин бар эшон арза кунам». Ҳоҷиб фармон дод, ки то мунодӣ карданд... Ва Яъқуб тег баргирифт ва бичунбонид. Он мардумин бештар беҳуш гаштанд. Гуфтанд, магар ба ҷонҳои мо

қасде дорад. Яъқуб гуфт. «Тег на аз баҳри он овардаам, ки ба ҷони қасе қасде дорам, аммо шумо шиқоят кардед, ки Яъқуб аҳди амирулмуъминин надорад, хостам бидонед, ки дорам!» Мардумон боз ҷойи хирад бозомаданд (яъне дубора ҳушёр шуданд). Боз гуфт Яъқуб: «Амирулмуъмининро ба Бағдод на ин тег нишондааст?» Гуфтанд: «Бале». Гуфт: «Маро ба ин ҷойгоҳ низ ҳамин тег нишонад. Аҳди ман ва они амирулмуъминин якест!».

§ 8. ТАЪСИСИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Оғози кори Оли Сомон. Баъди он ки арабҳо мардуми Хуросону Мовароуннахрро ба итоати худ дароварданд, шӯришҳои халқӣ низ паси ҳам ба вуқӯъ меомаданд, ки калонтарини онҳо шӯришҳои Абумуслим, Муқаннаъ ва Рофеъ ибни Лайс буданд.

Барои фурӯ нишондани ин шӯришҳо халифаҳои араб ашрофи тоҷикро истифода мебарданд. Чунон ки дар боби якум сухан рафт, соли 806 дар Самарқанд ва дар Систону Истаравшан шӯришҳои пурзӯр ба вуқӯъ пайвастанд. Аз ин рӯ, халифа маҷбур буд, ки вазифаҳои давлатиро ба намоёндагони мардуми маҳаллӣ супорад. Ҳамзамон бо Тоҳирӣён мавқеи дигар хонадони маҳаллӣ – Сомониён баланд мешавад. Ин хонадон дар фурӯ нишондани шӯриши Рофеъ ибни Лайс, ки ба муқобили хилофат бархоста буд, фаъолона иштирок намуд ва бисёр намоёндагони ин хонадон соҳиби мартабаҳои баланд гардиданд.

Сомонхудот ном шахси бонуфуз аз шаҳри Балх асосгузори хонадони Сомониён мебошад. Насаби ӯ ба яке аз шахсиятҳои барҷастаи давлати Сосониён – Баҳроми Чӯбина мерасад. Ӯ дар атрофи шаҳри Балх миёни мардум обрӯву нуфузи зиёд дошт. Пас аз он ки Балх ва дигар шаҳрҳои Хуросону Мовароуннахр аз тарафи арабҳо забт гардиданд, баъзе хонадонҳои ашроф бо ҳукумати арабҳо наздик шуда, ба мансабҳои давлатӣ роҳ меёбанд. Арабҳо, ки бар хилофи интизор дар Мовароуннахр ба муқовимати сахти мардумӣ

рӯ ба рӯ шуданд, дар идораи ин мулк очиз монданд. Сиёсати куштор, оташзании шаҳру дехот, таҳдид, овора кардани мардуми оддӣ, чорӣ кардани андозҳо натиҷа надод. Ноадолатӣ дар ҳукумати арабҳо на танҳо мардуми суғдиву тахорӣ, балки худи арабҳои муҳоҷирро низ норозӣ гардонд. Намунаи он қиёмҳои Шарик ибни Шайх ва Рофеъ ибни Лайс мебошад, ки бо мардуми маҳаллӣ ҳамовоз гашта, зидди халифаҳои ситамгар ва коргузори порахӯру ишратпарастӣ онҳо ба мубориза бархоста буданд. Барои ором кардани аҳолии маҳаллӣ ва дар итоат нигоҳ доштани арабҳои муҳоҷиршуда, арабҳо ба хулосае омаданд, ки ба ашрофи тоҷик таъя намоянд.

Аммо умеди халифаҳои араб, ки мехостанд бо роҳи ҷалб намудани мардуми маҳаллӣ мавқеи худро пурзӯр намоянд, барор нагирифт. Баръакс, хонадонҳои маҳаллӣ бо тамоми ҷиддият мекӯшиданд, ки аз итоати хилофати араб озод шаванд. Албатта, ин ба осонӣ ба даст наомад. Бисёр муборизон дар ин роҳ ҷон нисор карданд (фочиаи хонадони Бармакиёнро ба хотир биёред). Тоҳириён ва Саффориён тавонистанд озодӣ ба даст оранд, вале хонадони Сомониён бо хираду заковат ва маҳорати кордонӣ тавонистанд комилан озод шаванд.

Ба сари ҳокимият омадани Сомониён. Сомонхудо ба рои хидматҳои босазояш аз тарафи Асад ибни Абдуллоҳ, ки волии Хуросон буд, соҳиби мартабаи баланд мешавад. Сомон барои ҳурмату эҳтироми Асад ибни Абдуллоҳ ба писараш Асад ном мегузорад. Асад чор писар дошт: Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё, Илёс. Онҳо бо супориши халифа Маъмун ба вазифаҳои баланди давлатӣ, аз ҷумла ҳокимии шаҳру музофоти алоҳида мерасанд. Нӯҳ дар Самарқанд, Аҳмад дар Фарғона, Яҳё дар Чоч ва Истаравшан, Илёс дар Ҷирот ҳоким таъйин мегарданд.

Набераи аз ҳама калони Нӯҳ соҳиби шуҳрати зиёд мегардад. Вай дар хориҷи мамлакат мисли сардори хонадони Сомониён баромад мекард ва бародарони дигар аз ҳар ҷиҳат ҳурмату эҳтиромашро ба ҷо меоварданд. Ин барода-

рон бо номи худ сикка мезаданд, чанговаронро чамъ намуда, ба мулкҳои ҳамсоя лашкар мекашиданд. Гарчанде дар итоати Тоҳириён буданд, рӯз аз рӯз сарватманду тавонотар мегардиданд.

Баъди вафоти бародари калон Нух додари ӯ Аҳмад ҳокими Самарқанд ва сарвари хонадони Сомониён мешавад. Вай шахси оқилу доно буд ва дар пойдории Сомониён хидмати бузург дорад. Ҳангоми зинда буданаш ҳокимии Самарқандро ба писари калониаш Наср дода буд. Соли 875 халифаи араб Муътаид ба дасти Наср ҳуҷҷате дод, ки мувофиқи он тамоми Мовароуннаҳр ба итоати Наср даромад ва ӯро ҳамчун сардори хонадони Сомониён эътироф намуд.

Дар ин вақт дар байни хонадони Сомониён зиддият ба миён омад. Баъзе аз бародарон ва ҳешу табор Насро ҳамчун сарвари хонадони Сомониён эътироф накарданд ва аз номи худ сикка мебароварданд. Ин нохушӣ оқибат ба ҷанги бародарон оварда расонд. Хусусан муносибати Наср бо яке аз бародаронаш Исмоил ниҳоят тезтунд гардид.

Бухоро то соли 874 дар итоати Сомониён набуд ва Исмоил тавонист мулки Бухороро бо оқиливу доноӣ, хираду заковати худ соҳиб шавад. Мулки Бухоро сарватманд буд. Баъди он ки Исмоил худро тавоно ва мустаҳкам ҳис намуд, аз додани бочу хироч ба бародараш даст кашид ва ин рафтор боиси ҷанги бародарон гардид. Соли 888 байни ду бародар ҷанг рӯй дод ва дар он Исмоил ғалабаи комил ба даст овард. Наср асир афтод. Аммо Исмоил эҳтиром зоҳир карда, бародари калониашро на танҳо озод кард, балки ӯро дар вазифааш, яъне сарвари Сомониён монд. Исмоил мехост Бухороро мустақилона идора кунад ва ба ин мақсадаш расид.

Наср соли 892 вафот кард ва Исмоили Сомонӣ сардори хонадони сомонӣ гардида, Мовароуннаҳрро аз Бухоро идора мекард. Бо ҳамин ба хонадони навбатии тоҷикон мӯяссар гашт, ки давлати худро дар сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр таъсис диҳад. Ин давлат то соли 999 арзи вучуд кард. Ин солҳо дар таърихи халқи тоҷик солҳои пешравиӣ

кишоварзӣ, хунармандӣ, тичорат, адабиёт, фарҳанг, меъморӣ ва бинокорӣ ва дигар ҷабҳаҳо ҳисоб меёбанд. Давраи ташаккули халқи тоҷик ба охир мерасад. Асосгузори давлати тоҷикон Исмоили Сомонӣ буд. Ин давлат ҳангоми ҳукумати Исмоил ба авҷи тарққиёти худ расид ва ҳамчун давлати мустақили мутамарказ шуҳратманд гардид. Баъди поён ёфтани ҷангҳои байниҳудӣ ва нисбатан барқарор гардидани оромӣ, масъалаи бехатарии давлат ба миён омад.

Васеъ шудани ҳудуди давлати Сомониён. Исмоили Сомонӣ дар байни хонадони худ аз ҳамаи ёру бародар, ҳешу табор марди тавонону ботадбиртар буд. Вай истеъдоди нотақрори давлатдориву лашкаркашӣ ва дипломатӣ дошт.

Исмоил баъди дар дохили давлати худ нисбатан барқарор намудани суботу оромӣ, мебоист онро аз ҳучумҳои аҷнабиён, қабилаҳои бодиянишин муҳофизат намояд. Ӯ соли 893 ба муқобили бодиянишинон, ки мардуми Бухоро аз дасти онҳо ба дод омада буданд, лашкар кашида, ғалабаи комил ба даст даровард ва хони туркҳоро бо понздаҳ ҳазор аскар асир гирифт. Баъди ин ғалаба бодиянишинон ба Мовароуннаҳр солҳои дароз дигар тохтутоз накарданд.

Баъд аз ин Исмоили Сомонӣ ба водии Талас лашкар кашида, онро бо қонҳои ғании Шелҷӣ ба даст даровард. Ин қонҳо барои пешравии иқтисодӣ мамлакат аҳаммияти бузург доштанд.

Ҳамон соли 893 Исмоил ба музофоти Истаравшан, ки мустақил буд ва яке аз вилоятҳои пурқувват ҳисоб меёфт, лашкар кашида, онро ба тасарруф овард. Овозаи Исмоил ва давлати тавонону ӯ берун аз Мовароуннаҳр паҳн гашт ва ин боиси изтиробии хилофати араб шуд. Халифаи араб бо ҳар роҳ мекӯшид, ки Сомониёнро заиф гардонад ва барои ба ин нияташ расидан тадбирҳои гуногунро ба қор мебард. Халифа ба ҳокими Хуросон Амр ибни Лайси Саффорӣ нома навишта, дар он ҳокими Мовароуннаҳр шудани ӯро ёд карда буд. Ӯ бо ин меҳост ҳокими Хуросонро бар зидди ҳокими Мовароуннаҳр – Исмоили Сомонӣ барҳезонад ва таъсири

хилофати арабро дар Хуросону Мовароуннаҳр пойдор гардонад. Бо як тир ду нишон зада, халифа намехост, ки ҳамзамон аз тоҷикон ду марди сипаҳсолору давлатдор хузур дошта бошанд. Ҷ медонист, ки дар ин пайкор яке пирӯз мешавад. Барои ӯ муҳим набуд, ки пирӯзи майдон кист. Муҳим он буд, ки ду тоҷик ҳампаймон нагарданд ва ба ҳукумати вай таҳдид накунанд.

Баъди гирифтани нома амири Хуросон Амр ба муқобили Исмоили Сомонӣ бархост. Исмоил, чунон ки муаррих Табарӣ менависад, «авом ва пешаваронро» мусаллаҳ гардонда, ба пешвози Амр баромад ва роҳи Балхро пеш гирифт. Задухӯрди аввалини онҳо тирамоҳи соли 899 дар чанубтари рӯди Ҷайхун (Ому) ба вуқӯъ пайваст. Дар ин муҳориба Исмоили Сомонӣ истеъдоди баланди ҷангӣ нишон дода, бар лашкари Амр ғалаба кард ва соҳиби асирони зиёде шуд. Ӯ ҳамаи асиронро озод кард. Ин рафтори олиҳимматонааш дӯстони вайро дар байни лашкари Амр хеле зиёд намуд ва обрӯяш дучанд шуд.

Дар бораи мардуми авом ва ҳунармандро мусаллаҳ намудани Исмоили Сомонӣ муаррих ҷунин менависад:

«Исмоил Аҳмад дар Мовароуннаҳр ба ҷорчиҳо фармуд, эълон кунанд, ки «Амр омадааст, ки Мовароуннаҳрро забт кунад, одамонро ба қатл расонад, молу мулкро ба ғорат барад ва занону кӯдаконро ғулом гардонад».

Задухӯрди дуюм баҳори соли 900 дар наздикии Балх рух дод. Дар ин муҳориба низ Исмоили Сомонӣ маҳорати баланди лашкаркашӣ ва диловарӣ нишон дода, муҳорибаро ба нафъи худ ҳал намуд. Дар натиҷа тамоми мулкҳои, ки дар итоати Саффориён буданд, ба зери ҳукумати Исмоили Сомонӣ гузаштанд. Дар ин муҳориба ҳам мардуми авом ва ҳунарманд ёрӣ расонданд. Муаррих Наршаҳӣ хабар медеҳад, ки сабаби ғалабаи Исмоил он буд, ки вай тавонист ҳам ашроф, ҳам авом ва ҳам пешаваронро бо аслиҳаи ҷангӣ мусаллаҳ гардонад ва пирӯзии лашкарро таъмин кунад. Сабаби шикаст хӯрдани Амр он буд, ки, – суханаширо давом

дода мегӯяд Наршаҳӣ – ин қувваи бузургро ба эътибор на-
гирифт. Дар пирӯзии Исмоил нақши асосиро заҳматкашон
бозиданд.

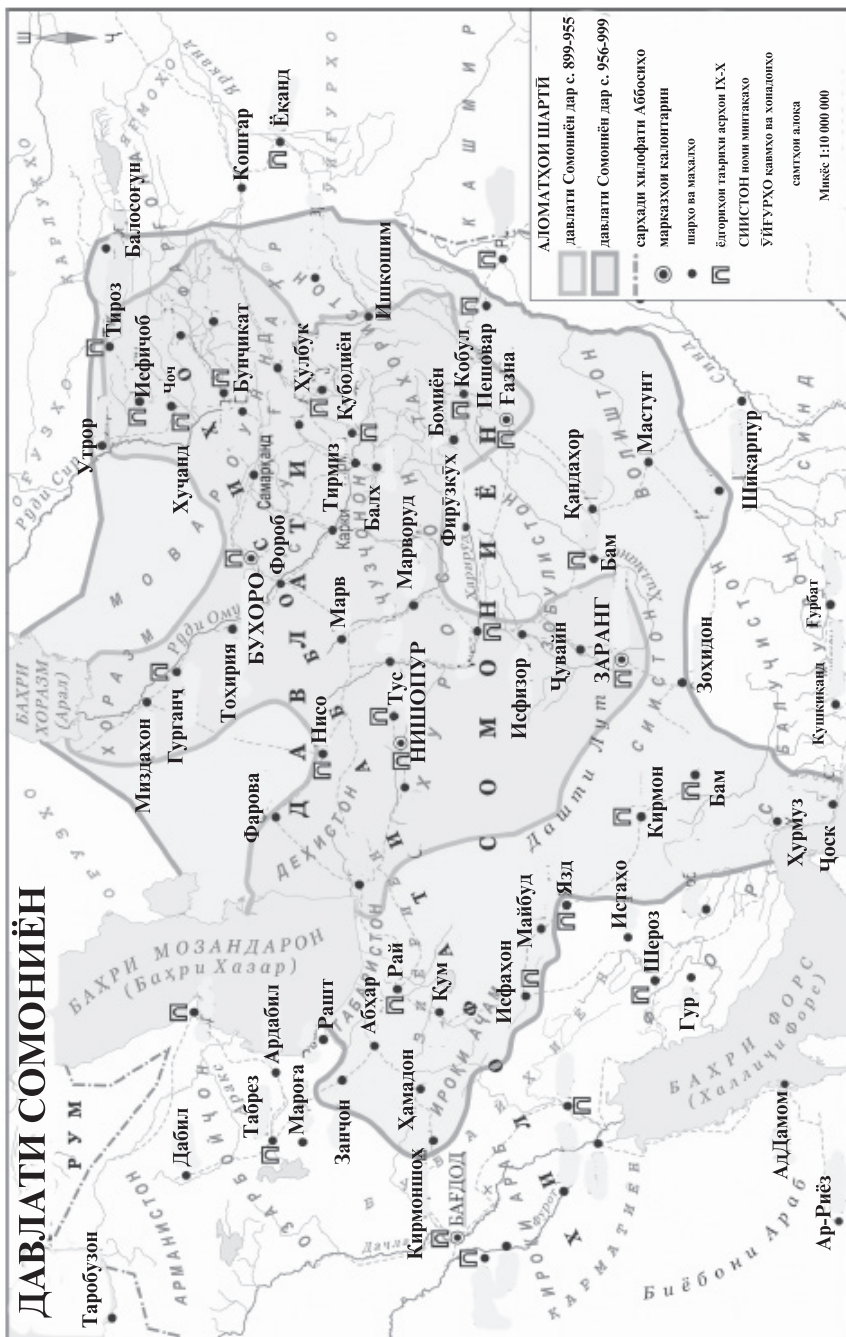
Ҳамин тавр, Исмоил амири Хуросон гардид ва ба тар-
киби давлати ӯ сарзаминҳои паҳновари Хуросон, Моваро-
уннаҳр, Хоразм, Систон, Гургону Табаристон ва Рай шомил
гаштанд.

Баъд аз ин Исмоили Сомонӣ ба корҳои дохили мамла-
кат, таъсиси идораҳои давлатӣ, ташкили лашкари пурзӯр ва
ҳарҷониба мусаллаҳ, рушди иқтисодиёт, илму фарҳанг ва
дигар корҳои давлатӣ машғул шуд.

Савол ва супориш

- 1. Чаро хилофати Араб аширофи маҳаллиро ба корҳои идораи
давлатӣ ҷалб мекард?*
- 2. Сомониён бо кадом роҳ ба сари ҳокимият омаданд ва дар бай-
ни бародарони ин хонадон чӣ гуна мубориза мерафт?*
- 3. Оид ба шахсияти Исмоили Сомонӣ ҳикоя кунед.*
- 4. Исмоили Сомонӣ кадом шахрҳову музофотро аз дасти бо-
диянишинон озод кард?*
- 5. Барои чӣ халифаи араб ҳокими Хуросон Амр ибни Лайсо ба
чанги зидди Исмоили Сомонӣ бархезонд?*
- 6. Дар бораи ҷангҳо ва ғалабаи Исмоили Сомонӣ ҳикоя кунед.*
- 7. Дар ин ҷангҳо нақши асосиро кадом табақаҳои аҳоли бози-
данд?*
- 8. Ҳудуди давлати Сомониёнро аз харита нишон диҳед.*

ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

- давлати Сомониён дар с. 899-955
- давлати Сомониён дар с. 956-999
- сарҳади хилофати Аббосиё
- марказҳои калонгарин
- шаҳро ва маҳалло
- ёлорикон таърихи асрҳои IX-X
- СИҲИСТОН номи мунтахазо
- ҶӢГУРҲО кавохи ва хонадонҳо
- самтҳои алоқа

Масштаб: 1:10 000 000

Харитаи давлати Сомониён

Аз «Таърихи Бухоро»-и Абубакри Наршахӣ

Ва Наср ибни Аҳмад бар Исмоил вазифа ниҳода буд аз амволи Бухоро ҳар соле понсад ҳазор дирам. Ва аз баъди он ўро ҳарбҳо афтод ва он мол харҷ шуд ва натавонист фиристодан. Амир Наср қосидон фиристод ба талаби он мол ва вай нафиристод. Миёни эшон бад-ин сабаб нохӯшиӣ падида омад. Амир Наср лашкар ҷамъ кард ва нома фиристод ба Фарғона, ба наздики бародари хеш – Абулашғас ва бихондаш бо лашқари бисёр. Ва номаи дигар ба Чоч фиристод, ба бародари дигар

– Абуясуф Яъқуб ибни Аҳмад, то бо лашқари худ биёяд ва туркони Исфиҷобро низ биёрад. Ва лашқари азим ҷамъ карданд, он гоҳ рӯй ба Бухоро ниҳод, дар моҳи раҷаб сол бар дувисту ҳафтоду ду (баробари январи соли 886).

Аз «Зайн-ул-ахбор»-и Абусаид Абдулҳайи Гардезӣ

Ва аз ин ҳама писарон Аҳмад коромадтар буд ва чун ў бимурд ўро ду писар монд: Наср ва Исмоил. Ва ба рӯзгори Тоҳириён Самарқанд ва Бухоро эшон доштанд; Самарқанд Наср дошт ва Бухоро Исмоил ва миёни эшон қор нек ҳамерафт. То бадгӯён миёни эшон таҳриз (игво) карданд ва ваҳшат афканданд ва онро мадад ҳамекарданд, то он ваҳшат моддат (асл) ёфт ва мустаҳкам гаит, то қори эшон ба ҳарб (чанг) расид ва лашкарҳо бикашиданду ба ҳарби якдигар рафтанд. Андар санаи ҳамса ва сабъина ва миатайн (соли 275 ҳичрӣ – баробар бо соли 888-и милодӣ) ҳарб карданд ва Исмоил бар Наср зафар ёфт. Ва Насрро дастгир карданду пеши Исмоил оварданд. Чун Исмоилро чаши бар вай уфтод, пиёда шуд ва пеши ў омад ва бар дасти ў бўса бидод ва аз вай узр хост ва ўро бар сабили (равиши) хубӣ, бо ҳамаи ҳашаму ҳошият (наздикон) ба Самарқанд бозфиристод.

§9. ТАШКИЛИ ДАСТГОҲИ ИДОРӢ ВА ЛАШКАР

Дар давраи ҳукмронии Сомониён дар идораи давлатӣ дигаргунии кулӣ ба амал омад. Амир сардори давлат ҳисоб меёфт ва вилоятҳоро ҳокимони аз тарафи амир таъйиншуда

идора мекарданд. Исмоили Сомонӣ барои идораи тамоми корҳои давлати бузурги марказиятнок зарурияти дастгоҳи давлатиро нағз мефаҳмид. Сохтори идории Сомониён аз ду ниҳоди асосӣ даргоҳ ва девонҳо иборат буд.

Даргоҳ созмоне буд хоси амир ва эълонкунандаи амру фармонҳо ва ҳамчунон созмондеҳи шароити истироҳати вай. Сардори даргоҳро ҳоҷибӣ бузург меномиданд ва тамоми фаъолияти амир бо воситаи ӯ сураат мегирифт. Маъноӣ ҳоҷиб пардадор ё посдор буда, дар зерин мафҳум шахсе дар назар дошта мешуд, ки намегузошт ҳар кас бо амир дидору мулоқот дошта бошад. Чандин ҳоҷиб даргоҳро идора мекарданд ва сардори кулро ҳоҷибӣ бузург меномиданд. Ғайр аз ин даргоҳ бо надим, табиб, шоир, мунаҷҷим (ситорашинос), қаввол (қиссагӯ), чомадор, охурсолор (қасе, ки асп ва дигар ҳайвонҳои амирро нигоҳ медошт), соқӣ, оғочӣ (эълонкунандаи амру фармонҳо) мутриб, пардадор, фаррош таъмин буд.

Дар замони Сомониён Исмоил, писараш Аҳмад ва наберааш Наср бо тадбирҷӯӣ ва созмони корҳои давлат ва халқ буданд, машҳур буданд. Амронӣ дигар бештар ба айшу нӯш машғул мегаштанд. Аз ин рӯ, агар ҳоҷибӣ бузург ва аҳли даргоҳ дар солҳои аввали давлатдорӣ Сомониён ба бунёдкорӣ ва таъмини ниёзҳои давлат машғул бошанд, дар даврони баъдӣ аҳли даргоҳ асосан шароитӣ ба бозӣ ва айшу нӯш машғул гаштани амронро таҳия мекарданд. Тамоми қувваҳои ҳарбии Сомониён дар ихтиёри ҳоҷибӣ бузург буд.

Дар ташкили чунин соҳти давлатдорӣ ба ғайр аз Исмоили Сомонӣ боз наберааш Насри II Сомонӣ (914–943) низ нақш гузоштааст. Дар замони ҳукумати ӯ дар атрофи Регистони Бухоро биноҳои бошукӯҳ сохта шуд, ки дар ҳар кадоми он девонҳои (идораҳои давлатӣ) алоҳида ҷой гирифтанд.

Девонҳо бори нахуст дар давраи ҳукмронии Сосониёни Эрон (224–651) пайдо шуданд. Минбаъд онро Аббосиёни араб қабул карданд. Дар замони Сомониён девонҳо аз нав дар шакли хеле такмилёфта ба вуҷуд омаданд. Низоми дево-

ниро давлатҳои баъд аз сомони ҳам қабул карда, густариш доданд. Аз ҷумла Ғазнавиён, Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён идораи кишвари худро аз рӯи ин усул ба роҳ монданд. Баъзе суннату оинҳои идории Сомониён то оғози асри XX дар Осиёи Миёна амал мекарданд.

Девонҳои аҳди Сомониён чунин буданд:

Девони вазир ё Ҳочаи бузург асоситарин идораи марказӣ ҳисоб мешуд ва ба қорҳои тамоми муассисаҳои маъмури, сиёсӣ ва иқтисодии давлат назорат мебард. Ба вай сардорони ҳамаи девонҳои дигар итоат мекарданд. Ба мансаби сардори ин девон, яъне ба вазифаи вазирӣ бештар намоёндагони хонаводаҳои машҳур, аз ҷумла хонадони Ҷайхонӣ, Балъамӣ ва Утбӣ таъин мешуданд. Вазирро ҳамеша аз миёни донишмандони маъруфу саршинос ва қордон интихоб мекарданд. Ин вазифа дар аҳди Сомониён ва тамоми асрҳои миёна хеле пурхатар буд. Дахҳо вазиронро бо бахонаҳои гуногун ба қатл мерасонданд. Дар замони бухронҳо ҳамаи гуноҳ, ки гоҳе натиҷаи амали амир ё аъзои хонаводаи ӯ буд, ба дӯши вазир гузошта мешуд.

Девони барид (идораи алоқа – почта) вазифаи расонидани хабару паёмҳоро ба ҷо меовард. Ин девон имкон медод, ки хабарҳои зарурӣ ба ғушаву қанори давлат бирасад. Барои расонидани хабар дар тамоми шаҳрҳо дар ҷойҳои маҳсул асп, шутур ва ҳаҷир гузошта буданд, ки номаҳоро то ҷои зарурӣ расонанд. Қормандони барид ба марказ аз рафтори ҳокимони маҳаллӣ низ гузориш медоданд.

Девони шурта ё ҳарас (соҳибшурта) масъули пойдории назму низом дар кишвар буд. Он дар саросари кишвар намоёнда дошт ва вазифаи полтсияи имрӯзаро иҷро мекард. Он ҳуқуқ дошт, ки бар афроди гумонбар ба дудӣ, ғорат, қатл, шӯриш ва ё дигар амалҳои ҷиноӣ назорат бурда, ҳатто бидуни ариза ва ё шикоят мардум гумонбарро бозрасӣ кунад.

Девони истифҳо ё муставфӣ ба қорҳои молия, харҷу дахли ҳазинаи давлатӣ назорат мекард. Муставфӣ бояд илми ҳисобро хуб дониста, амонатдор мебуд. Даромад ва харҷи

солонаи тамоми кишварро баррасӣ карда, ба девони вазир хисобот меод. Ҳангоми тафтиши корманди давлат намоян-даи ин девон хатман иштирок мекард.

Девони амид-ул-мулк сардори корҳои дипломатӣ ва ҳуҷҷатҳои муҳим буд. Онро девони рисолат ва иншо ҳам меномиданд. Кормандони ин девонро дабир меномиданд, ки ба забонҳои арабӣ ва форсӣ хуб ошноӣ доштанд. Сардорони девони вазир одатан аз ин девон корро шуруъ мекарданд. Дабир дар замони Сомониён ва баъд аз он аз обрӯву эҳтироми хос бархӯрдор буд.

Девони ҳисба ё муҳтасиб аз болои хариду фурӯш дар бозор, тарозу, молҳои воридотии бозаргонон, хунармандон, инчунин, баъдтар ба ахлоқи мардум, масҷидравӣ ва риояи қонуну қоидаҳои ислом, аз ҷумла истеъмол накардани машрубот ва дигар меъёрҳои шариат назорат мебуд.

Девони ишроф ё мушриф пинҳонӣ ба корҳои давлатӣ, ба хароҷоту даромади хазинаҳо назорат мекард. Дар саросари кишвар ва ҳамаи девонҳо ва идораҳои давлатӣ мушриф пинҳонӣ фаъолият карда, дар бораи шахсони зарурӣ гузориш меод. Омаду рафти меҳмонон, нафароне, ки аз хориҷ меоманд, низ аз ҷаҳми мушриф пинҳон намонд. Мушриф ҳатто аз паси фарзандони амир ва аъзои хонадони ҳукуматгар ҳам назорат мебуд. Баъзе қасон даҳ ё бист сол дар ягон девон, идораи давлатӣ вилоят ё муассисаи муайян ҳамчун мушриф, вале расман дар вазифаи дигар кор карда, аз вазъи шахр, ба девони марказӣ гузориш меоданд.

Девони қозӣ ба шикояти мардум ва корҳои додрасӣ расидагӣ мекард. Қонунгузорӣ ва низоми ҳуқуқи ин давра, қонуни издивоҷ ва тамоми масоили мавриди баҳс бар пояи шариати исломӣ роҳандозӣ мешуд. Роҳбари ин девон қозил-қуззот буда, дар ҳамаи шахрҳо қозӣ ба аризаҳои мардум ҷавоб меод.

Девони вақф масъули нигоҳ доштан, ҳисобу китоб ва истифодаи замин, молу мулк ва дигар дороӣҳое буд, ки шахсони сарватманд барои пеш бурдани корҳои масҷид, мадраса,

бемористон ва дигар умури хайрия таъсис меоданд. Амир Исмоили Сомонӣ аз нахустин касоне буд, ки вақфҳо таъсис дод. Минбаъд амирон, сипоҳсолорон ва дигар сарватмандон ба ин амал пайравӣ карданд. Дар қаламрави Сомониён миқдори муассисаҳои вақф хеле зиёд буд.

Девони зиё заминҳои бешумори хонадони Сомониро назорат ва идора мекард. Дар давлатҳои баъд аз Сомониён ин девонро ваколат меномиданд.

Ба иловаи даҳ девони зикршуда инчунин, сарчашмаҳои таърихӣ аз ду девони дигар ном мебаранд, ки дар ҳаёти сиёсӣ, низомӣ ва иқтисодии кишвар нақши муҳим доштанд. **Девони сипоҳ ё ориз** ба лашкари Сомониён назорат бурда, онро бо силоҳ, озуқа, либос ва моҳона таъмин мекард. Номи тамоми аҳли лашкар дар дафтари махсус сабт мешуд. Пеш аз саршавии ҷанг кормандони ин девон омодагии ҷангиرو санчида, сафороии лашкарро барои назорат кардани амир омода месохтанд.

Дар баъзе музофоти давлати Сомониён, ки масъалаи таъмини об душвор буд, идораи маҳаллӣ бо номи **девони об** таъсис меёфт, ки вазифаи он тақсими одилонаи об миёни кишоварзон буд. Аз ҷумла дар Марв, ки таъмини об масъалаи душвор ва ҳаёти буд, намояндагони ин девон ҳамеша ҳузур доштанд.

Ҳамаи ин девонҳо, ба ҷуз девони барид ва мушриф ба ҳокимони маҳаллӣ ва девонҳои марказӣ итоат менамуданд. Миёни девонҳо робитаи наздики қорӣ барқарор буд, зеро амният, субот, пешрафт ва осудагии мардум аз фаъолияти наздики ин девонҳо вобаста буд.

Ҳокимони шаҳру вилоятҳо бо тавсияи вазир ва ашрофи бонуфуз аз тарафи амирони Сомонӣ тасдиқ мешуданд. Аксар вақт ашрофи обрӯманд, ки солҳои зиёд музофотро идора мекарданд, вазифаҳои худро ба фарзандон мерос мегузоштанд.

Дар пойдор гардондани давлати Сомониён вазирони донишманди он, ба монанди Абдуллоҳи Ҷайҳонӣ ва Абулфаз-

ли Балъамӣ, хидмати босазое кардаанд. Амирони Сомонӣ хангоми таъйин намудани ҳокимони вилояту шаҳрҳо дар навбати аввал баромади иҷтимоии онҳоро ба назар мегирифтанд. Шахси ба мансаб пешбаришуда мебоист забонҳои арабӣ ва форсии тоҷикиро хуб донанд. Қоидаҳои шариатро сармашқи амал қарор диҳад ва аз фарҳангу адабиёт бохабар бошад. Чунин одамони бомаърифат дар он замон бисёр буданд. Онҳо аксар вақт дабири (мирзо, котиб) мекарданд ва амалдорон аз ҳамин гурӯҳ таъйин мешуданд. Баъзан аз байни дабирон бисёр шахсон ба мансабҳои олӣ соҳиб мегардиданд.

Вазифаи асосии ҳокимони шаҳрҳо, вилоят, ноҳияҳо дар маҳалҳо аз ҷамъ кардани андозҳо ва сари вақт ба хазинаи давлат расондани онҳо иборат буд. Гарчанде давлати Сомониён нисбатан осудагиву оромиро ба вуҷуд овард, вале ҳокимони баъзе вилоятҳо ба номи амири сомонӣ хутба хонда, сикка мезаданд, вале андозро барои вилояти худ сарф мекарданд.

Исмоили Сомонӣ лашкарро пушту паноҳи давлат медонист. Бинобар ин, қувваҳои ҳарбӣ бевосита дар ихтиёри амир буданд. То давраи Сомониён қариб ҳар як ҳоким дастаҳои ҷангии худро дошт ва хангоми ба сари давлат омадани хавфу хатар онҳо бо дастаҳои ҷангии худ ба марказ, ба назди амир ё ҳоким ҳозир мешуданд. Масалан, ҳокими Чағониён дар мавридҳои зарурӣ то 10 ҳазор аскарро бо тамоми лавозими ҷангӣ ба дарбори Сомониён ҳозир мекард. Баробари тараққиӣ давлат, ривочу равнақи шаҳрҳо, хунармандӣ, кишоварзӣ, барои таъсиси лашкари низомии кироя шароит муҳайё гардид.

Исмоили Сомонӣ ва дигар ворисони ӯ, барои таъсиси лашкари доимии пурзӯр хидмати зиёд кардаанд. Лашкари Сомониён асосан аз ғуломони турки музофоти гирду атрофи Мовароуннаҳр иборат буд ва онҳо дар таърихи давлати Сомониён нақши асосӣ доштанд. Ин яке аз хатоҳои амиро-

ни сомони буд, ки лашкарро ба бегонагон супурданд. Бо кӯшишу ғайрати лашкари доимӣ Сомониён тавонистанд бисёр шӯришу ошӯбҳоро пахш намоянд. Сомониён ду хел лашкар доштанд: якум лашкари низомии кироя, ки пурра дар таъминоти давлат буд ва барои хидмат маош мегирифтанд; дуум чанговароне, ки ҳангоми рӯй додани чанг ва ба мамлакат хучум кардани аҷнабиён ҳокимону заминдорони калон барои чангидан омода мекарданд.

Аз байни чанговарони кироя бисёр лашкаркашони машҳур баромада, соҳиби сарвату мулкҳои калон шуданд. Сарлашкар ё ҳочиби бузург яке аз унвонҳои баландтарини давлати Сомониён буд. Ҳочиби бузург қариб ба тамоми қорҳои давлати даҳолат менамуд ва нуфузаш рӯз то рӯз меафзуд. Минбаъд чандин ғуломони пешинаи турк ба ин унвон соҳиб шуданд. Яке аз онҳо Алптагин буд, ки дар синни 35-солагиаш чун лашкаркаши часур ва сиёсатмадори машҳур ном бароварда, ба мартабаи сипаҳсолории (сарфармондеҳи лашкар) Хуросон расид. Вай дар ихтиёри худ 2700 ғулом дошт, инчунин, дар Хуросону Мовароуннаҳр сарвати зиёд чамъ карда буд. Дар замони Алптагин боз ғуломи дигар Сабуктагин ба майдон баромад. Ӯ ҳам лашкаркаши бузург ҳисоб меёфт ва дар чандин муҳорибаҳо ғалаба ба даст оварда буд. Вай бо Алптагин риштаи ҳеширо пайваста, ҳокими Ғазнин шуд ва баъд ба хонадони ғазнавӣ асос гузошт. Умуман, Сомониён ба сипоҳиёни турк таъя менамуданд.

Тавре гуфта омад, хатои амирони сомони ин буд, ки лашкари кирояро на аз миёни мардуми маҳаллӣ, балки аз байни ғуломони турк интиҳоб карданд. Бо ин амал онҳо мехостанд аз ҳисоби ғуломони турк, ки аз қабилаву ҳешони худ чудо буданд, шахсони вафодорро тарбия кунанд. Аммо рафти минбаъдаи ҳодисаҳо нишон дод, ки ин умеди амирони сомони ба ноумедӣ табдил ёфт.

Савол ва сувориш

1. *Дастгоҳи идораи давлати Сомониён чӣ гуна буд?*
2. *Дар давраи Сомониён кадом девонҳо амал мекарданд?*
3. *Вазир ӯ Ҳочаи бузург аз намояндагони кадом хонаводаҳо таъйин мешуд?*
4. *Вазирони машҳури Сомониён кӣҳо буданд?*
5. *Дабир дар кадом девон кор мекард?*
6. *Ҳокимони вилояту шаҳрҳо аз кадом табақаи аҳоли таъйин карда мешуданд ва нисбати онҳо кадом талабот ҷорӣ буд?*
7. *Лашқари Сомониён асосан аз кӣҳо иборат буд?*
8. *Сомониён чанд хел лашқар доштанд?*
9. *Шумо интихоби лашқар аз ҳисоби мардуми бегонаро дуруст мешуморед?*

Аз «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус

«Шунидам, ки ба рӯзгори Сомониён Буалии Симҷур, ки ба Нишопур буд, гуфтӣ, ки ман исфаҳсолор (сипаҳсолор) ва амири Хуросонам, валекин ба даргоҳ нарафтӣ ва охири аҳди Сомониён буд ва чандон қувват надоштанд, ки Буалиро ба даст овардандӣ ба унф (дуруштӣ). Пас бо ӯ ба изтирор (тангдастӣ) ба хутба ва сикка ва ҳадя розӣ шудандӣ. Ва Абдуҷаббори Хуҷонӣ хатиби Хуҷон буд. Марде буд фақеҳ ва адибе нек буд ва котибе тамом бо роӣи садид (рост) ба ҳама коре кофӣ. Буалии Симҷур ӯро аз Хуҷон биёвард ва котибии ҳазрати хеш бидод ва тамкин (эътибор)-е тамомаш бидод андар шугл ва ҳеч шугл бе машварати ӯ накардӣ, аз он ки марде сахт бокифоят буд. Ва Аҳмад ибни Рофеи Яъқубӣ котиби ҳазрати амири Хуросон буд, марди сахт фозилу муҳташам ва шугли ҳама Мовароуннаҳр дар зери қалами ӯ буд. Ва Аҳмад ибни Рофеъро бо Абдуҷаббори Хуҷонӣ дӯстӣ буд сахт... Рӯзе амири Хуросонро вазири ӯ гуфт, ки агар Абдуҷаббори Хуҷонӣ котиби Абуалии Симҷур набудӣ, Буалиро ба даст шоистӣ овардан, ки ин ҳама исёни Буалӣ аз кифояти Абдуҷаббор аст. Номае бояд набиштан

ба Буалӣ ва гуфтан, ки агар ту ба тоатӣ ва чокари манӣ, чунон бояд, ки чун ин нома ба ту расад, дарвақт сари Абдуҷаббори Хуҷонӣ бибуррӣ ва андар тубра (халта) ниҳӣ ва ба дасти ин қосид ба даргоҳи ман фиристӣ, то ман донам, ки ту ба тоатӣ, ки ҳарчӣ ту мекунӣ, маълуми мост, ки ба машварат ва тадбири ӯ ҳамекунӣ ва агар нақунӣ, инак ман, ки амири Хуросонам ба тани хеш меоям, ҷангро сохта бош. Чун ин тадбир бикарданд, гуфтанд ба ҳама ҳол ин хат ба хатти Аҳмад ибни Рофеъ бояд, ки бувад ва Аҳмад дӯсти Абдуҷаббор аст, ночор кас фиристад ва ин ҳол боз намояд ва Абдуҷаббор бигузезад.

Амири Хуросон Аҳмад ибни Рофеъро бихонду гуфт: Номае ба Буалии Симҷур бинавис дар ин боб ва чун нома набишӣ, нахоҳам, ки ту се шабонарӯз аз ин сарой берун оӣ ва ҳеч кехтаре аз онӣ ту набояд, ки пеши ту ояд, ки Абдуҷаббор дӯсти туст, агар ба даст наёяд донам, ки ту намуда боӣ. Аҳмад ҳеч чиз натавонист кардан ва чунин гӯяд, ки Аҳмад нома ҳаменабишӣ ва ҳамегурифт ва бо худ мегуфт, ки кошки ман дабирӣ надонистаме, то дӯсте бад-ин фозилӣ ба хатти ман кушта нашудӣ ва ин корро ҳеч тадбир намедонам. Охир ин оят, ки Худои таоло дар Муҳкам (Қуръон)-и танзили хеш ҳамегӯяд, ёдаш ҳаме омад: «Онҳоро ба қатл расонанд ё ба дор кашанд ва ё дасту пояшон ба хилоф бибурранд ё бо табъид аз сарзамини солеҳон дур кунанд».

Бо хештан андешид, ки ҳарчанд ӯ ин рамз надонад ва ҳеч бар сари ин сухан наҷафтад, ман он чӣ шартӣ дӯстӣ буд, ба ҷой орам. Чун нома бинабишӣ ва унвон барқард, бар ин кано-раи нома алифе (А-1) бикард ва ба қаламе борик ва ба ҷониби дигар нуне (Н-ن) бикард (яъне кушта шудан) ва нома ба ами-ри Хуросон арза кард. Кас худ дар унвон нанигарист ва бад-он нигоҳ накард. Нома бархонданду ба муҳр карданд ва ба ҷам-мозабон (шутурсавор) доданд ва ҷаммозабонро аз ин ҳол огоҳ накарданд ва гуфтанд: ин нома ба Буалии Симҷур деҳ ва он чӣ вай ба ту диҳад, бистону боз овар. Ва Аҳмади Рофеъро серӯза нигоҳ доштанд ва баъд аз се рӯз боз хонаи хеш омад дилтанг.

Чун чаммозабон ба Нишопур расид ва пеши Абуалии Симҷур рафт ва нома бидод, чунонки расм бошад, Буалӣ нома бибӯсид ва аз ҳоли саломати амири Хуросон бипурсид ва хатиб Абдучаббор нишаста буд, нома ба вай доду гуфт: муҳр бардору фармон арза кун. Абдучаббор нома бистуду дар унвон нигоҳ кард, пеш аз он ки муҳр бардошт, бар канора алифе дид ва бар канораи дигар нуне ва дарвақт ин оят ёдаш омад: ан йақтула (яъне қушта шудан). Бидонист, ки нома дар боби қуштани вай аст, нома аз даст биниҳод ҳамчунон ба муҳр ва даст бар бинӣ ниҳод, яъне ки аз бинии ман хун ҳамеояд, бишӯямӯ бозоям. Ҳамчунон аз пеши Буалӣ бирафт ва даст бар бинӣ ниҳода ва рост, ки аз дар берун рафт, ба ҷое мутаворӣ (пинҳон) шуд. Замоне мунтазири ӯ буданд, Буалӣ гуфт: Бихонед! Ҳоҷаро талаб карданду наёфтанд. Гуфтанд: Бар аспи худ нанишаст, пиёда аз сарой берун омад ва ба хонаи хеш нашуд ва кас надонист, ки қучо рафт. Буалии Симҷур гуфт: Дигар дабиреро бихонед, то бихонад ва нома биқушоданд ва бархонданд пеши чаммозабон, чун ҳол маълум шуд, ҳама халқ ба аҷаб монданд, ки бо вай кӣ гуфт, ки андарин нома чист набишта? Буалии Симҷур, агарчанд бадон шодмона буд, пеши чаммозабон лахте зучрат (бетобӣ) намуд ва ба шаҳр мунодӣ (эълон) карданд ва Абдучаббор худ андар ниҳон кас фиристод, ки ман фалон ҷой нишастаам. Буалӣ бад-он шод шуд ва Худойро Таоло шуқр кард ва фармуд, ки: ҳамчунон ҳамебоиш!

Чун рӯзе чанд баромад, чаммозабонро силате неку бидод ва ҷавоби нома бинавишт, ки ҳол бар чӣ ҷумла буд ва савгандон ёд кард, ки мо аз ин ҳеч хабаре надоштем. Амири Хуросон аз он ҳол очиз шуд ва мутаҳайир бимонд ва хате ва муҳре ва зинҳорномае фиристод, ки мо вайро авф кардем, бад-он шарт, ки бигӯяд андар ин нома чӣ донист, ки чист? Аҳмад Рофеъ гуфт: Маро зинҳор деҳ, то бигӯям. Амири Хуросон вайро зинҳор дод, вай он ҳол шарҳ дод. Амири Хуросон Абдучабборро авф кард ва он номаи хеш бозхост, то он рамз бибинад, номаро боз оварданд. Рамз ҳамчунон буд, ки Аҳмад гуфт. Халқ шигифт (ҳайрон) бимонданд аз фазли ӯ аз они он марди дигар».

§ 10. ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Кишоварзӣ. Дар асрҳои IX–X дар Хуросону Мовароуннаҳр ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ пурҷӯшу хурӯш буд. Замин, ки сарвати асосӣ ҳисоб меёфт, дар дасти намояндагони хонадони Сомониён, заминдорони калон, амалдорони давлатӣ, саркардаҳои ҳарбӣ ва рӯҳониён буд.

Заминдорони калон ба ивази хидматашон ба деҳа, ноҳия ва вилоят соҳиб мешуданд. Онҳо аз мардуми сокини ин заминҳо молиёту хироч мегирифтанд. Баъзе амалдорон мекӯшиданд, ки чунин заминҳоро меросӣ карда, ба авлоди худ диҳанд. Баъзан ҳукумати марказӣ ба онҳо гузашт мекард. Дар натиҷа хонадонҳои меросӣ ба вучуд меомаданд ва онҳо мекӯшиданд, ки аз итоати ҳукумати марказӣ бароянд. Тадричан на танҳо замин, балки об ҳам, ки дар шароити Хуросону Мовароуннаҳр аҳамияти калон дошт, ба дасти давлат ва заминдорони калон гузашт.

Дар замони ҳукмронии Сомониён табақаи нави заминдорони калон, яъне сипоҳиён ба вучуд омаданд, ки онҳо асосан ҷанговарони назди дарбор ва аксарашон аз ғуломони турк буданд. Онҳо бар ивази корнамоиҳо дар майдонҳои ҷанг аз ғуломӣ озод гашта, зина ба зина соҳиби мансаб мешуданд ва заминро об, деҳаю музофот ва шаҳрҳоро бо сокинонашон тухфа мегирифтанд. Гурӯҳи дигари дар замони Сомониён бамайданомада рӯҳониёне буданд, ки қувваи зиёд ва нуфузи калон доштанд. Дар натиҷа шумораи муассисаҳои дини ислом: масҷид, мадраса ва ғайра хеле афзуд. Рӯҳониёни калон ба заминро об, осиеб ва дигар намуди амвол соҳиб мешуданд.

Тоҷирони давлатманд, ки табақаи синфи ҳукмронро ташкил менамуданд, на танҳо дар шаҳрҳо корвонсаройҳо, дуконҳо, биноҳои боҳашамат доштанд, балки дар деҳаҳо қитъаҳои заминро ба даст дароварда, боғу осиебҳо ва ғайра месохтанд. Хуросону Мовароуннаҳр асосан сарзамини кишоварзӣ ба шумор омада, мардумони он ба парвариши зироа-

ту чорво машгул буданд. Барои тараққӣ додани кишоварзӣ обёрии сунъӣ аҳамияти бузург дошт. Каналҳою чӯйҳои дар замони пеш сохташуда дорои аҳаммият буданд. Хусусан каналҳое, ки Абдуллоҳ ибни Тоҳир сохта буд, ҳанӯз аҳаммияти худро гум накарда буданд.

Дарёҳои калонтарини Осиёи Марказӣ: Ому (Чайхун) ва Сир (Сайхун) барои обёрии сунъӣ чандон истифода намешуданд. Асосан шохобҳои онҳо: Сурхоб, Кофарниҳон, Вахш ва ғайра заминҳоро шодоб мегардонданд. Ин дарёҳо аҳаммияти бузург доштанд ва аксари солҳо оби онҳо то рӯдҳои Аму ва Сир рафта намерасид, чунки обашон комилан барои обёрӣ истифода мешуд. Шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро ва қисман Панҷекат аз оби дарёи Зарафшон, ки аз рӯдҳои Масҷох ва Фон сарчашма мегирифт, баҳра мебуданд.

Дар асри X мисли солҳои пеш дарғоти Варағсари дарёи Зарафшон шабакаи асосии обёрӣ ҳисоб меёфт. Се канал ибтидои худро аз ҳамин дарғот мегирифтанд ва ҳамаи заминҳои ҷануби Самарқандро шодоб менамуданд. Каналҳое, ки аз дарёи Зарафшон об мегирифтанд, бисёр буданд ва онҳо асосан шаҳру деҳаҳоро бо об таъмин менамуданд. Мардуми Варағсар сарбанд ва иншооти обёриро нигоҳубин мекарданд ва барои ин аз додани молиёт озод буданд.

Дар асрҳои IX–X дар дараҳои Пасттоғи қаторкӯҳи Нурато сарбанд ва обанбори азиме сохта шуд, ки оби онро дар чиллаи тобистон истифода мебуданд. Дар Хуросону Мовароуннаҳр боз заминҳоро ба воситаи корезҳо (чоҳҳои зеризаминӣ) об медоданд. Заминҳои дар баландӣ бударо ба воситаи чиғир (дӯли обкашӣ) обшор менамуданд ва чархи чиғирро ҳайвонҳое чун шутур, гов, асп ва ҳар мегардонданд. Дар баъзе ҷойҳо оби чоҳҳоро истифода мебуданд.

Заминҳои лалмӣ низ бисёр буданд, ки ҳосили онҳо дар таъмини ғаллаи кишвар нақши муҳим мебозид. Кишоварзон дар заминҳои обӣ гандум, шолӣ, ҷав, лӯбиё, нахӯд ва дигар зироатҳо мепарвариданд. Пахтакорӣ дар водихои Суғд, Фарғона, Шумон (Ҳисор), Вахш ва Марв хеле тараққӣ карда буд.

Боғу тоқпарварӣ, ки касби бобоии мардуми тоҷик буд, дар давраи Сомониён хеле пеш рафт. Шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Хучанд, Панҷекат, музофоти Фарғона, Истаравшан ва дигарҳо бо ангур, себ, зардолу, шафтолу, бихӣ, гелос, олуболу, анор, анҷир, чормағз, бодом ва даҳҳо навъи дигари мевачоти лазизи худ шуҳрат пайдо карда буданд.

Дар музофоти кӯҳӣ ва даштҳои Осиёи Марказӣ рамаҳои сершумори бузу ғӯсфанд, галаҳои аспу шутур ва дигар зотҳои чорвою ҳайвонот парвариш меёфтанд. Музофоти Хатлон бо аспҳои худ машҳур гашта буд ва аспи хатлиро ба саросари Хуросону Мовароуннаҳр ва хориҷ аз он мебуданд.

Дар баъзе вилоятҳои Хуросону Мовароуннаҳр, масалан, дар Марв парвариши кирмаки абрешим, дар Ҳирот парвариши занбӯри асал, дар водии Вахшу Чағониён парвариши зотҳои маҳсуси ғӯсфанд хеле тараққӣ карда буд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Дар асрҳои IX–X кишоварзӣ хеле раванқ ёфт. Дар ноҳияҳои музофоти Осиёи Марказӣ сарватҳои зиёди зеризаминӣ истихроҷ ва ғудохта мешуданд. Дар наздикии Хучанд нукра ба даст оварда мешуд. Кӯҳҳои Ғорон аз сангҳои қиматбаҳо, нукра, бечода (санги сурхранг ё зардранг), тилло, лочувард, булӯри кӯҳӣ ва сангпахта ғанӣ буданд. Аз кӯҳҳои Ваҳон ақиқ, навъҳои гуногуни лаъл, нукра, тилло истихроҷ карда мешуд.

Аз ноҳияҳои болооби Зарафшон оҳан, тилло, нукра, зок мегирифтанд. Дарвозу Рӯшон ва Шугнону Ғорон маркази истеҳсоли тилло, нукра, лаъл ва лочувард буданд. Дар ҳамон асрҳо мардуми Чоч, Хучанд, Балх, Шумон ва дигар шаҳрҳо бо намаки қонҳои дар Хатлон ва ноҳияи Ашти имрӯза таъмин мегардиданд. Дар Истаравшан маъдани зиёд истихроҷ ва дар ҳуди ҳамон ҷо ғудохта мешуд.

Аҷиб он аст, ки дар ҳамон давра қариб тамоми ҳудуди Осиёи Марказӣ аз лиҳози заминшиносию геология таҳқиқ шуда буд. Дар Қаромазор (наздикии Хучанд) ба миқдори зиёд нукра истихроҷ мешуд. Сарчашмаҳои таърихӣ аз хусуси қони ангишти Исфара маълумоти муфассал медиҳанд.

Дар Мовароуннаҳр конҳои зиёде, ба монанди Кони Мансур, Кӯҳи Сим, Консой ва ғайра истифода мешуданд. Дар водии Зарафшон конҳои Амондара, Киштутдара ва ғайра дар истифода буданд. Дар Истаравшан, дар наздикии шаҳри Марсманда кони калони маъдани оҳан кор мекард, ки як қисмаш дар ҳуди ҳамон ҷо гудохта мешуд. Маҳсулоти ин конро на танҳо дар шаҳру музофоти гирду атроф, балки дар Хуросону Ироқ дидан мумкин буд. Дар асрҳои IX–X ҳангоми ҷанг, инчунин, муҳосира намудани шаҳру қалъаҳо нафт ба кор бурда мешуд.

Конҳои калонтарини асрҳои IX–X. Бузургтарин маркази истихроҷи нукраю сурб Кони Мансур буд, ки дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон воқеъ гаштааст. Ин кон ҷандин конҳои дигарро низ фаро мегирифт ва захираи он ҳанӯз ба поён нарасидааст.

Дар истифодаи конҳо барои ҳамон давра ҳунармандони тоҷик хеле маҳорати баланд доштанд.

Барои устувор шудани чоҳҳо ва нақбҳо (тунел) тиргакҳои ҷӯбин, танбаю болор ва сутунҳоро ба кор мебарданд. Ҷароғҳои сиёҳ, гарчанде хира бошанд ҳам, даруни конҳоро равшан менамуданд. Барои аз даруни конҳо баромадан нардбонҳои калони ҷӯбинро ба кор мебарданд. Кӯҳканон дар хонаҳои тангу торики аз санг сохташуда ҳаёт мегузаронданд. Дар гирду атрофи конҳо коргарон бо хонаводаҳои худ мезистанд ва ҳамин тавр дар атрофи конҳои бузургу сердаромад деҳаҳо ё баъзан шаҳрҳо арзи ҳастӣ мекарданд. Коркарди маъдан дар ҳаёти иқтисодии Хуросону Мовароуннаҳр нақши муҳим мебозид.

Сатҳи илму ҳунари маъданкӯшӣ ва маъданшиносӣ дар аҳди Сомониён хеле баланд буд. Сарчашмаҳои ҳатти ҳамон давра, осори бостоншиносӣ, кӯраҳои маъдангудозӣ,

Мисгариҳои давраи Сомониён

ташхиси филизоти тайёркардаи устоҳо ин фикрро тасдиқ менамоянд. Мувофиқи маълумоти бостоншиносон кӯхкоро-ни тоҷик дар ҳамон асрҳо конҳоеро кашф намуданд, ки ҳатто геологҳои имрӯза таачуб мекунанд. Афзорҳои кӯхкани онҳо хеле одӣ, аз фонаҳои чӯбину оҳанин, зогнӯли дастадору бедаста, каланду бел, тешаву табар, путку болға иборат буданд, вале барои ҳамон давра олоти мукамал ҳисоб меёфтанд. Кӯхканон аз конҳои жарфу амиқ маъданро ба воситаи сабаду халтаҳо берун мекарданд. Баъзе конҳо то 250 метр умқ доштанд.

Шишагарӣ низ дар давраи Сомониён хеле рушд карда буд. Бостоншиносон бисёр шишаҳоро ёфтанд, ки дар асрҳои IX–XII истехсол шудаанд. Шишаи ба асрҳои IX–X–замони Сомониён дахлдошта дар наздикии шаҳрҳои Самарқанд, Варахша, Бунҷикат, Пайканд, Нишопур, Ҳулбук ва Нисо (наздикии Ашхободи имрӯза) кашф шудаанд. Зарфҳои аз шаҳрҳо пайдошуда зарфҳои рӯзгор ва атриётанд. Онҳо аз чому қадаҳо, кӯзаҳои гуногуни дастадору бедаста, косаву пиёла, дӯлчаҳои дастадор ва ғайра иборатанд.

Дар ҳамин асрҳо истехсоли шиша ва маснуоти шишагӣ хеле пеш меравад. Аз шиша чому қадаҳо, суроҳӣ, обдон, кӯзаҳои ҳархела, шишачаҳои нафиси атр ва ғайра тайёр карда мешуд. Абурайҳони Берунӣ менависад, ки дар маҷлиси Хоразмшоҳ зарфи зумуррадин дид, ки монанди паллаи тарозу буд. Гуфта мешавад ин зарф дар асл аз хазинаи Сомониён буд ва ҳангоми ошӯфтагӣ дар давлати Сомониён ба сабаби ҳамлаи туркон ба Хоразм оварда шуда ва онро ба маблағи худуди як ҳазор динор харида буданд.

Дар замони Сомониён шишагарони Мовароуннаҳр тарзи бо усули дамидан тайёр намудани зарфҳои нозуку нафисро омӯхта буданд. Шишагиро на танҳо ашроф, балки мардуми заҳматкаш низ истифода мекарданд. Дар ин давра шишагарон барои тирезаи хонаҳо тайёр намудани шишаро омӯхтанд. Намунаҳои шишаҳои тирезаро бостоншиносон аз Нисо, Афросиёб (харобаҳои Самарқанди қадима) ва ди-

гар шаҳрҳо ба даст овардаанд. Истифодаи шишаи тиреза қадаме ба пеш буд.

Пешаварӣ. Афзоиши кишоварзӣ ва аз худ намудани сарватҳои зеризаминӣ боиси ривочу равнақи пешаварӣ гардид. Дар Хуросону Мовароуннаҳр одамони зиёде машғули касбу ҳунар буданд. Дар аҳди Сомониён маҳсули ҳунармандони тоҷик берун аз диёр низ шухрат дошт. Маъхазҳои зиёд гувоҳи онанд, ки мардуми ин кишвар молҳои гуногун истехсол менамуданд ва ҳатто қариб ҳоҷати аз дигар кишварҳо овардани ин молҳоро надоштанд. Дар байни ҳунарҳои гуногун касби бофандагӣ хеле рушд карда буд. Пешаварон матоъҳои гуногунро аз абрешим, пахта, катон (матои аз зағирпоя тайёршуда) мебофтанд. Дар ин сарзамин ҳатто истехсоли баъзе матоъҳои хориҷӣ низ ба роҳ монда шуд.

Шаҳру деҳаҳои алоҳида бо матоъҳои худ берун аз мамлакат машҳур буданд, масалан, матои ведарӣ (деҳаи назди Самарқанд) ва матои деҳаи Зандана (назди Бухоро) бо номи зандоничӣ бо маҳинию нафисӣ, суфтагию назаррабоии худ фарқ мекарданд. Ин матоъҳо дар Эрону Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва маркази хилофат – Бағдод харидорони зиёде доштанд. Дар Хуросон либоси аз ин матоъҳои машҳур дӯхтаро асосан амирон, ҳокимон, вазирон, қозихо, давлатмандон мепӯшиданд, ки он нишонаи назоқату зинат ва ашрофият доништа мешуд. Ғайр аз Самарқанду Бухоро матоъҳои рангоранги маҳинро боз дар Насаф, Кеш, Дабусия (шаҳри миёни Самарқанду Бухоро), Нишопур, Марв ва дигар шаҳрҳо истехсол менамуданд.

Маҳсулоти оҳанӣ ҳам зиёд истехсол мешуд, ки на танҳо талаботи бозори дохилро қонеъ мегардонд, балки барои фурӯш ба дигар кишварҳо содир мешуд. Фулузоте, ки барои содирот истехсол мешуд, инҳо буданд: фонусҳои мисини бухорӣ, зарфҳои қалъагии Рабинҷон, дегҳои мисин ва рикобҳои Самарқанд, силоҳҳои Фарғона ва Исфичоб (яке аз музофоти Мовароуннаҳр, ки акнун дар шаҳри Сайрами Қазоқистон ҷой гирифтааст).

Дар Бухоро ва дигар шаҳрҳо аз пунбадона ва кунчит равған мегирифтанд. Ҳунари ордкашӣ маъмул буд. Шумораи осиебҳое, ки аз санги хоро буд, меафзуд.

Ихтирои қоғаз саҳифаи дурахшони таърихи мардumi Хуросону Мовароуннаҳр буд, ки маркази асосии истехсоли он шаҳри Самарқанд аст. То истилои арабҳо ба ҷуз Самарқанд, боз дар шаҳрҳои Бухоро, Чорҷӯ, Балх, Хева ва баъдтар Хӯканду Тошканд қоғаз истехсол мекарданд. Халифа Ҳорунуррашид (786–809) фармони танҳо дар қоғаз навиштанро содир мекунад. Баъди ин папирус (рустание, ки аз он мисриёни қадим ва дигар халқҳо масолеҳи хатнависӣ тайёр мекарданд), ки дар он хат менавиштанд, аз байн меравад.

Дар ин миён шаҳри Самарқанд муҳимтарин шаҳре буд, ки тамоми давлатҳои хилофати арабро бо қоғаз таъмин менамуд. Чунин вазифаи бузургро шаҳри Самарқанд аз нимаи дуоми асри VIII то аввали асри IX иҷро кардааст.

Шуҳрати қоғазии Самарқанд на танҳо дар худуди хилофати Араб, балки дар Ғарб ҳам паҳн гардида буд. Дар ҳамон давра шаш навъи қоғаз истифода бурда мешуд.

Ҳунари кулолӣ на танҳо дар шаҳрҳои калонтарин, ба монанди Бухоро, Самарқанд, Марв, Тирмиз, Хучанд, Хулбук, Пайканд (шаҳри қадимаи назди Бухоро), балки дар ноҳияҳо низ ривож ёфта буд. Дар асрҳои IX–X усули сирдавонии зарфҳо кашф гардид, ки барои зебу зинат ва ороиши зарфҳо аҳамияти калон дошт. Қаламрави Сомониён ба устохонае табдил ёфта буд ва ҳатто дар зиндонҳои кишвар маҳсулоти баландсифату гоҳе нодир тавлид меёфт ва ба хорич содир мегашт.

Хулоса, дар замони ҳукмронии Сомониён тамоми соҳаҳои ҳунармандии ҳамон давра хеле тараққӣ ёфта буд. Ҳунару истехсолоти ин давра ба ҳаёти давраҳои баъдӣ таъсири амиқ расонидааст.

*Зарфи сафолӣ.
Хулбук*

Савол ва супориш

1. Оид ба сохти чамбиятӣ дар давраи Сомониён нақл кунед.
2. Дар аҳди Сомониён кадом табақаи нави заминдорон ба вучуд омад?
3. Кадом дарёҳо барои обёрӣ беиштар истифода мешуданд?
4. Кадом сарватҳои зеризаминӣ истихроҷ мешуданд?
5. Дар бораи конҳои қадима нақл кунед.
6. Оид ба шишагарӣ чӣ медонед?
7. Кадом навъҳои ҳунармандӣ беиштар тараққӣ карда буданд?
8. Кадом матоъ ва маснуоти Осиёи Миёна дар хориҷа паҳн гашта буданд?
9. Дар бораи кашфи коғаз ҳикоя кунед. Халифа Ҳорунуррашид оид ба коғаз чӣ гуна фармон бароварда буд?

Аз «Таърихи Бухоро»-и Абубакри Наршаҳӣ

Ва Бухороро коргоҳе будааст миёни ҳисор ва шаҳристон наздики масҷиди ҷомеъ. Ва дар вай бисоту шодурвонҳо бофтанӣ ва бурдҳову болиштҳо ва мусаллиҳои финдиқӣ ва аз ҷиҳати халифа бурде, ки ба яке шодурвон хироҷи Бухоро харч шудӣ. Ва аз Бағдод ҳар соли омил (андозгундор)-е алоҳида биёмадӣ ва он чӣ хироҷи Бухоро будӣ, аз ин ҷома иваз бурдӣ. Боз чунон шуд, ки ин коргоҳ муаттал монд ва он мардумон, ки ин саноат мекарданд, пароканда шуданд. Ва андар шаҳри Бухоро устодон будандӣ, ки муайян буданд мар ин шугро. Ва аз вилоятҳо бозаргонон биёмадандӣ, чунон ки мардум занданаҷӣ мебурданд ва аз он ҷомаҳо бурдандӣ то ба Шому Миср ва дар шаҳрҳои Рум ва ба ҳеч шаҳри Хуросон наёфтандӣ. Ва аҷаб он буд, ки аҳли ин саноат ба Хуросон рафтанд баъзе ва он чӣ олати ин шугл буд, бисохтанд ва аз он ҷома бофтанд бар он обу равнақ наёмад. Ва ҳеч подшоҳу амир ва раису соҳибмансаб набудӣ, ки вайро аз ин ҷома набудӣ. Ва ранги вай сурху сафед ва сабз будӣ. Ва имрӯз занданаҷӣ аз он ҷома маъруфтар аст ба ҳама вилоятҳо.

§ 11. РУШДИ ТИҶОРАТИ ДОХИЛӢ ВА БЕРУНӢ

Рушди муомилоти мол дар дохили кишвар. Дар аҳди Со­монӣ­ён мардум нисбатан ҳаёти ором доштанд ва шаҳрҳои калонтарини Осиёи Марказӣ дар асрҳои IX–X ба марказҳои тиҷорати дохилӣ табдил ёфта буданд. Ҳатто баъзе деҳаҳои гирду атрофи шаҳрҳои бозорҳои худро доштанд. Дар ин деҳаҳо дар як ҳафта як маротиба бозор мешуд ва харидорони зиёде чамъ меомаданд. Баъзе деҳаҳои бозорҳои солони ҳам доштанд, ки доду гирифт дар он аз 10 то 20 рӯз тӯл мекашид. Ба чунин бозорҳо на танҳо мардум ва тоҷирони гирду атроф омада, барои эҳтиёҷи худ мол мехариданд, балки тоҷирони дигар шаҳру музофоти берун аз Осиёи Марказӣ ҳам меомаданд. Онҳо бештар газвор мехариданд, чунки дар бозорҳои мамлакатҳои хориҷӣ талабот ба газвор зиёд буд. Бозорҳои калонтарин дар сари роҳҳои тиҷорати дохилӣ ва хориҷӣ ҷой мегирифтанд.

Бозорҳои Бухоро, Самарқанд, Истаравшан, Хучанд, Тирмиз, Балх ва Марв аз ҷумлаи чунин бозорҳо буданд. Ин шаҳрҳо чандин бозор доштанд ва калонтарини онҳо бозорҳои Самарқанд ҳисоб меёфтанд. Ин шаҳр бозори Мовароуннаҳр доништа мешуд. Ҳар як бозори калон анборҳо ва корвонсаройҳои худро дошт. Баъзан дар шаҳрҳои калонтарин якҷанд навъи маҳсулот бозори махсуси алоҳидаро ташкил менамуд. Дар давраҳои алоҳида бозорҳои шаҳрҳои начандон калон ҳам дорои аҳамияти бузург буданд. Масалан, бозори шаҳри Пайканд дар тиҷорати дохилӣ ва хориҷӣ аҳамияти калон дошт. Тоҷирони он ба ғайр аз тиҷорат дар деҳаҳои гирду атроф, боз ба мамлакатҳои Чин, Рус ва кишварҳои назди Каспий ба воситаи роҳи обӣ доду гирифт доштанд. Корвонсаройҳо ва меҳмонхонаҳои ин шаҳр ба тоҷирон хидмат мекарданд. Бештари мардони ин шаҳр ба тиҷорат машғул буданд. Пайкандро дар сарчашмаҳои таърихӣ ин давра “шаҳри бозаргон” меномиданд.

Дар Мовароуннаҳр бозорҳои мавсимӣ низ барпо мешуданд. Яке аз онҳо бозори шаҳри Марсмандаи Истаравшан ҳамчун маркази истихроҷи оҳан ном бароварда буд. Дар бозорҳои ин шаҳр тоҷирони кишварҳои дурдаст мол мехариданд ва мол мефурӯхтанд. Аз ин ҷо ба Хуросон, Ироқ ва Миср силоҳҳои гуногун мебурданд, ки онҳо маҳсули дасти устоҳои маҳаллӣ буданд.

Рушди муомилоти мол байни шаҳру деҳот ва мардуми бодиянишин. Тараққиёти кишоварзӣ, кӯҳкорӣ ва ҳунармандӣ ба пешрафти тиҷоратӣ байни шаҳру деҳот кӯмак мекарданд. Бозорҳо маркази тиҷорат буданд. Кишоварзон маҳсулоти худ – ғалла, чорво ва ғайра оварда мефурӯхтанд ва ба ивазаш маҳсулоти истеҳсолкардаи ҳунармандонро мехариданд. Тоҷирон аксар вақт маҳсулотро ба дашту биёбон, ба ҷойҳои сукунати қabilaҳои бодиянишин мебурданд. Аз ин ҳарду тараф нафъ мегиданд. Чунин тиҷорат аҳаммияти бузурги иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавӣ дошт. Ҳарду тараф ба тарзи зиндагии ҳамдигар шинос шуда, дӯстии байни онҳо пайдор мегардид. Яке аз роҳҳои паҳн гаштани дини ислом дар миёни туркҳо ҳамин робитаҳои тиҷоратӣ буд. Тоҷирон аз бодиянишинон асал, чорво, пашм, пӯсти хом ва маҳсулоти гуногуни ширӣ мехариданд. Бодиянишинон ғулом ҳам мефурӯхтанд. Онҳо аксари ғуломонро ҳангоми тохтутозҳо ва чангҳо асир мегирифтанд. Шаҳри Исфичоб маркази фурӯши ғуломон буд. Қabilaҳои бодиянишин матоъҳои аз пахта ва абрешим таҳияшуда, инчунин, ғалла, силоҳ ва ғайра мехариданд ва ба шаҳрҳо маҳсулоти гӯштӣ ва ширӣ меоварданд. Хариду фурӯши ғулом танҳо бо иҷозати амири Сомонӣ имконпазир буд.

Тиҷорати корвонӣ ба ҷанубу шарқи Аврупо, Муғулистон, Эрон ва Қафқоз. Дар асрҳои IX–X корвонҳои сершумор дар байни роҳҳои тиҷоратии Осиёи Марказӣ бо мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ, Чин, Эрон, Қафқоз, кишварҳои араби Осиёи Пеш рафтуомад доштанд. Онҳо ба Чин шиша, асп ва дигар молу ҳайвонот бурда, аз он ҷо молҳои ҳархелаи абрешимӣ меоварданд.

Дар давраи Сомониён робитаҳои Мовароуннаҳр бо Шарқу Ғарб, хусусан бо мамлакатҳои Шарқи Наздик, бодиянишинони Шимолу Шарқ ривоч ёфта буд. Роҳи бузурги корвонгузари мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Чин аз қаламрави Мовароуннаҳр мегузашт. Ин роҳ аз байни кишварҳои соҳили баҳри Миёназамин ибтидо гирифта, аз Бағдод, Ҳамадон, Марв, Омул (Чорчӯ) гузашта, ворида Бухоро мешуд ва аз он ҷо ба тарафи Самарқанд, Чоч (Тошканд), Тароз (Ҷамбул), Баласоғун ва ба соҳили ҷанубии Иссиққӯл мерасид ва баъд роҳи Муғулистонро пеш гирифта, ба Чин мерафт. Хатлон бо Балх ва Бадахшон иртиботи наздики тичоратӣ ва фарҳангӣ дошт.

Корвонҳо аз даҳҳо то ҳазорҳо сар асп ва шутурҳои боркашро дар бар мегирифтанд. Соли 922 корвоне аз ҷониби халифа Муқтадир аз Бухоро гузашта ба самти Булғор раҳсипор шуд. Дар ин бора Аҳмади Фазлон ном ҷаҳонгарди араб дар китоби хеш гузориш додааст. Ин корвон 3 ҳазор асп ва шутури пур аз бор дошт, ки ба онҳо 5 ҳазор кас хидмат мерасонд. Корвони мазкур аҳаммияти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ дошт. Корвонҳое, ки ба мамлакатҳои ҳамсоя ё дурдаст мерафтанд, аз дусад ва сесад аспу шутур иборат буданд. Ба ғайр аз тоҷирон дар ҳайати корвон дастаҳои посбонон, олимон, пешаварон, рассомон, сайёҳон ва аксар вақт сафирон ҳам ҳамроҳ мешуданд. Вақтҳои мешуд, ки тоҷирон вазифаи сафириро адо менамуданд. Тоҷирон аз Бухоро матоъҳои ҳархела, шол, қолин, фонусҳои мисин, зертангҳои асп, пӯсти гӯсфанд, гӯшт, харбуза; аз Самарқанд зарбофт, матоъҳои симин, кимхоб, абрешим, матоъҳои абрешимӣ, хайма, қоғаз, шиша, дегҳои калони мисӣ, ҷомҳои нафис, узангу, оҳанилаҷом, тасма, чормағз; аз Хатлон аспҳои хушзоти даванд, ҳачир; аз Бадахшон ақиқи сурх, лочувард, нуқра, тилло, булӯри кӯҳӣ; аз Қубодиён рӯян (ғиёҳе, ки аз он ранги сурх тайёр мекарданд) ва ғайра мебурданд.

Робитаҳои тичоратӣ бо Русии Киев. Дар аввали асри X роҳи нави тичоратӣ бо давлати Рус қушода мешавад.

Точирони Мовароуннаҳр бо ин роҳи нав ба кишвари Хазар (пойтахташ шаҳри Итил) ва аз он ҷо ба князихои Рус мерафтанд. Онҳо ба ин кишварҳо биринҷ, меваи хушк, матоъҳои пахтагин, пашмин ва абрешим мебурданд. Аз ин давлатҳо мӯйина, чарм, чорво, асал, чормағз ва ғулом меоварданд. Сиккаҳои Сомониён дар сарзамини Рус, мамлакатҳои назди Балтика, Финляндия, Дания ва ғайра ба миқдори зиёд ёфт шудаанд, ки ин аз густариши тиҷорати давлати Сомониён шаҳодат медиҳад.

Дар ҳамон давра аз Бадахшон ва Вахон то Тибет ба Осиёи Марказӣ атри мушқдор ва ғулом меоварданд. Дар аҳди Сомониён ба ҷуз сикка боз баротҳои (чек) махсус амал мекарданд. Масалан, тоҷирон дар як шаҳр маблағро супурда барот мегирифтанд ва мувофиқи он дар шаҳри дилхоҳ соҳиби он метавонист маблағашро бозпас гирад.

Савол ва супориш

- 1. Дар бораи бозорҳо ҳикоя кунед. Доир ба Самарқанду Бухорову Пайканд чӣ медонед?*
- 2. Дар бораи бозорҳои мавсимии шаҳри Марсмандаи Истаравшан ҳикоя кунед.*
- 3. Тоҷирон ба назди қabilaҳои бодиянишини кадом молҳоро мебурданд ва аз он ҷо кадом молҳоро меоварданд?*
- 4. Бозорҳои Осиёи Марказӣ бо кадом мамлакатҳо тиҷорат доштанд?*
- 5. Ба он мамлакатҳо кадом молҳоро мебурданд ва аз он ҷо кадом молҳоро меоварданд?*
- 6. Дар бораи раvнақи тиҷорати давлати Сомониён бо давлати Рус ҳикоя кунед.*
- 7. Давлати Сомониён бо кадом давлатҳои Аврупои Шарқӣ робитаи савдо дошт?*

Аз «Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифат-ул-ақолим»-и Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ

Аз Бухоро порчаҳои нарм ва ҷойнамоz ва фарш ва рахти хоби мусофирхона ва камарбанд барои аспон, ки дар зиндонҳо мебофанд ва ҷомаи ашмунӣ ва нӯсти оҳу ва раvгани сарв, аз Дабусия

ва Вазор чомаҳои вазорӣ, ки ба ранг аст. Ва бархе салотини Бағдодро шунидам, ки онро дебои Хуросон мехонанд.... Ва аз Самарқанд чомаи симгун ва самарқандӣ ва дегҳои бузурги мисин ... ва чодар ва рикоб ва лагом ва тасма ... ва аз Фаргонаву Исфичоб бардағони турк ва чомаҳои сапед ва ҷангафзор чун шамшер ва мису оҳан ва аз Туркистон ва Хуттал барои ин сӯ аспон меоранд... Гӯшти Бухоро ва навъе харбузаи эшон ба номи соф бемонанд мебошад. Камонҳои Хоразм ва когази Самарқанд ва бодинҷони Нисо ва ангурҳои Ҳирот монанд надорад.

§ 12. ЧОМЕАИ КИШОВАРЗӢ ВА НИЗОМИ МОЛИЁТИИ ДАВЛАТИ СОМОНИӢН

Шаклҳои заминдорӣ. Кишоварзӣ асоси иқтисоди давлати Сомониёнро ташкил медод. Чун дигар давлатҳои асримиёнагӣ заминдорони калон, тоҷирони сарватманд ва ашроф табақаҳои соҳибнуфузуи чома буданд. Дар он замон чунин шаклҳои заминдорӣ ҷой доштанд: заминҳои давлатӣ, заминдории калони сарватмандон, заминҳои мулкӣ ва вақф. Заминҳои давлатӣ хеле зиёд буданд ва онҳоро кишоварзон киштукор мекарданд. Заминҳои худи кишоварзон ҳам ба ҷумлаи заминҳои давлатӣ дохил мешуданд.

Заминҳои давлатӣ ва мулкӣ ба сарватмандон ё заминдорони калон, баъзе намояндағони хонадони Сомонӣ, сарварони дин, амалдорон, тоҷирон ва саркардаҳои лашкар тааллуқ доштанд.

Шакли чорум – замини вақф аслан дар ихтиёри рӯҳониёни олимартаба буд, вале аз рӯи шарият ба муассисаҳои динӣ: масҷидҳо, мадрасаҳо, хонақоҳҳо, бемористонҳо тааллуқ дошт. Аз ҳамаи заминҳо, ба ғайр аз заминҳои соҳибонашон имтиёзи махсус дошта, ба ҳазинаи давлат хироч гирифта мешуд. Имомҳо, шайхҳо ва сайидҳое, ки худро авлоди Муҳаммад пайғамбар меҳисобиданд, аз андоз озод буданд.

Дар аҳди Сомониён ғайр аз мулкҳои ғайришартӣ, инчу-

нин, мулкҳои шартӣ, заминдорӣ шартӣ низ мавҷуд буданд, ки бар ивази хидмат инъом мешуданд. Дар аҳди Сомониён дар Осиёи Марказӣ ду навъи инъомот: туъма ва иқтаъ вучуд дошт.

Туъма инъоме буд, ки умрбод дода мешуд, вале аз ин заминҳои инъомӣ як миқдор хироч додан лозим буд. Яъне дар ин сурат туъмадор на ҳамаи даромади заминро, балки фақат як қисми онро соҳибӣ мекард. Иқтаъ инъоме буд, ки соҳиби он ҳақ дошт онро мерос гузорад ва зимнан иқтаъдор соҳиби замини инъомӣ доништа мешуд. Гарчанде дар ин давра ва давраҳои минбаъда иқтаъ, расман инъоми даромади замин бошад ҳам, иқтаъдор дар асри X амалан ба ҳуқуқи калон молик гардид ва худ иқтаъ, ҳатто меросӣ шуд. Амирони Сомониён дар масъалаи инъом қардани замин ва мулкҳои яқлухт ба лашкариёни турк зиёдрӯй қарда, ин гурӯҳро тадриҷан дар миёни мардуми бумӣ ҷойгир қарданд. Гоҳе ба хоҳири як хидмати кӯчак ноҳия ва ҳатто вилояти томро мебахшиданд, то он ки нафареро дар итоат нигоҳдоранд ва ё аз худ розӣ кунанд. Ин кор хусусан, дар нимаи дуоми асри X хеле афзоиш меёбад.

Мансабдорон соҳиби замин шуда, мекӯшиданд, ки на танҳо даромади заминро аз худ кунанд, балки кишоварзонро низ ба итоати худ дароваранд ва ин аксар вақт ба онҳо муяссар мегашт. Кишоварзон аз заминдорон нисф, сеяк, чаҳоряк, даҳяк ва ҳатто дувоздаҳяки ҳосилро мегирифтанд. Кишоварзе, ки афзори кор, чорво, тухмӣ дошт, бештар ҳисса мегирифт, вале дар ҳамин сурат ҳам миқдори он аз се як, аз чор як, аз панҷ як ҳиссаи ҳосил зиёд набуд.

Илова бар ин кишоварз як қисми ҳосили гирифтаашро барои истифодаи об ба соҳиби об меод. Ба ғайр аз хироч, барзгар боз бисёр маҷбуриятҳои зиёд – кофтани каналҳои обёрӣ, сохтмону таъмири роҳҳо, пулҳо, масҷидҳо, қорвонсаройҳо, қасрҳо, мақбараҳо ва ғайраро ба ҷо меовард.

Андозҳои иқтаъро маъмурони давлатӣ чамъ қарда, ба иқтаъдор меоданд ва як қисми онро барои худ мегузошанд. Соҳиби иқтаъ метавонист аз соқинони деҳа ё вилоят то нисфи

ҳосилро ҳамчун андоз бигиранд. Баъдтар худи иқтаъдорон андозро меситониданд. Акнун ба ҷойи заминдори калон, ки дар он давра деҳқон (деҳгон) ном доштанд, заминдорони нав, яъне иқтаъдорон омаданд. (Дар асрҳои баъдӣ кишоварзони одиро деҳқон мегуфтанд). Аксари ашрофи туркҳои бодиянишин, ки ба ҳаёти муқимӣ гузашта буданд, акнун соҳиби иқтаъ мешуданд.

Ривож ёфтани иқтаъ парокандагии мардуми Хуросону Мовароуннаҳрро дар асрҳои X–XII пурзӯр намуда, ба ҷангу низоъ ва истисмори кишоварзони камбағал оварда расонд. Аҳволи кишоварзон дар заминҳои иқтаъшуда як хел набуд. Онҳо ҳуқуқи аз як ҷо ба ҷойи дигар рафтано надоштанд. Чунин шакли заминдорӣ ба рушди кишвар монета мегашт. Одамони пешқадам барои пешгирии он тадбирҳо меандешиданд, вале бо вучуди ин иқтаъ ҳарҷониба паҳн мешуд.

Зиддияти асосӣ дар давраи Сомониён дар байни ду синфи ба ҳам зид, яъне кишоварзону ҳунармандон, аз як тараф ва заминдорону табақаҳои ҳукмрон, аз тарафи дигар, вучуд дошт.

Хулоса, дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии давлати Сомониён созмони инъом додани замин ва мулкҳои ҷудогона мавқеи намоён дошт. Ҳатто вилоятҳои марказӣ ва асосии давлат (Самарқанд, Бухоро, Ҷоч, Фарғона ва ғайра) ва инчунин, баъзе дигар шаҳрҳои давраҳои гуногун инъом шуданд, ки минбаъд ба мулкҳои саркаши дохили давлати Сомониён табдил меёфтанд.

Заминдорӣ рӯҳониён. Табақаҳои зиёди ҳукмронро намоёндагони рӯҳониёни олимартаба ташкил менамуданд. Рӯҳониёни олимартаба аз ҳисоби заминҳои вақф (мулке, ки аз тарафи касе барои масҷид, мадраса ва ғайра бахшида шуда бошад, вале он набояд хариду фурӯш шавад) ба заминдорони калонтарин табдил ёфта буданд. Дар давраи Сомониён пойтахти он-шаҳри Бухоро дар Шарқ маркази дини ислом доништа мешуд. Бухоро соҳиби бисёр мактабҳои динӣ ва мадраса, ки муассисаи олии таълимӣ ба ҳисоб мерафт, гардид. Дар назди чунин мадрасаҳо китобхонаи бузург ҷаъолият мекард.

Баробари афзудани шуҳрати ашрофи динӣ, сарвати

онҳо низ афзудан гирифт. Аз рӯйи гуфти муаррихи машхур Наршахӣ, Исмоили Сомонӣ заминҳои ҳосилхезу обӣ ва лалмии деҳаи Афшанаи назди Бухороро харида, ба донишомӯзони мадраса вақф кард. Ин заминҳо даромади калон медоданд. Ба чуз ин Исмоили Сомонӣ боз заминҳои нав харида, ба Масҷиди ҷомеи Бухоро вақф кард. Дар замони Сомониён шахсони хайрхоҳ ба ғайр аз масҷиду мадраса, инчунин, барои ободии роҳ, каналу наҳр, пул, бемористон, работ, корвонсарой низ мулк, амвол ва заминҳои зиёдро вақф мекарданд. Аз ҳамин мисолҳо фаҳмидан мумкин аст, ки муассисаҳои динӣ бо кадом роҳҳо замин ва дигар сарватҳоро чамъ меоварданд. Заминҳои вақф чунон зиёд буданд, ки барои идора ва назорати онҳо девони вақф таъсис ёфт. Даромади ин заминҳо баъзан кисаи сарварони динро пур мекард. Ҳол он ки даромади заминҳои вақфшударо аз худ кардан мумкин набуд ва мувофиқи таъйиноти он бояд ба камбағалон, толибилмони ниёзманд ва мухтоҷон дода мешуд.

Ашрофи диндор дар шахрҳо ҳам таъсири калон доштанд. Ҳамаи масҷиду мадрасаҳо, хонақоҳҳо, корвонсаройҳо, дуконҳои тичоратӣ ва дигар муассисаҳои динии вақфшуда дар ихтиёри сарварони дин буданд.

Манбаъҳои даромади хазинаи давлат аз роҳҳои зерин ба даст меомад:

- заминҳои хосса, ки ба амир тааллуқ доштанд;
- бочу молиёт ва ҳадяи раисони шахру вилоят ва ҳокимони ниммустақил;
- ғаниматҳои ҷангӣ.

Андозҳои, ки дар давлати Сомониён ва давлатҳои пас аз он маъмул буд, закот, хироч, ушр ба ҳисоб мерафт. Ин навъи андозҳо бояд мувофиқи муқаррароти динӣ ситонда мешуданд. Аммо давлатдорони сомонӣ борҳо барои ҷанг ё ниёзҳои дигар соли ду маротиба аз мардум андоз меситонданд, ки баъзан сабаби сар задани шӯришу ошӯбҳои мардумӣ мегардид.

Савол ва супориш

1. Сийёсати давлати Сомониён ба манфиати кадом табақаҳои аҳолии раван шуда буд?
2. Кадом шаклҳои заминдориро медонед?
3. Кадом заминҳо заминҳои вақф ҳисобида мешуданд?
4. Кадом табақаи ашироф аз андоз озод буданд.
5. Дар замони Сомониён кадом намудҳои инъом мавҷуд буд?
6. Иқтаъ чист? Дар бораи иқтаъ дар замони Сомониён чӣ медонед?
7. Аз даромади вақф кӣҳо истифода мебуданд?

Аз «Ахлоқи Муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ

Наср ибни Аҳмад, аз мулуки Сомония, писари худро васият кард, ки эй фарзанди дилбанд, агар меҳоҳӣ, ки мамлакате, ки бо машаққати бисёр ба даст овардаем ва салтанате, ки умри азиз дар тамҳиди фавоиди он сарф карда, солҳо бар ту бимонад, бар хазина эътимод макун, ки мол дар маърази завол аст ва бар лашкар дил манеҳ, ки марди сипоҳӣ мунқалибулаҳвол аст. Тақя дар давоми мулк ва қиёми ҳукм бар карам намой ва тавозуъ афзой, ки тавозуъ ва карам дом андар дилҳои мардумон бошад. Ҳар кӣ сайди ин ду дом шуд, ҳаргиз рӯйи раҳлӣ надорад. Ҳар гоҳ касеро ба хидмат тавозуъ намуздӣ, дили ӯ сайди ту гашт ва дар доми муҳаббати ту муқайяд шуд, пас, ӯ маҳкуми туву ту маҳдومي ӯ бошӣ ва сайди туву ту сайди ӯ шавӣ.

Аз «Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифат-ул ақолим»-и

Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ

Нархи хироҷ арзон мебуд, то дар рӯзгори амири ҳамид (Нӯҳи I) ба сабаби қарзе, ки барои анҷоми коре гирифта буданд, хироҷи як солро ду баробар кард, вале ҳамчунон то ба имрӯз барҷой монд... Молиёт сабук ҳастанд ва танҳо барои гуломони соҳили Ҷайҳун сангин аст ва сахтгирӣ мешавад.

Ҳеч гуломе бе иҷозатномаи махсуси султон (амири Сомонӣ) ҳаққи гузаштан аз обро надорад. 70 то 100 дирам низ ҳамроҳи чавоне мегиранд.... Аз занон 20 дирам ва аз уштур 2 дирам ва аз моли ҳар савор 1 дирам меситонанд.

§ 13. ШҶРИШҶОИ ХАЛҚИ

Авч гирифтани муборизаҳо. Ҳарчанд дар аҳди Сомониён назар ба давраи пеш муваффақиятҳои зиёд ба даст омад, вале истисмори оммаи кишоварзону ҳунармандон аз байн нарафт. Онҳо истехсолкунандагони неъматҳои моддӣ буданд, вале зиндагии душвор дошта, бо ранҷи нодорӣ ба сар мебурданд. Ба замми ин ҳаҷми андозу хироч, беш аз пеш меафзуд. Табақаи ҳоким ва заминдорони калон маҳз аз рӯи заҳмати барзгарону пешаварон соҳиби сарват, қасру иморатҳо ва даромадҳои бешумор мешуданд. Ҳамаи ин зиддияти байни оммаи заҳматкаш ва ҳокимону сарватмандонро тезутунд менамуд. Аз ҳамин сабаб ошӯбу шӯришҳои халқӣ дар давраи ҳукумати Сомониён низ сар мезаданд.

Шӯришҳо дар аҳди Сомониён. Дар давраи Сомониён шӯришҳои халқӣ сар мезаданд. Шӯриши калонтарин соли 874 дар Бухоро ва гирду атрофи он ба вуқӯъ пайваст, ки ба муқобили забткориҳою худсарии Ҳусайн ибни Тоҳир ва дастаи чанговарони хоразмии ӯ равона шуда буд. Ҳусайн ибни Тоҳир дар шаҳр ва атрофи он тартиботи бераҳмона ҷорӣ намуд. Ӯ тамоми хирочро аз мардуми Бухоро ва гирду атрофи он бо дирҳами камарзиш ҷамъ карда, мардуми шаҳри Бухороро маҷбур мекард, ки онро бо дирҳами пурарзиши нуқра иваз кунанд. Ин рафтори ношоистаи ӯ боиси сар задани шӯриш гардид. Мардуми заҳматкаш ба мубориза бархоста, қасрро ба даст дароварданд ва худи Ҳусайн ибни Тоҳирро аз Бухоро ронданд.

Дар ин асно сардори Сомониён Наср соли 875 аз халифаи араб барои ба даст даровардани тамоми Мовароуннаҳр маншур гирифт ва мувофиқи талаби ашрофи Бухоро бародараш Исмоили Сомонӣ ҳокими шаҳр таъин шуд. Оммаи

заҳматкаш аз вай низ ҳеч сабуки надид ва соли 875 шӯришро ба муқобили Исмоили Сомонӣ давом дод.

Чӣ тавре муаррих Наршаҳӣ менависад, яке аз сарварони шӯриш тавонист қариб 4 ҳазор кишоварзро муттаҳид намуда, ҳудуди байни Баркат ва Ромитанро ба итоати худ дарорад. Исмоили Сомонӣ дар ин маврид бо ёрӣ ва дастгирии заминдорону ашроф тавонист шӯришро пахш кунад.

Дар соли 907 дар вилояти Ғур шахсе бо номи Абубилол бар зидди ҳукумати маҳаллӣ шӯриш бардошт. Мардуми зиёде, ки аз сиёсатҳои нодуруст ва ғоратгаронаи коргузорони Сомониён норозӣ буданд, ба ин чунбиш ҳамроҳ гаштанд. Пешвои шӯриш аз тарафдорони ормонҳои Яъқуби Лайс буд. Ӯ асосан аз сиёсати андозситонӣ норозӣ буда, ба мардум аз адолатпешагии Саффорӣён меғуфт. Бештари иштирокчиёни ин шӯриш кишоварзони камбизоат ва чӯпонҳо буданд, ки ба низоми андоз ва тарзи ситондани он эътироз доштанд. Исмоили Сомонӣ, ки рӯзҳои охири умри худро сипарӣ мекард, ба яке аз сипоҳиёни худ Бигиш дастур дод, ки ин исёнро фурӯ нишонад. Пас аз 70 рӯзи мубориза шӯриш пахш карда шуд ва Абубилолу ёронаш дастгир гардиданд ва дар Бухоро ба қатл расиданд.

Баъди вафоти Исмоили Сомонӣ (907) солҳои 913–914 дар қаламрави Дайлам (Эрон) шӯриши калоне зидди ҳукумати Сомониён сар зад. Аҳли шӯриш бар лашкари пурзӯри Сомониён ғалаба карда, мехостанд ҳокимони мулкҳои авлоди Сомониёнро торумор кунанд ва дар баъзе ҷойҳо ба мақсадашон расиданд. Ин шӯришро лашкари Сомониён бо душворӣ фурӯ нишонд.

Дар ҳуди пойтахти Сомониён – шаҳри Бухоро соли 916 аҳолии камбизоати шаҳр балво бардошта, қасри амиро ғорат карданд. Дар ин ошӯб баъзе аҳли дарбор низ даст доштанд, ки нишондиҳандаи зиддияти дохилии дарбори сомонӣ буд.

Соли 930, вақте ки амир Насри II дар Нишопур буд, се нафар аз бародарони ӯ аз ҳабс фирор карда, дар Бухоро шӯриш бардоштанд. Сарвари ин шӯришро Абубакри нонвой

бар уҳда дошт. Инчунин, писари сипаҳсолори Сомониён ва роҳбари қарматиҳои Хуросон Ҳусайни Марвазӣ низ иштирок доштанд. Аммо пас аз чораҷӯӣ писари Марвазӣ Абӯбақро ба ҳукуматдорон фуруҳт ва рӯҳияи он шикаста шуд. Танҳо пас аз ин шӯриш фуру нишонда шуд. Аз шӯриши Муқаннаъ зиёда аз 180 сол гузашта бошад ҳам, дар байни мардуми заҳматкаши шахру деҳоти Илок ва Чоч пайравони Муқаннаъ (Сафедҷоман) то он дам бисёр буданд.

Шаҳри Самарқанд барои Сомониён шаҳри серташвиш ҳисоб меёфт. Дар он ҷо табақаҳои исёнгар бисёр буданд ва ба онҳо ғозӣни сершумор низ ҳамроҳ мешуданд ва ба муқобили Сомониён мечангиданд. Вақтҳои мешуд, ки баъзе намояндагони Сомониён ин ошӯбу шӯришҳоро ба мақсади худ истифода мебуданд. Масалан, Исҳоқ ибни Аҳмад, бародари Исмоли Сомонӣ, дар муборизааш борҳо аз ин табақаҳои мардум истифода бурдааст. Ин амалҳои аъзои хонаводаи Сомониён мардумро ноумед карда, боиси кам гаштани маҳбубияти хонадони ҳукуматгар дар миёни аҳоли мегашт.

Яке аз вижагиҳои бештари шӯришҳои халқӣ дар асрҳои миёна ин буд, ки онҳо зери шиори динӣ ё мазҳабӣ мегузаштанд. Азбаски дар ҷомеаи асримиёнагӣ афкори динӣ нақши асосӣ дошт, барои ба мубориза бархезондани мардум пешвоӣни шӯришу ошӯбҳо талош мекарданд, ки мақсадҳои сиёсӣ ва иҷтимоии хешро бо ягон шиори динӣ омезиш диҳанд, то дар чашми мардум хубтар чилвагар шавад. Аз ин хотир мо мекунем, ки аксари шӯришҳои халқӣ бо даъватҳои динӣ омехтаанд. Дар сарчашмаҳои таърихии замони Сомониён ва давраҳои баъдӣ, ки бо фармони амиронӣ ва вазирон навишта мешуданд, пешвоӣни шӯришҳо ва ҷунбишҳо саҳт зери тозиёнаи танқид гирифта мешаванд.

Ҳаракати қарматиён. Қарматия ҳамчун созмони пинҳонӣ аз дохили мазҳаби шиаи исмоилӣ баромада, дар нимаи дууми асри IX дар ҳудуди Ироқ паҳн гашт. Таъсири ин ҳаракат дар Хуросону Мовароуннаҳр пас аз таъсиси хилофати Фотимӣ (909-1171) дар Африқои Шимолӣ бештар гашт. Муқобили фотимӣ дар ҳамаи кишварҳои мусулмоннишин

хузур ёфта, даъвати хешро асосан миёни равшанфикрон, хунармандон ва аҳли дарбор паҳн мекарданд. Қувваи асосии қарматиҳо кишоварзон ва қабилаҳои бодиянишин буданд, ки бар зидди зулму ситам мубориза мебуданд. Қарматиҳо моликияти хусусӣ будани заминро рад намуда, ба ҷамоаи деҳот баргаштанро ташвиқу тарғиб менамуданд.

Онҳо тарафдори умумӣ гардондани моликият ва баробарии иҷтимоӣ буда, дар айни замон ба мавҷудияти ғуломдорӣ даҳолат намекарданд. Кишоварзон, ки зери зулми заминдорони калон буданд, таълимоти қарматиҳоро бо хушнудӣ қабул карданд, хусусан баробарии ҷамоаи деҳотро. Мақсади охиринаи онҳо тақсими баробари воситаҳои истеҳсолот буд. Ба ин ҳаракат ашроф ва заминдорони зидди сиёсати ҳукумат ва хилофати Аббосиён низ ҳамроҳ шуданд. Онҳо мекӯшиданд, ки ҳаракати қарматиҳоро ба муқобили ҳукумати марказӣ истифода баранд.

Дар аввал қарматиҳо дар музофоти Ҳирот, Ғӯр ва ғайра тарафдорони зиёде пайдо намуданд. Онҳо қариб 10 ҳазор пайрав доштанд ва сарварашон Абубиллол буд. Ҳамаи онҳо соли 907 аз тарафи ҷанговарони Сомониён торумор гардиданд. Аммо қарматиҳо боз аз нав қомат рост карданд ва ин дафъа лашкаркаши намоён Ҳусайн ибни Марвазӣ пешвои онҳо шуда, дар Ҳироту Нишопур исён бардошт, вале шикаст хӯрд.

Баъд аз марги Ҳусайни Марвазӣ пешвои қарматиҳои Мовароуннаҳр Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ шуд ва дар роҳи пешгирифтааш ба комёбиҳо ноил гашт. Бисёр мансабдорони машҳури давлати Сомониён ба ин ҳаракат ҳамроҳ шуданд ва худи Нахшабӣ ба воситаи онҳо ба дарбори Сомониён роҳ ёфта, ҳатто амир Насри II-ро ба тарафи худ кашид. Ин норозигии зиёдеро ба миён овард.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Нӯҳ ибни Наср сардори қарматиҳо Нахшабӣ бо гуноҳи аз худ намудани 40 ҳазор диноҳ айбдор гардида, бо фармони Нӯҳ ба дор овехта шуд. Пас аз ин дар саросари мамлакат қатли оми қарматиҳо ва мусодираи молу мулки онҳо сар шуд.

Ҳаракати қарматиён дар Мовароуннаҳр назар ба Хуросон сустрар реша давонда буд. Бо вучуди ин қарматиҳо дар байни қисми зиёди кишоварзон, баъзе мансабдорони дарбор, зиёён сазовори обрӯй гардида буданд. Дар Мовароуннаҳр ҳаракатҳои халқии дар асрҳои IX–X бавучудода то дараҷае ба ҳаракати қарматиҳо алоқаманд буданд.

Қарматия, ки шоҳае аз исмоилия буд, ба хотири муҳолифати ошкоро бар зидди Аббосиён ва ҳокимони ситампешаи ҳамзамони он дар миёни баъзе чехраҳои илму адабиёти форсу тоҷик низ тарафдор пайдо кард. Аз ин рӯ, мо мебинем, ки баъзе аз ин шахсиятҳои номдор мавриди озору азияти фармонравоён қарор гирифтаанд. Рӯзгору осори шоири ватандӯсту озодиҳо Носири Хусрав, ки алайҳи ситаму бедоди замонаш мубориза бурдааст, намунаи чунин фидокориҳо мебошад.

Савол ва супориш

1. Сабабҳои асосии дар аҳди Сомониён сар задани шӯришҳои халқиро гӯед?
2. Дар аҳди Сомониён кадом шӯришҳо сар заданд?
3. Абубилал дар кадом минтақа даст ба шӯриш зад?
4. Серташвиштарин шахри Сомониён кадом шахр буд?
5. Ҳаракати қарматиён кай ва дар кучо сар зад ва пешвои он кӣ буд?
6. Пешвои ҳаракати қарматиён дар Мовароуннаҳр кӣ буд ва ӯ чӣ тавр ба дарбори Сомониён роҳ ёфт?
7. Мақсади асосии қарматиён чӣ буд?
8. Чаро баъзе шахсиятҳои маъруф ба ин таълимот тавачҷуҳ доштанд?

Аз «Зайн-ул-ахбор» и Абусаъид Абдулҳайи Гардезӣ

Ва андар санаи 317 ҳиҷрӣ (930) амири саъид (Насри II) аз Бухоро сӯйи Нишопур рафт ва бародарони хеш Иброҳиму Яҳё ва Мансурро ба қуҳандиз боздошт... Ва таббоҳ (нонпаз)-е буд, номи ӯ Абубақр ибни Амӣ ал-хаббоз, ки иҷрои эшон бидодӣ ва аблаҳгуна буд ва ҳамеша Гуфти, ки «Амири саъидро аз ман ранҷ бояд дид». Ва мардумон аз ҳамоқати ӯ бихандидӣ.

Ин Абубакр миёни бародарони саъид ва миёни фузулиёни Бухоро ва лашкар восита буд.

Пас рӯзе мувозиат ниҳоданду биёмаданд, дарбони куҳандизро фуруд гирифтанд ва писарони Аҳмадро ва ҳар чӣ маҳбус буд андар куҳандиз, ҳамаро берун оварданд ва Бухоро бигирифтанд. Ва Яҳё мар Абубакри таббохро сарҳангӣ бидод ва ба хештан наздик кард. ...Ва чун хабар ба амири саид расид, аз Нишопур бозгаишт ва қасди Бухоро кард. Яҳё мар Абубакри таббохро бо хайли ӯ ба лаби Ҷайхун фиристод, то роҳ нигоҳ дорад ва нагузорад, ки гузора шавад. Ва писари Ҳусайн ибни Алӣ Ал-Марвазиро бо ӯ фиристод ва чун ба лаби Ҷайхун расиданд, Муҳаммад ибни Убайдуллоҳ Ал-Балъамӣ ба писари Ҳусайн руқъа набишт. Писари Ҳусайн мар Абубакри таббохро бигирифтун бабаст ва амири саид аз рӯд гузора кард ва ба Бухоро омад ва бифармуд, то Абубакрро зери тозиёна бикуштанд ва пас ӯро ба танӯри тофта ниҳоданд ва як шаб андар танӯр бидоштанд ва дигар рӯз баркашиданд, ҳеч андоми ӯ насӯхта буд, ҳамаи мардумон аз он аҷаб доштанд....

§ 14. АНҶОМИ ТАШАККУЛЁБИИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА ДАВЛАТДОРИИ ОН

Таркиби этникӣ (нажодӣ)-и халқи тоҷик. Дар сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр аз давраи қадим халқҳои ориёнажод: суғдиҳо, бохтариҳо, хоразмиён, тахориён, фарғониён, хиёниён ва сақоиҳо умр ба сар мебуданд.

Халқи тоҷик тадричан аз ҳамин халқҳои зикршуда ташаккул ёфтааст, ки онҳо дар водии Зарафшон, Истаравшан, Қашқадарё, Фарғона, Хоразм, Хуросон, Тахористон (Афғонистони шимолӣ, ҷануби Тоҷикистону Ўзбекистони имрӯза,) хавзаи Мурғоб ва дигар водию ноҳияҳо зиндагӣ мекарданд. Ҳар кадоми ин ноҳияҳо забону лаҳҷаи алоҳидаи худро доштанд. Онҳо туфайли робитаҳои гуногун тарзи зиндагию фарҳанги ба ҳамдигар хеле наздик доштанд ва аз

онҳо баҳравар мегардиданд. Халқҳои ноҳияҳои зикршуда, асосан, аз мардуми муқимӣ ва бодиянишин таркиб ёфта, тоифаҳои ҳамзабону ҳамфарҳанги Эрони Шарқӣ ё Хуросонро дар бар мегирифтанд.

Ташаккули халқи тоҷик аз аввалҳои асри миёна сар шуда, дар асрҳои VI–VIII аввал дар шаҳру воҳаҳо, водиҳо, сипас дар тамоми қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр вусъат меёбад. Дар асрҳои IV–VI гурӯҳҳои дигари этникӣ – ҳайтолиён ва дар асрҳои VI–VIII туркҳо, баъд арабҳо ба ҳудуди ташаккули тоҷикон ҳамроҳ шуданд. Аз ин гурӯҳҳои этникӣ ҳайтолиёни бодиянишин ба Мовароуннаҳр омада, сарзамини бузургро – аз Хутан (Туркистони Шарқӣ – Синсзани имрӯзаи Чин) то Эрон ва аз Ҳафтрӯд то Ҳиндустон ба даст дароварданд. Ин мардумон умумияти зиёди фарҳангӣ дошта, робитаҳои наздики хешовандӣ онҳоро ба ҳам меовард.

Сарчашмаҳои таърихӣ тасдиқ менамоянд, ки ҳайтолиён гурӯҳҳои эронинаҷод буда, ба халқҳои Осиёи Марказӣ аз ҳар ҷиҳат шабоҳат доштанд.

Устод Садриддин Айнӣ дар бораи калимаи «тоҷик» чунин менависад: «Он халқҳои Осиёи Марказӣ ва Хуросон, ки онҳоро баъд аз исломият «тоҷик» ва забонашонро «форсӣ» ё ин ки «тоҷикӣ» номиданд, киҳо буданд? Инҳо ҳамон халқҳои Осиёи Марказӣ ва Хуросон буданд, ки чандин аср пеш аз исломият дар ин сарзамин ба тариқи муқимӣ дар шаҳрҳо ва деҳаҳо ба хонаву ҷой зиндагӣ карда, бо зироат ва касбҳои дастӣ умргузаронӣ мекарданд, инҳо ҳамон сугдиён буданд, ки дар шаҳрҳои марказии Мовароуннаҳр, дар канорҳо, водиҳо ва кӯҳҳои Зарафшон ва бохтариёну тахориён буданд, ки бо марказияти Балхи қадим дар Хуросон ва Чағониён буданд, ки бо марказияти Тирмиз ва Ҳисори Шодмони имрӯза дар канорҳои рости дарёи Омуя зиндагӣ мекарданд».

Гурӯҳҳои туркзабон дар асрҳои VI–X дар сарзамини Суғд, Истаравшан, Фарғонаи Ҷанубӣ, Кеш бисёр набуданд. Муносибати ҳаматарафаи тоҷикон минбаъд бо тоифаҳои

туркзабон ҳар чӣ бештар ривочу равнақ мегирифт. Байни ин ду халқ муносибатҳои дӯстона ва хешу таборӣ ташаккул меёфт. Онҳо минбаъд дар тамоми давраҳои таърихӣ паҳлу ба паҳлу истода, ба муқобили аҷнабиён мубориза бурдаанд.

Ташаккули забони адабии тоҷик. Чунонки маъхазҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, дар асрҳои IV–VI дар Суғд, Кеш (Шахрисабзи ҳозира), Истаравшан забони асосӣ забони суғдӣ буд. Мардуми ин музофот ба забони суғдӣ гап мезаданд ва бо он хат менавиштанд. Ин забон ва хатти он ҳатто дар асрҳои VII–VIII дар Чоч (Тошканд), Фарғона ва Ҳафтрӯд афзалият дошт.

Бешубҳа, пеш аз он ки мардуми суғдизабони Мовароуннаҳр ба забони форсӣ гузарад ва ин забон дар байни аҳолии интишор ёбад, давраи дурударозро тай намуд. Забони форсии дарӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр, шаҳрҳои Марву Балх ва дигар шаҳрҳои маъмурию иқтисодӣ бештар паҳн гашта буд.

Он тадричан забонҳои суғдӣ, бохтарӣ ва дигар забонҳои эронии шарқиро маҳдуд менамояд. Муаррихони машҳур Абубакри Наршаҳӣ ва Абуҷаъфар Табарӣ навиштаанд, ки дар нимаи якуми асри VIII дар Бухоро ва Самарқанд мубалиғон дини исломро бо забони форсӣ паҳн менамуданд.

Наршаҳӣ менависад, ки «Мардумони Бухоро ба аввали ислом дар намоз Қуръон ба порсӣ хондандӣ ва арабӣ натавонистандӣ омӯхтан». Дар асрҳои VII–VIII забони форсии дарӣ дар шимолу шарқи Эрон, шимолӣ Афғонистон, ҷануби Осиёи Марказӣ – ҷануби Тоҷикистону Ўзбекистони имрӯза хеле паҳн гашта буд. Ин забон оҳиста-оҳиста ҷойи забонҳои суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ ва ғайраро гирифт.

Вазъияти мусоид барои реша давондан, пойдор шудани забони форсӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр ба миён омад. Дар давраи ҳукмронӣ ва давлатдорӣ мустақили Тоҳириён, Сафғориён ва хусусан Сомониён забони форсӣ ҳамчун забони давлатӣ ва адабӣ паҳн мегардад. Ин хонадонҳо бо ҳамин кӯшишҳои зиёд давлатдорӣ мустақили худро дар назди хилофати араб нишон доданд.

Аммо дар деҳаҳою музофоти дурдаст ва ҳатто баъзан дар шаҳрҳо ҳам, забони суғдӣ бартарӣ дошт. Чунин ҳолатро ҳатто дар деҳаҳои гирду атрофи Бухоро ҳам дидан мумкин буд. Мардуми баъзе деҳаҳо дар асри X ба забони суғдӣ ҳарф мезаданд. Лаҳҷаи забони суғдӣ на танҳо дар тамоми асрҳои миёна, балки дар замони мо дар водии Яғноби вилояти Суғд маҳфуз мондааст.

Аз рӯйи гуфти мутахассисон забони форсии дарӣ ибтидои пахншавии худро дар Мовароуннаҳр аз асри VII мегирад. Аз асри X сар карда, забони форсӣ дар Помир, Рашт ва Дарвоз роҳ ёфта, шеваи сақой-ро (қабिलाҳои эронизабон) маҳдуд мегардонад ва густариш меёбад.

Ташаккули халқи тоҷик дар асрҳои IX–X, дар замоне ки Сомониён Хуросону Мовароуннаҳрро ба итоати худ дароварданд, ба охир мерасад. Дар аҳди Сомониён халқҳои тоҷикро гирифт ва забонаш форсии нав, ки мо онро имруз форсии тоҷикӣ ё тоҷикӣ меномем умумихалқӣ ва умумидавлатӣ шуд.

Ташаккули умумияти ҳудудии халқи тоҷик. Ривочу равнақи робитаҳои иқтисодӣ, фарҳангӣ, тижоратии халқҳои муқимӣ барои онҳо имконияти дар як халқ муттаҳидшуданро ба миён овард. Чунин майлу хоҳиши халқҳои маҳаллӣ хеле пеш аз истилои Осӣи Марказӣ аз тарафи арабҳо сар шуда буд. Сарҳади мардумони сокини Хуросону Мовароуннаҳр ҳудуди касногузар набуд, балки баръакс, дар байни онҳо робитаҳои гуногун вучуд доштанд. Чунончи дар боло гуфта шуд, ин халқҳо аз аҳолии муқимӣ ва бодиянишин таркиб ёфта буданд.

Давлати Ҳайтолиён (асрҳои IV–VI) дар мустақкам намудани робитаҳои байни музофоти Мовароуннаҳр нақши мусбат бозидааст. Ин давлат дар солҳои 60-и асри VI дар задухӯрди шадид аз тарафи Сосониён ва Ҳокони Турк шикаст хӯрд ва музофоти калонтарини он ба дасти туркҳо афтоданд. Қабिलाҳои туркзабон маҳз дар ҳамин давра хеле зиёд омада, дар Осӣи Марказӣ маскан гирифтанд.

Вақте ки арабҳо ба ҳудуди Тоҷикистони имрӯза ҳучум оварданд, дар ин ҷо чандин давлатҳои мустақил амал мекарданд. Чунин ҳолат барои арабҳо бисёр фоида овард. Истилои араб дар аввал бисёр бадбахтиҳо оварда бошад ҳам, бо вучуди ин, дини ислом, ки онро арабҳо ба Осиёи Марказӣ оварда буданд, ғояҳои бародарӣ, баробарӣ, адолатпарварӣ ва ғайраро ҳарҷониба ташвиқу тарғиб менамуд. Таълимоти ислом зулму ситам, риёкорӣ, ришвахӯрӣ ва дигар қорҳои ношоҷмро ба зери тозиёнаи танқид мегирифт ва аз ҳамин рӯ, дар байни мардум тадричан тарафдорони худро пайдо кард. Ин дини яктопарастӣ сода ва мантқиқӣ буда, ба бисёрдинӣ ва парешонии диние, ки дар остонаи ҳамлаи арабҳо бар Осиёи Марказӣ ҳукмрон буд, хотима бахшид.

Шӯришҳои мардумие, ки дар асрҳои VIII-IX дар Хуросону Мовароуннаҳр рух доданд, зарбаи ҷонкоҳе буданд бар пайкари ҳукумати яккатози араб ва заминае барои ба вучуд омадани давлатҳои миллӣ. Дар натиҷа давлатҳои мардуми бумӣ, чун Тоҳириён, Саффорӣён ва Сомониён, ба вучуд омаданд. Давлати мутамаркази Сомониён барои муттаҳид намудани тамоми халқҳои ориёӣ ва форсизабон талоши зиёд ба харҷ дод ва дар давраи ҳукмронии худ ба пояи баланди рушду тараққӣ расид.

Давлати Сомониён он ҳудудеро, ки аз қадим боз халқҳои ориёӣ – аҷдоди тоҷикон мезистанд, муттаҳид намуд. Истилоҳи «тоҷик» чанд сол пас аз ғурупошии давлати Сомониён миёни аҳолии Хуросону Мовароуннаҳр васеъ паҳн шуд. Агар истилоҳи «тоҷик» ё «тозик» дар сарчашмаҳои таърихии давраи сомонӣ неву дар сарчашмаҳои давраи баъдисомонӣ пайдо мешавад, ба ин хотир аст, ки бо ҳукумат ёфтани туркон мардуми муқимӣ огоҳона ҳувияти миллии хешро таъкид карда, худро мушаххас аз дигарон ҷудо мекунанд. Дар давоми ҳазор соли пас аз давлати Сомониён истилоҳи «тоҷик» ба таври фаровон дар сарчашмаҳои таърихӣ, адабӣ ва динӣ зикр мешавад, ки гувоҳи ақсарияти соқинони Хуросону Мовароуннаҳрро ташкил додани онҳо буд.

Савол ва сӯроиш

1. Дар қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр кадом халқҳо мезистанд?
2. Гузаштагони тоҷикон кадом халқҳоянд ва онҳо дар кучо ҳаёт ба сар мебуданд?
3. Оид ба давлати Ҳайтолиён чӣ медонед ва онҳо кадом ҳудудҳоро ба даст дароварда буданд?
4. Қабिलाҳои турк ба Мовароуннаҳр аз кучо ҳуҷум карданд?
5. Доир ба дӯстиҳои халқҳои тоҷику туркзабон ҳикоя кунед.
6. Устод Садриддин Айни дар бораи ташаққули халқи тоҷик чӣ гуфтааст?
7. Сугдиҳо, бохтариҳо ва дигарон дар кадом музофоту шаҳрҳо ҷой гирифта буданд?
8. Дар бораи забони сугдӣ чӣ медонед ва он имрӯз дар кучо нигоҳ дошта шудааст?
9. Забони форсии тоҷикӣ дар кадом музофоту шаҳрҳо паҳн шуда буд?
10. Арабҳо дар Мовароуннаҳр кадом гоюву шиорҳоро ба қор мебуданд? Доир ба шӯришҳои зидди арабҳо ҳикоя кунед.

Аз «Таърихи Байҳақӣ»

.... Қозӣ гуфт: «Зиндагони худованд дароз бод, ин тахти Султон Масъуд аст, ки бар он нишастай ва дар гайб чунин чизҳост. Ва натавон донист, ки дигар чӣ бошад; ҳушёр бош ва аз Эзид битарсу дод деҳ ва сухани ситамрасидагону дармондагон бишнав ва яла (раҳо) мақун. Лашкар ситам қунанд, ки бедодӣ шум бошад. Ва ман ҳаққи туро бад-ин омадан бигузордам ва низ наоям, ки ба илм хондан машғулам ва аз он ба ҳеч қор дигар напардозам. Ва агар бо хирад рӯҷӯё хоҳӣ қард, ин панд, ки додам, қифоят бошад». Туграл гуфт: «Ранҷи қозӣ нахоҳам ба омадани беш аз ин, ки он чӣ бояд, ба пайғом гуфта меояд. Ва пазируфтам, ки бад-он чӣ гуфтӣ, қор қунам. Ва мо мардумони нав ва гарибем, расмҳои тоҷикон (тоҷикон) надонем. Қозӣ ба пайғом насиҳатҳо аз ман боз нагирад». Гуфт:

«Чунин қунам!» Ва бозгаишт. Ва аён, ки бо вай омада буданд, ҷумла бозгаиштанд....

... Амир чун аз ин корҳо фориғ шуд, пил биронд ва лаишкар аз ҷой бирафт, гуфтӣ, ҷаҳон мебичунбад ва фалак хира шуд аз гирев (фарёд)-и мардумону овози бӯққову таблҳо. Чун фарсанге рафта омад, хасмон (душманон) пайдо омаданд бо лаишқари сахт қавӣ, бо созу олати тамом ва таъбия (ба ҷанг омодашуда) карда буданд ба расми мулук (подшоҳон). Ва бар ҳама рӯйҳо ҷанги сахт шуд ва ману монанди ман тозикон (точикон) худ намедонистем, ки дар ҷаҳон кучоём ва чун ме-равад...

§15. САБАБҲОИ ТАНАЗЗУЛИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Пурзӯршавии қувваҳои марказгурез. Аз давраи ҳукмронии Нӯҳ ибни Наср (943–954) нишонаҳои сустшавии давлати Сомониён ҳар чӣ бештар ошкор шудан гирифт. Ин заифӣ хусусан дар соҳаи молия, бисёртар ҳис карда мешуд. Барои хотима додан ба чунин вазъият амир Нӯҳ ибни Наср дар як сол аз заҳматқашон ду маротиба андоз ситонд, вале ин ҳам натиҷаи дилхоҳ набахшид. Ҳатто сарбозон баъди вафоти Насри II ибни Аҳмад маош нагирифта буданд ва чунин аҳвол қаҳру ғазаби горди туркро ба миён овард. Онҳо бо сарварони рӯҳониён ва ашрофи дарбор забон як карда, роҳи суиқасдро пеш гирифтанд. Амир Нӯҳ ибни Наср барои пеши роҳи ин вазъияти муташанниҷро гирифтанд вазирашро, ки аз рӯҳониёни баландмартаба буд, сабабгори ҳамаи ин бадбахтиҳо дониста, ба қатл расонд. Аммо натиҷа баръакс шуд ва табақаи рӯҳониён робитаи худро муддате бо дарбори Сомониён сард кард.

Дар як муддати кӯтоҳ (аз соли 954 то 959) вазифаи вазир ё хоҷаи бузург чор бор аз як кас ба каси дигар гузашт, ки ин нишонаи заифшавии давлати Сомониён буд. Ниҳоят, вазифаи вазирӣ ба дасти Абуалии Балғамӣ (писари Абулфазли Балғамӣ) расид. Абуалии Балғамӣ аз аввал дӯсти наздики хоҷаи бузург Алптагин буд. Ӯ аз пурнуфузтарин арбоби давлатии дарбори Сомониён байни солҳои 950–962 ба шумор мерафт, бо Абуалии Балғамӣ паймон баста буданд, ки

тамоми корҳои давлатиро бо маслиҳати ҳамдигар ба субут мерасонанд. Аммо баъди чанде дар байнашон нохушӣ ба миён омада, Алптагин бар зидди ҳукумати Сомониён исён кард. Абуалии Балғамӣ то охири умр, то соли 974 вазифаи вазириро ба зимма дошт.

Дар нимаи дуюми асри X дар қаламрави Эрони Марказӣ ва Бағдод давлати Бувайҳиён (Оли Бӯя) пайдо мешавад, ки бо Сомониён барои ба даст овардани Рай ва баъзе шаҳрҳои Хуросон ҷангу низои зиёд карданд. Бувайҳиён пас аз пирӯзӣ бар Бағдод (соли 945) халифаи аббосиро ҳамчун лӯхтак гардонданд. Ин амал сабаби тира гаштани робитаи Сомониён бо халифаи аббосӣ шуд. Баъзе халифаҳои аббосиро даргоҳи Сомониён солҳо ба расмият нашинохт ва ба номи онҳо хутба нахонд ва сикка ҳам зарб зада нашуд. Аббосиён бо рӯҳониёни Хуросону Мовароуннаҳр иртибот барқарор карда, муносибати ин табақаро нисбат ба Сомониён сард карданд.

Умуман аз солҳои 60-уми асри X Хуросонро бесарусомонӣ фаро гирифт. Дар ғӯшаву канори қаламрави Сомониён мардуми заҳматкаш даст ба шӯриш мезаданд. Ҳатто гоҳе дар пойтахти давлат – шаҳри Бухоро низ чунин исёнҳо ба вуқӯъ мепайвастанд ки боиси эътирози аҳоли ва косташудани обрӯи Сомониён мегашт.

Ҳангоми аз қудрати сиёсӣ маҳрум шудани писари Нӯҳ–Абдумалики I (954–961) горди турк хеле қувват гирифта, тадричан қариб тамоми корҳои давлатдорӣ ба дасти он гузашт. Нуфузи сардори ин горд ва давлатманди калон Алптагин беш аз пеш меафзуд ва қор ба дарачае расида буд, ки худӣ амир ҳам бе рухсати ӯ касеро аз вазифа гирифтани ва ба вазифа таъйин кардан наметавонист.

Абдумалики I аз афзудани нуфузи Алптагин ба ташвиш афтада, роҳи аз пойтахт дур кардани вайро мечуст. Соли 961 Алптагинро ҳокими низомии Хуросон таъйин кард. Худӣ ҳамон сол Мансур ибни Нӯҳ (961–976) соҳиби тахт шуду ӯро аз вазифаи ҳокимӣ озод кард. Алптагин ба ғазаб омад, соли 962 ба Балх ҳучум оварда, лашкари амirro шикаст дод. Сипас ба тарафи **Ғазнин (Ғазна)** ҳаракат карда, онро ба даст

овард. Каме баъдтар чанд вилояти атрофи Ғазнинро ҳам тасарруф намуда, мустақилона ҳукумат ронд. Танҳо баъди вафоти Алптагин (соли 963) ба амир Мансур ибни Нӯҳ муяссар шуд Ғазнаро дубора ба итоати Сомониён дарорад.

Набудани ягонагӣ ва низоъҳои байнихудӣ. Яке аз сабабҳои асосии сустшавӣ ва азбайнравии давлати Сомониён муттаҳид набудани аъзоёни хонадони сомонӣ буд. Тавре дар боло мушоҳида кардем, баъзе намояндагони хонадони сомонӣ барои расидан ба вазифа бо бегонагон муттаҳид гашта, бар зидди бародарон ё амакбачаҳои худ ба ҷанг мепардохтанд. Сабаби дигари заифшавии давлат набудани иттиҳод миёни шаҳру музофоти тоҷикнишин буд. Аз ҷумла ҳокими Чағониён чанд бор аз итоати Сомониён сарпечӣ кард. Муборизаи баъзе ҳокимон ва заминдорони калон барои ҳокимият ва исёнҳои пай дар пай давлати Сомониёнро хеле суст кард. Дар замони амири Хуросон гаштани Нӯҳи II ибни Мансур (976–997) давлат бештар рӯ ба таназзул ниҳод. Нӯҳи II дарбори худро ҳам идора карда наметавонист ва саркардаҳои турки дарбор нисбат ба фармонҳои ӯ безъятиноӣ зоҳир мекарданд.

Ҳодисаи нангине, ки дар давлатдорӣ Сомониён рӯй дод, хиёнати баъзе ҳокимону сарлашқарон ва бо душманон забон як кардани онҳо буд. Кор ба ҷое расид, ки баъзе сарони низомӣ силоҳро ба муқобили халқу давлати худ нигаронданд. Масалан, ҳокими Хуросон Абуалии Симчурӣ бо пешвои қарахониёни турк Бугроҳон аҳд карда, аз фиристодани лашқар ба Мовароуннаҳр даст кашид. Чунин мисолҳо бисёр буданд.

Дар чунин вазъи душвор қабилаҳои бодиянишини турк: яғмо, чигил, қарлуқ ва дигарон, ки дар Ҳафтрӯд ва Қошғар мезистанд, соли 992 нахустин бор ба қаламрави Сомониён ҳучум карданд. Саркардаҳои онҳо аз қабилаи яғмо буданд, ки дар таърих бо номи Қарахониён ё хониён машҳуранд.

Қидду қаҳди Нӯҳи II натиҷае надод ва бисёр ҳокимон ва сарҳангҳо хиёнат карда, ба тарафи Қарахониён гузаштанд. Ҳокими Хуросон Абуалии Симчурӣ ва сардорони лашқар Фоиқ ва Бактузун аз ҷумлаи чунин хоинон буданд. Онҳо бо саркардаи Қарахониён Бугроҳон забон як карда, ба ӯ дар

забти Бухоро ёрии калон расонданд. Лашкари Қарахониён Бухороро талаву тороч карда, ба сахроҳои худ баргаштанд.

Баъди ин Нӯҳи II ба Бухоро баргашта, аз ҳокими Ғазнин Сабуктагин ёрӣ пурсид ва ӯ дарҳол кумак расонд. Сабуктагин аз ҳарбиёни турки дарбор буда, яке аз ҳешони Алптагин ҳисоб меёфт ва баъди вафоти ӯ ҳокими Ғазна шуд. Худи Сабуктагин бо 20 ҳазор чанговар аз дарёи Ому гузашта, шаҳрҳои Кеш (Шаҳрисабз) ва Нахшаб (Қаршӣ)-ро ба итоат даровард. Баъди ин ҳамроҳи Нӯҳи II бар зидди Симчурӣ ва Фоиқ лашкар кашида, ба ҳарду зарбаи саҳт зад. Барои қорнамоӣ ва хидматҳояш Нӯҳи II ба Сабуктагин лақаби «Ҳомии дин ва давлат»-ро дод. Писари ӯ Маҳмуд барои қорнамоиҳояш лақаби «шамшери давлат»-ро гирифта, ба ҷойи Абуалии Симчурӣ ҳокими Хуросон таъйин шуд.

Нооромию бесуботӣ давлати Сомониёнро фаро гирифта буд. Ҳам ҳокимони алоҳида исён мебардоштанд ва ҳам туркони қарахонӣ майли забтқориҳояшонро давом доданӣ буданд. Ҳамаи ин ниятҳо бо ёрии Сабуктагин бартараф карда шуданд.

Соли 997 Нӯҳи II ва Сабуктагин вафот карданд. Мансури II ибни Нӯҳ ба тахт нишаст. Таъсири Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба ӯ хеле зиёд буд. Душманони Мансури II ибни Нӯҳ аз ин дӯстӣ ба воҳима афтада, чашмони ӯро кӯр карданд ва ба ҷойи ӯ бародараш Абдумалики II-ро соҳиби тахт намуданд.

Қаламрави давлати Сомониён тадриҷан танг мешуд ва оқибат танҳо Мовароуннаҳр дар ихтиёри Абдумалики Нӯҳи II монд. Аммо муддате нагузашта, 23-юми октябри соли 999 Қарахониён бо сардории Насри Илакхон ҳучум оварда, пойтахти давлати Сомониён – Бухороро ғасб намуданд. Онҳо қасри Сомониёнро ба даст дароварда, бисёр намояндагони Сомониёнро бо ҳамроҳии Абдумалики II ба ҳабс гирифтанд. Дар Хуросон Маҳмуди ғазнавӣ ба қудрат расид.

Муборизаи охирин намояндаи Сомониён. Ҳамин тавр, ҳукмронии хонадони тоҷикии Сомониён хотима ёфт. Аммо яке аз намояндагони охирини Сомониён Абуиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ аз зиндони Қарахониён халосӣ ёфта, ба муқобили муқобили душманони сомонӣ қариб шаш сол мубориза

бурд. Абуиброҳими Сомонӣ ба Хоразм рафта, чанговарони тарафдори Сомониёнро чамъ кард, то мубориза барад. Вай дар задухӯрдҳои зидди Қарахониён чанд бор пирӯз гашта, аз ҳамин сабаб лақаби «Мунтасир» («Фотех»)-ро сазовор гардид.

Абуиброҳим Мунтасир соли 1000 ба Бухоро лашкар кашида, онро ба даст даровард. Мардуми Бухоро ўро гарму чўшон истиқбол гирифтанд. Бо номи Мунтасир сикка зада, хутба ҳам хонда шуд. Ў дар чанг барои озод намудани Самарқанд ҳам дастболо шуд. Баъди ин хони Қарахониён лашкари зиёду пурзўри худро ба муқобили Мунтасир фиристод ва онҳо ба осонӣ шаҳрро ғасб карданд. Мунтасир роҳи Хуросонро пеш гирифт ва дар он ҷо ҳамроҳи ҳокими Хуросон Абуалии Симчурӣ ба чанги зидди Маҳмуди Ғазнавӣ бархост. Аз ин чанг мурода ҳосил нашуд. Ў соли 1003 ба Мовароуннаҳр баргашта, чанги зидди Қарахониёнро сар кард.

Дар муқорибаҳои зидди Қарахониён ба Мунтасир қабिलाҳои ғузҳои туркзабон ёрӣ расонданд, ки онҳо бештар дар наздикиҳои баҳри Хазар (Каспий), Сирдарё ва гирду атрофи баҳри Арал мезистанд. Мунтасир ҳам хатои дигар амирони сомониро такрор кард ва ба ҷойи тақия кардан ба тоҷикон ба дунболи гурӯҳи қабिलाҳои турк меравад. Ў ба ҷойи наздик шудан бо мардум дунболи саркардаҳои ҳарбӣ мерафт, ки ҳамаи онҳо дар фикри манфиати худ буданд.

Мунтасир дар давоми муборизаҳои худ чанд бор пирӯз гашта, чанд дафъа ҳам шикаст хӯрд, вале ҳеҷ гоҳ аз нияти барқарор намудани ҳукумати Сомониён барнагашт. Ў аз айшу нӯш ва дигар корҳои беҳуда тамоман даст кашида, то охирин лаҳза мубориза бурд ва ниҳоят соли 1005 аз дасти яке аз сардорони қабिलाҳои араби Бухоро қаҳрамонона ҳалок гардид. Абуиброҳими Мунтасир охирин намояндагони Сомониён буд, ки барои аз нав барқарор намудани давлати Сомониён то ҷон дар бадан дошт, муборизаву пайкор кард.

Ҳамин тавр, Сомониён 180 сол (819-999) бар шаҳру вилоятҳои Хуросону Мовароуннаҳр ҳукумат карда, аз хушномтарин хонадонҳои таърих ба шумор мераванд. Бештари муаррихони гузашта ва имрӯза Сомониёнро ситоиш кардаанд. Сомониён ба таъриху фарҳанги Эрон ва Осиёи Марказӣ хидматҳои фаровон кардаанд, ки муҳимтарини онҳо чунинанд:

1. Муттаҳид кардани сарзаминҳои парешони Хуросону Мовароуннаҳр ва бахше аз Эрон ва ваҳдати сиёсӣ бахшидан ба он;

2. Таъмини амнияти нисбӣ дар қаламрави ҳукумати худ ва фароҳам овардани шароит барои рушду нумуи шаҳрҳо ва ҳаёти осоиштаи мардум;

3. Пуштибонӣ аз фарҳангу оини мардум ва илму адабиёти миллӣ, нақши муҳим дар густариши забони форсии тоҷикӣ;

4. Фароҳам овардани замина барои ташиаккули халқи тоҷик.

Савол ва супориш

1. Давлати Сомониён аз кадом давра рӯ ба таназзул ниҳод?

2. Доир ба горди турк чӣ медонед?

3. Кадом ҳокимони мулкҳои Сомониён хиёнат карда, ба тарафи Қарахониён гузаштанд?

4. Абуалии Балъамӣ кӣ буд?

5. Дар бораи сарлашқарон Алптагин, Сабуктагин ва Султон Маҳмуд чӣ медонед?

6. Давлати Сомониён кадом сол барҳам хӯрд?

7. Абуиброҳими Мунтасир кист ва ба муқобили кӣҳо мубориша бурдааст? Дар бораи қорнамоиҳои ӯ ҳикоя кунед.

Аз «Таърихи Байҳақӣ»

Чунон хондам дар ахбори Сомониён, ки чун Амир Нӯҳ ибни Мансур гузашта шуд ба Бухоро, писараи, ки валиаҳд буд, Абулҳориси Мансурро бар тахти мулк нишонданд. Ва авлиёву ҳашам бар вай биёромиданд ва сахт некурӯю шуҷоъ ва сухангӯй ҷавоне буд, аммо одате дошт ҳавл, чунонки ҳамагон аз вай битарсидандӣ.

Ва Бактузун сипоҳсолор буд ба Нишобур ва бар хилофи Амир Маҳмуд. Ва Амир Маҳмуд ба Балх буд баристод на-

кард ӯро, ки Нишиобур бар Бактузун яла (холӣ) кунад. Ва Амири Хуросон дили ҳарду нигоҳ медошт, аммо ҳимматаш бештар сӯйи Бактузун буд. Чун Амир Маҳмудро ин ҳол муқаррар гашт, сохтан гирифт, то қасди Бактузун кунад. Бактузун битарсиду ба Амири Хуросон бинолид ва вай аз Бухоро қасди Марв кард бо лашкарҳо ва Фоиқ бо вай буд ва хостанд, то ин корро бар вачҳе биниҳанд, чунонки қанге ва мукошафат (низоъ)-е набошад.

Рӯзе чанд ба Марв буданд, пас сӯйи Сарахс кашиданд ва Бактузун ба хидмати истиқбол бо лашкаре анбӯҳ то он ҷо биёмад, наёфт амири Хуросонро, чунонки раъйи ӯ буд, ки қиёси бештар сӯйи Амир Маҳмуд буд. Дар сирр Фоиқро гуфт, ки «Ин подшоҳ ҷавон аст ва майл ба Амир Маҳмуд медорад, чандон аст, ки ӯ қавитар шуд, на ман монаму на ту». Фоиқ гуфт: «Ҳамчунин аст, ки ту гуфтӣ. Ин Амир мустахафф (хоркунанда) аст ва ҳаққи хидмат намешиносад ва майли тамом дорад ба Маҳмуд ва эмин нестам, ки марову туро ба дастӣ ӯ бидиҳад, чунонки падараш дод Буалии Симчурро ба падари ин Амир Маҳмуд – Сабуктагин. Рӯзе маро гуфт: «Чаро лақаби туро «Чалил» (бузург) кардаанд ва ту на чалилӣ». Бактузун гуфт: «Раъйи дуруст он аст, ки дастӣ вай аз мулк кӯтоҳ кунем ва яке аз бародаронаш бинишонем». Фоиқ гуфт: «Сухани саҳт неку гуфтӣ ва раъй ин аст». Ва ҳарду ин корро бисохтанд.

Булҳарис (Мансури II) як рӯз барнишаст аз сароӣи раисии Сарахс, ки он ҷо фуруд омада буд ва ба шикор берун омад ва Фоиқу Бактузун ба каронаи Сарахс фуруд омада буданд ва хайма зада буданд. Чун бозгашт, бо гуломе дувист буд, Бактузун гуфт: «Худованд нишот кунад, ки ба хаймаи банда фуруд ояд ва чизе хӯрад ва низ тадбире аст дар боби Маҳмуд». Гуфт: «Нек омад». Ва фуруд омад, аз ҷавонию камандешагӣ ва қазои омада. Чун бинишаст, ташивише дид, бадгумон гашту битарсид, дарсоат банд оварданду вайро бибастанд ва ин рӯзи чаҳоршанбе буд, дувоздахуми сафари санаи тисъа ва самонина ва сулса миа (389–999). Ва пас аз он, ба як ҳафта милаш кашиданду ба Бухоро фиристоданд ва муддати вай беш аз нуздаҳ моҳ набуд.

.... Ва чун ин ахбор ба Амир Маҳмуд расид, сахт хаишаи омад аз ҷиҳати Абулҳорис ва гуфт: «Ба Худо агар чаиши ман бар Бактузун уфтад, ба дасти хеш чаишаи қӯр кунам». Ва даркашиду аз Ҳирот ба Марваррӯд омад бо лаишкаре гарон ва дар баробари ин қавм фуруд омад чун шери ошӯфта. ... Ва Амир Маҳмуд дарсоат бигаиш ва биронду дарниҳод ва ин қавмро ҳазимат кард ва мебуд, то ду рӯз ҳазоҳиз уфтод дар лаишкаргоҳ ва беш кас мар касро наистод ва ҳар чӣ доштанд ба дасти Амир Маҳмуд ва лаишкарони омад ва Амири Хуросон шикаставу беуддат ба Бухоро афтод.

§ 16. ТАРАҚҚИЁТИ ШАҲРҲОИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр дар асрҳои IX–X, чунон ки дар сарчашмаҳои таърихӣ навишта шудааст, назар ба шаҳрҳои Аврупои Ғарбӣ аз ҷиҳати ободонию тараққиёт қариб пеш рафта буданд. Шаҳрҳо дар замони Сомониён хеле ободу зебо гашта, боғҳои сермеваю обҳои мусаффо доштанд. Шаҳрҳои Самарқанду Марв ва дигарҳоро боғот, ҳавзҳо, сардобаҳо, гулзорҳо, бозорҳо, корвонсаройҳо, масҷидҳо, мадрасаҳо зинат медоданд. Шаҳрҳои калонтарини давлати Сомониён: Бухоро, Самарқанд, Нишопур, Балх, Ҳирот, Марв ва ғайра буданд, дар бораи муҳимтарини онҳо маълумоти мухтасар медиҳем.

Бухоро пойтахти давлати Сомониён ҳисоб меёфт. Ин шаҳр дар замони ҳукмронии арабҳо мисли дигар шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр борҳо хароб гардида буд. Арабҳо соли 709 Бухороро забт намуда, қисми ҳавлиҳои сокинони он шаҳрро зӯран кашида гирифтанд ва ҳатто мардуми зиёди онро ронда, ба ҷояшон қабилаҳои арабро шинонданд. Умуман, дар бисёр шаҳрҳои давлати Сомониён арабҳо зӯран маскан гирифтанд, аммо дар аҳди Сомониён вазъият тағйир ёфт. Тавассути робитаҳои тичоратӣ ва аз ҳар ҷиҳат тараққи ёфтани давлат ҳаёт нисбатан оромӣ пайдор гардид. Шаҳрҳои оҳиста-оҳиста ободу зебо мегаштанд. Бухоро чун дигар

шаҳрҳои қадими тоҷикнишин ба се қисм чудо мешуд: 1. Арк – куҳандиз (қалъа), ҷойи зисти шох; 2. Шаҳристон – ҷойи зисти табақаҳои гуногуни мардуми шаҳр; 3. Рабаз – маҳалли тичорату хунармандӣ. Аксар вақт шаҳристони он маркази иқтисодию сиёсии шаҳр доништа мешуд, вале баъзан чунин бартарихоро аз даст медод. Дар шаҳристон ва гирду атрофи он бозорҳои гузаргоҳҳо, дуконҳои қорвонсаройҳо ҷой мегирифтанд. Бухоро дар асрҳои IX-X ёздаҳ дарвоза дошт. Дар он қасрҳо, биноҳои бошукӯҳи аъёну ашроф, маҳаллаи ободу зебои хушманзараи Ҷӯйи Мӯлиён воқеъ гашта буданд. Дар маркази шаҳр бозорҳо, қорвонсаройҳо, макони дукондорон ва пешаварон ҷой доштанд.

Мақбарои Сомониён, Бухоро

Бухорои замони Сомониён хеле раванқ ёфт. Шаҳрро кӯшкҳо, меҳмонхонаҳо, қорвонсаройҳо, боғҳои сардобаҳо ва ҳавзҳои зебо медоданд. Исмоили Сомонӣ қасри бошукӯҳе бино намуд ва дигар ашрофу давлатмандон ба ӯ пайравӣ карда, қасрҳо, масҷидҳо, кӯшкҳо бино намуданд. Бухоро маркази фарҳанги ҷаҳони ислом ҳисоб меёфт. Бухоро яке аз

нахустин шахрҳои мусулмони чаҳон буд, ки дар он бори нахуст мактаби олии мусулмонӣ – мадраса бино ёфтааст.

Самарқанд шаҳри калонтарини давлати Сомониён доништа мешуд. Барои тараққиёти шаҳр мавқеи ҷуғрофии он аз ҳар ҷиҳат мусоидат мекард. Шаҳр дар чорроҳаи тичоратӣ ҷой гирифта буд. Қариб ҳар як ҳавлии Самарқанд боғ дошт. Кӯчаҳои Самарқанд сангфарш буданд. Худи Самарқанд қариб 2 ҳазор сардоба доштааст. Самарқанд бо оби дарёи Зарафшон таъмин мешуд ва барои ин аз новаҳо, корезҳо, ҳавзҳо, сардобаҳо, чоҳҳо, лулаҳои сафолӣ истифода мебуданд.

Заминдорон, тоҷирон, рӯҳониён, амалдорони давлатӣ дар қасрҳои бӯстонсаройҳо мезишанд. Заминдорони калон дуконҳо ва корвонсаройҳои худро дар бозорҳо месохтанд. Тоҷирон, гарчанде машғули тичорат буданд, дар шаҳрҳо ва деҳаҳо замин доштанд. Дар шаҳр рӯҳониёни калон (муфтиҳо, козиҳо, шайхҳо ва дигарон) соҳиби обрӯи зиёд буданд.

Самарқанд масҷиду хонақоҳ ва мақбара – мазорҳои бисёр ва барои пиёдагардон роҳи зеризаминӣ дошт. Дар шаҳр биноҳои ду-сеошёнаро дидан мумкин будааст. Ин шаҳр яке аз марказҳои фарҳанги тоҷик ҳисоб меёфт. Дар асри X шаҳр қариб 200 ҳазор аҳоли дошт.

Марв шаҳри ободтарини давлати Сомониён ҳисоб меёфт (ҳоло шаҳри Марии Туркменистон). Шаҳр дар поёнби дарёи Мурғоб, дар сари роҳи тичоратии Ғарбу Шарк ҷой гирифта буд. Тоҷирон аз Марв ба Самарқанду Бухоро ва сипас ба Чин раҳсипор мешуданд. Роҳи дигари Марв тоҷиронро ба сӯи Балх, Ҳиндустон ва Тибет мебуд. Дар аҳди Сомониён шаҳр ба самти ғарб васеъ шуда, дар он бисёр соҳаҳои пешаварӣ тараққӣ карданд. Шаҳр ва музофоти Марв аз чор канали аз дарёи дарёи Мурғоб кандашуда бо об таъмин мегардид. Марв дар асрҳои IX–X шаҳри се-раҳоли ҳисоб меёфт. Дар шаҳр миқдори биноҳои боҳашамати аз хишти пухта сохташуда сол аз сол меафзуд, ки дар онҳо ашроф ва давлатмандон мезиштаанд. Музофоти Марв шаҳру деҳаҳои зиёдеро муттаҳид менамуд.

Нишопур. Ин шаҳр дар замони ҳукмронии Тоҳириён ва Саффориён пойтахти тамоми Хуросон буд. Нишопур дар сари роҳи корвонгузар ҷой гирифта, молҳои аз халиҷи Форс ва аз шаҳрҳои Кирмон, Рай, Гургон ва Хуросон оварда дар ҳамин ҷо ҷамъ мешуданд, ки барои пешравиҳои иқтисодии шаҳр ва раванҷ ёфтани пешаварӣ аҳамияти бузург дошт. Нишопур аз нимаи дуҷуми асри X сар карда, ҷойи нишастии сипоҳсолори Хуросон гардид. Дар қаламрави Сомониён ҳаҷ шаҳре ба андозаи Нишопур муассисаҳои фарҳангӣ, аз қабилӣ мадраса ва мактабҳои ибтидоӣ, надошт. Агар дар Самарқанд, Бухоро ва Балх танҳо яке аз мактабҳои динии ислом (ҳанафӣ) пайравони худро дошта бошад, дар Нишопур бештари мактабҳои фикҳӣ (ҳанафӣ, шофеӣ, қарроӣ ва шиа) соҳиби мадраса ва дигар муассисаҳои фарҳангӣ буданд.

Хучанд. Шаҳр дар домани водии Фарғона ҷой гирифта буд ва масоҳаташ 6x8 километрро дар бар мегирифт. Аз байни шаҳр канали қалон мегузашт ва он шаҳриёнро бо об таъмин менамуд. Шаҳр дар ихтоси бозор ангурзор буда, бо меваҳои лазизи шакарнаш фарқ мекард. Аз шаҳр роҳҳои тичорат ба Суғд ва Чоч гузашта, тоҷиронро ба Чину Эрон мамлакатҳои Аврупро мебарданд. Устод Садриддин Айни дар бораи ин шаҳр чунин навиштааст: «Ана, ҳамин

*Меҳробии Исқодар
асрҳои IX-X*

вазъияти табиӣ дар замонҳои қадим ҳам Хучандро яке аз ободтарин ва пурсарваттарини шаҳрҳои Осиёи Марказӣ гардонда буд. Бинобар ин аст, ки ҷуғрофиядонҳову таърихнависони қадим ин шаҳрро «Арӯси дунё» ё ин ки «Тирози ҷаҳон» номидаанд, ки зинат ва ороиши ҷаҳон гуфтан аст».

Хулбук – шаҳри қадима ва пойтахти музофоти Хатлон, дар худуди деҳаи Қурбоншаҳиди ноҳияи Восеъ ҷой гирифта будааст. Шаҳри қадима будани Хулбукро бостоншиносон

исбот намудаанд. Шаҳри Хулбук ҳам куҳандиз, шаҳристон ва рабаз доштааст. Дар асрҳои IX–X Хулбук бо хунармандони худ – кулолон, шишагарон ва ғайра шуҳрат доштааст. Кулолгарон барои рӯзгор зарфҳои ҳархела: хум, кӯза, табак месохтанд. Шишагарон зарфҳои гуногуни шишагини нақшдор тайёр мекарданд.

Дар Хулбук биноҳои бошукӯҳи аз хишти пухта ва хом сохта кам набуданд. Кӯчаҳои васеъ ва сангфарш доштааст. Ба воситаи лулаҳои сафолини дар зерин замин хобонда биноҳо бо об таъмин мешуданд. Бостоншиносон дар Хулбук ба микдори зиёд зарфҳои биринҷӣ, сафолӣ ва шишагӣ, донаҳои шатранҷи аз устухони фил сохта пайдо кардаанд.

Бунҷикат пойтахти вилояти асримиёнагии Истаравшан ҳисоб меёфтааст ва он дар байни Суғду Хучанд воқеъ гардида буд. Иқлими он мусоид ва форам буда, шаҳр қасрҳо, ҳавлиҳо ва боғоту тоқзорҳои зиёд доштааст. Дар шаҳр қариб 20 ҳазор кас мезистааст. Дар Бунҷикат касбҳои оҳангарӣ, бофандагӣ, кулолӣ, ордкашӣ, меъморию нақшунигори девор, кандакорӣ, бинокорӣ ва ғайра тараққӣ карда будааст. Бостоншиносон бисёр ёдгориҳои қадима, аз ҷумла биноҳо, кӯшкҳои бисёррошона, ибодатхонаҳо ва ғайраро пайдо кардаанд.

Балх. Шаҳри Балх (дар шимоли Афғонистони имрӯза) хеле қадима буда, дар асрҳои VI–IV пеш аз милод сохта шудааст. То замони Сомониён бисёр давраҳои фочиавиро аз сар гузаронидааст. Яке аз онҳо ҳуҷуми арабҳо мебошад. Арабҳо шаҳрро ба хок яксон карда буданд. Соли 785 аз нав бунёд гардида, ба маркази тичорату фарҳанг табдил ёфтааст. Дар барқарор намудани ин шаҳри бостонӣ хидмати хонадони Бармакиён бағоят бузург аст. Дар аҳди Сомониён шаҳри Балх (номи музофот ҳам Балх аст) ба яке аз шаҳрҳои пешрафтаю обод табдил ёфтааст. Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ музофоти Балх 47 шаҳр доштааст. Шумораи сокинони Балх қариб ба Бухоро баробар буд. Соли 742 дар маркази шаҳр масҷиди калонтарин бино ёфтааст. Ба воситаи шаҳри Балх роҳҳои савдо ба Ҳиндустон, Бадахшон ва аз он ҷо ба Тибет пайваस्त мешуданд. Тоҷирон аз Балх гузашта,

молҳояшонро ба Бомииён (шаҳри қадима дар шимолу ғарб-тари Кобул), Ғазнин ва ғайра мебурдаанд.

Ҳирот. Ин шаҳр дар Афғонистони имрӯза ҷой гирифтааст. Ҳирот шаҳри қадима буда, гӯё дар замони Искандари Мақдунӣ (охирҳои асри IV пеш аз милод) бунёд шудааст ва бо номи Искандарияи Ориёӣ машҳур будааст. Номи Ҳиротро дар давраи ҳукмронии Сосониён (асрҳои III–VII милод) ба худ гирифтааст.

Ҳирот дар замони ҳукмронии Тоҳириён ва Сомониён шаҳри обод ҳисоб меёфт. Шаҳрро дарёи Ҳарирӯд бо об таъмин мекард. Дар давраи Сомониён шаҳр чор дарвоза дошт. Сайёҳон ва тоҷирон аз Ҳирот баромада, ба шаҳрҳои Балх, Систон, Нишопур роҳ мепаймудаанд. Шаҳр бисёр корвонсаройҳо, бозорҳо, меҳмонхонаҳо, масҷидҳо доштааст.

Ҳокими шаҳр берун аз он, дар маҳаллаи Ҳуснобод мезистааст. Дар шаҳр ба ҷуз масҷидҳои мусулмонӣ боз оташкадаи зардуштииён ва калисои масеҳӣ амал мекарданд.

Ҳамин тавр, шаҳрсозии тоҷикон дар асрҳои IX–X хеле рушд карда, он қабл аз ҳама бар асоси суннати шаҳрсозии гузашта тараққӣ кардааст. Наздик шудани робитаҳои шаҳру вилоятҳо дар қаламрави як империяи азим имкон дод, ки усулҳои нави меъмории ба қор гирифта шавад. Суннати шаҳрсозии тоҷикон ба халқҳои дигар таъсири зиёд расонидааст.

Савол ва супориш

- 1. Кадом шаҳрҳои Осиёи Марказӣ назар ба шаҳрҳои Аврупои Ғарбӣ сараҳолитар буданд?*
- 2. Доир ба шаҳри Бухоро чӣ медонед?*
- 3. Дар бораи Самарқанди асри IX–X ҳикоя кунед. Шаҳрҳои калонтарини давраи Сомониёнро ба хотир биёред.*
- 4. Аҳволи ҳунармандони шаҳр чӣ хел буд ва онҳо чӣ истеҳсол мекарданд?*
- 5. Имрӯз шаҳрҳои Марв, Нишопур, Балх ва Ҳирот дар кадом давлатҳо воқеъ ғайстаанд?*
- 6. Дар бораи шаҳрҳои Ҳулбук ва Бунҷикат чӣ медонед?*

Аз «Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифат-ул-ақолим»-и

Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ

*Шаҳри Балх дар ахлоқи нақуи мардумаш, хуширафторӣ ва ҷиддият дар баровардани ниёзҳо, фидокорӣ, ҳангоме ки мебо-
яд, ... арзонӣ, фаровонии сабзиҳо, бисёри наҳрҳои пӯшида аз
дарахтон ... ҳаммонанди Димишқ мебошад дар Шом.*

*Хуттал заминест бузург, бо шаҳрҳои бисёр. Бархе онро аз
Балх шумурдаанд, ки нодуруст аст, зеро ки дар пушти Ҷайҳун
аст. Пас нисбати он ба Ҳайтал дурусттар аст... Хуттал аз
Ҷағониён муҳимтар ва густурдатар ва дорои шаҳрҳои бешитар
ва нурбаракаттар аст ва дар марзҳои сарзамини Синд аст.*

*Бунҷикат қасаба (пойтахт)-и Усруиана, шаҳре бузург,
ҳосилхез, пуроб, пурҷамъият аст ва пиромунаширо боғҳо фаро
гирифта. Хонаҳо хушсохт ҳаммонанди Чоч аст, вале инон да-
лелтар мебошанд ва ошуфтагӣ камтар доранд. Шаҳраке бо
ду дарвоза дорад: дарвозаи Шаҳр ва дарвозаи Боло. Масҷиди
ҷомеъ дар шаҳрак аст ва куҳандиз беруни он аст. Дар атрофи
шаҳр низ чор кӯча аст: дарвозаи Зомин, дарвозаи Марсманда,
дарвозаи Навҷакат, дарвозаи Куҳлбоз. Ғайр аз наҳри бузург,
ки ба шаҳр меояд, шаш наҳри дигар низ аз шаҳр мегузарад ва
бисёр зебову дилкушост.*

*Тӯдаи мардуми ин минтақа (Сугд) бо фикҳ ва адабиёт са-
рукор доранд. Довталаби марзбонӣ бисёр, нодон андак аст. Он
ҷо пойгоҳи шоҳони мусулмон ва маркази донишмандони пайғир
аст. Ҷуз донишманд ва тафсирдон андарзгӯӣ накунад...*

*Лаҳҷаҳои гуногун доранд ва забони нишопуриён расота-
ру гиротар аст, вале оғози вожаҳоро касра медиҳанд. Забо-
ни мардуми Балх ширинтари забонҳост, ҷуз ин ки вожаҳои
зишт низ ба қор мебаранд. ... дар забони бухориён тақрор
ҳаст... Сугдиёнро низ забоне ҷудост, ки наздик ба забони ру-
стоиёни Бухоро мебошад ва чанд гуна аст, ки ҳамагӣ онҳоро
мефаҳманд. Камтар шаҳре ёфт мешавад, ки рустояш забони
ҷудогона надошта бошад.*

§ 17. РУШДИ АДАБИЁТ ВА МУСИҚӢ

Нашъунамо ва расман эътироф шудани адабиёти форсу тоҷик. Дар асрҳои IX–X барои пешрафти адабиёти китобии тоҷик, ки аз эҷодиёти даҳонакии халқ баҳра мегирифт, шароити хеле мусоид муҳайё шуд. Давлати Сомониён давраи тавлиди адабиёти форсу тоҷик не, балки давраи нашъунамои он ҳисоб меёбад. То замони Сомониён ҳам ба забони форсии тоҷикӣ адабиёти бадеӣ вучуд дошт ва шоирону олимони дар асрҳои IX–X ба забони форсии тоҷикӣ асарҳо офарида буданд. Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавӣ, Абулҳасани Балхӣ, Абуалӣ ибни Сино, Абулҳусайни Бухороӣ, Аббоси Самарқандӣ ва даҳҳо дигарон аз ҷумлаи онҳоянд. Он даврае буд, ки ба ҷуз адабиёти ба забони форсии тоҷикӣ эҷодшуда боз бисёр шоирону олимони Мовароуннаҳр, хусусан онҳое, ки ба дарбор наздик буданд, ба забони арабӣ низ асарҳо таълиф менамуданд.

Сомониён дар таърих ҳамчун пушту паноҳи олимону шоирон ва аҳли илму адаб, фарҳанг ва санъати нафис шуҳрат пайдо кардаанд. Дар ин ҷабҳа саҳми вазирони ботадбир Абулфазли Балъамӣ ва Абуабдуллоҳи Ҷайҳонӣ хеле бузург аст. Сомониён бо ин меҳостанд истиқлоли миллии худро намоиш диҳанд ва ғурури арабҳои ҳавобаландро паст кунанд, то онҳо дарк наоянд, ки тамаддуни мардуми форсу тоҷик аз онҳо ҳеч камӣ надорад.

Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ. Сомониён барои шуҳрати худро афзун гардондан шоирону олиморо ба дарбор даъват менамуданд. Яке аз чунин шоирони машҳур ва сарояндаву навозандаи номӣ Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ буд, ки соли 858 дар деҳаи Панҷрӯди ноҳияи Панҷекати имрӯза таваллуд ёфтааст. Вай сардафтари адабиёти классикии форсу тоҷик мебошад. Баъди шуҳратманд гаштанаш аз тарафи амири Сомониён Насри II ба дарбор даъват мешавад. Қариб тамоми умраш дар Бухоро мегузарад. Абулфазли Балъамӣ дӯст ва такаюғи Рӯдакӣ буд. Вай дар ҳаққи Рӯдакӣ чунин гуфтааст: «На дар Араб, на дар Ачам шоире, ки ба ӯ баробар шуда тавонад, нест».

Аз эҷодиёти ғанӣ ва гуногуни ӯ танҳо беш аз як ҳазор байт то давраи мо расидааст, ки онҳо аз маҳорату санъати баланди шоирии вай шаҳодат медиҳанд.

Шоир мардумро ба накукорӣ, андӯхтани дониш, аз саҳтиҳои зиндагӣ дилхунук нашудан даъват мекунад:

*Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.*

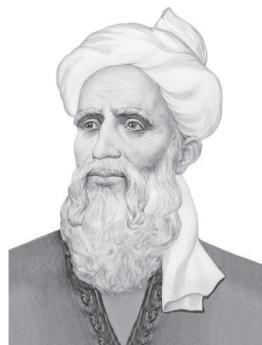
Шоир донишомӯзиро яке аз сарватҳои бузургтарини инсонӣ медонад ва онро ин тавр тараннум намудааст:

*То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,
Кас набуд аз рози дониш бениёз...
Дониш андар дил ҷароги равшан аст,
В-аз ҷама бад бар тани ту ҷавшан аст.*

Бисёр шоирони номии замони Рӯдакӣ ва баъдина ӯро «Устои шоирони ҷаҳон», «Соҳибқирони шоирӣ» ном бурда, бо эҳтироми зиёд ёдовар мешаванд. Осори Рӯдакӣ барои бисёр шоирони забардасти классик чун мактаб хидмат кардааст.

Донишмандони машҳури Аврупо Рӯдакиро ба шоири тавоно маъруфи Юнони бостон Ҳомер баробар кардаанд. Қарнҳо мегузаранд, вале шуҳрати шоири безавол дар дили хонандагони бешумор беш аз пеш маъво мегирад.

Соли 1958 дар сар то сари Тоҷикистон 1100-солагии зодрӯзи шоир чашн гирифта шуд ва дар он намояндагони собиқ ҷумҳуриҳои Шӯравӣ ва бисёр намояндагони мамлакатҳои хориҷӣ иштирок доштанд. Барои хотираи шоирро абадӣ гардондан дар деҳаи Панҷрӯд ҳайкали шоир гузошта шуд. Дар ноҳияи Панҷекат осорхонаи ҷумҳуриявӣ таъриху кишваршиносӣ ба номи шоир ба қор сар кард. Майдони назди Донишгоҳи аграрии ҷумҳуриамонро ҳайкали Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ зинат медиҳад. Ҳоло Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Академияи

*Абуабдуллоҳ
Рӯдакӣ*

улуми Тоҷикистон, Донишгоҳи педагогии Кӯлоб, дахҳо мактаб ба худ номи Абуабдуллоҳ Рӯдакиро гирифтаанд.

Дар замони Истиклолияти давлатӣ бо фармони Президенти Тоҷикистон соли 2008 1150-солагии Рӯдакӣ бо тантанаи бемисл ҷашн гирифта шуд. Аз гӯшаву канори олам донишмандон ба Тоҷикистон омада, дар кори симпозиуми байналмилалӣ иштирок карданд. Оромгоҳи шоир дар деҳаи Панҷрӯд аз нав бозсозӣ гардид. Ҳар сол моҳи сентябр дар Тоҷикистон ҳамчун «Рӯзи Рӯдакӣ» ҷашн гирифта мешавад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои асарҳои арзандаи бадеӣ Ҷоизаи давлатии ба номи Рӯдакӣ таъсис намудааст.

Дар асри X бисёр шоирони барҷаста, ба монанди Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абумансур Дақиқӣ ва дигарон ҳаёт ба сар бурдаанд.

Соли таваллуди **Абумансури Дақиқӣ** номаълум, вафоташ тахминан соли 977 аст. Тазкиранависон ҷойи таваллуди ӯро тахминан шаҳри Тӯс (дар Хуросон) ё Самарқанд ва ё Бухоро гуфтаанд. Фаъолияти эҷодии шоир аз дарбори ҳокими Чағонийн, ки яке аз вилоятҳои ободи давлати Сомонийн буд, сар шудааст. Сипас ӯ ба дарбори Сомонийн даъват шуда, бо супориши амир Нӯҳи II Сомонӣ ба офаридани «Шоҳнома» шурӯъ мекунад, аммо онро ба поён расонда наметавонад, зеро аз тарафи гуломаш кушта мешавад.

Баъд аз ӯ Абулқосими Фирдавсӣ «Шоҳнома»-ро ба риштаи назм кашида, ҳазор байти навиштаи Дақиқиро низ ба он ҳамроҳ мекунад. Ба қалами Дақиқӣ боз қасида, ғазал ва байтҳои пароканда тааллуқ доранд. Бисёр шоирони забардасти форсу тоҷик, амсоли Фаррухӣ, Сӯзанӣ, Адиб Собири Тирмизӣ ва дигарон ӯро бо эҳтиром ёд кардаанд.

Мувофиқи қарори ЮНЕСКО (Созмони Милали Мутаҳид оид ба масъалаҳои маориф, илм ва фарҳанг) соли 1978 1000-солагии Абумансур Дақиқӣ ҷашн гирифта шуд.

Абулқосими Фирдавсӣ. Шоири бузурги мумтози он даврон, классики адабиёти форсу тоҷик Абулқосими Фирдавсӣ миёни солҳои 934–941 дар деҳаи Божи наздикии Тӯси Хуросон ба дунё омадааст. Ӯ соҳиби маълумоти хубе мешавад ва

чуз забони модариаш (форсии тоҷикӣ) боз забони арабиرو аз худ мекунад. Чавонии шоир дар замони ривочу равнақи давлати Сомониён ва ташаккули халқи тоҷик гузаштааст. Фирдавсӣ аз айёми чавонӣ дар орзуи гирд овардани қисса-ву ривоятҳои қадимаи ниёгони худ буд. ӯ барои амалӣ гардондани нияташ ба маркази давлати Сомониён – Бухоро ва дигар шаҳру музофот сафар карда, доир ба таърихи гузаштаи халқҳои эронинажод маълумоти зиёде ба даст меоварад ва дар синни 35-солагӣ ба таълифи «Шоҳнома» шурӯъ мекунад. Шоир дар ин асар ғалабаи некиро бар бадӣ нишон дода, қаҳрамонию ватандӯстии халқи мазлуми заҳматкашро тасвир намудааст. ӯ мардуми эронинажодро ба муборизаи зидди аҷнабиён даъват мекунад. Фирдавсӣ баъди ранҷи тӯлонӣ асари оламшумули «Шоҳнома»-ро соли 994 ба поён мерасонад, вале дар ин вақт давлати Сомониён бағоят заиф шуда, рӯ ба заволи ниҳода буд.

Ба ҷойи Сомониён хонадони нав – Ғазнавиёни турктабор бо сардории Султон Маҳмуд ба сари ҳокимият омаданд. Шоир «Шоҳнома»-ро ба Султон Маҳмуд тақдим кард, вале Султон Маҳмуду дарбориёнаш ба қадри ин асари безавол нарасиданд ва ба шоир рӯйи хӯш надоданд. Ба замми ин, шоирро таъқиб намуда, бо амри Султон Маҳмуд хостандӯро ба зери пой фил андозанд. Фирдавсии бузург аз ин нияти бадқирдорона огоҳ гашта, ба Хирот паноҳ бурд. ӯ дар айёми пирӣ ба зодгоҳаш – шаҳри Тӯс баргашта, солҳои охири умрашро дар нодорию маҳрумият гузаронд ва соли 1020 (мувофиқи баъзе маълумотҳо соли 1025) вафот кард. Рӯҳониёни мутаассиб Фирдавсиро кофир хонда, нагузоштанд, ки дар қабристони мусулмонон дафн кунанд. Ҷасади шоир дар боғи худааш ба хок супурда шуд.

Солҳо ва қарнҳо гузаштанд, номи Фирдавсӣ ҷовид монд. Суҳанҳои хитобан ба Маҳмуди Ғазнавӣ гуфтаи ӯ ҳақ бароманд:

*Биноҳои обод гардад хароб,
Зи борону аз тобиши Офтоб.
Пай афкандам аз назм кохе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.*

*Бад-ин нома гар умрҳо бигзарад,
Бихонад ҳар он кас, ки дорад хирад.
Намирам аз ин пас ки ман зиндаам,
Ки тухми суханро парокандаам.*

Шоири инсонпарвару ватандӯст дар таърихи адабиёти форсу тоҷик яке аз бузургтарин шоирон ба шумор меравад. Асари ҷовидонии ӯ «Шоҳнома» дар ҳазинаи фарҳанги ҷаҳонӣ сабт гардидааст. «Шоҳнома» ба чандин забонҳои дунё тарҷума ва нашр шудааст. Дар ҷумҳуриамон дostonҳои алоҳидаи он борҳо ҷоп шудаанд.

Дар Тоҷикистон нашри пурраи «Шоҳнома» дар 9 ҷилд бо ҳуруфи кириллӣ якҷанд маротиба ҷоп гашта, дастраси хонандагон гардидааст. Эҷодиёти шоирро дар мактабҳои миёнаву олии ҷумҳуриамон меомӯзанд.

Дар аҳди Сомониён боз бисёр шоирони соҳибдеворон, ба монанди Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯшақри Балхӣ, Рӯбиаи Балхӣ ва дигарон низ зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Пораҳо аз романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода

Ҳамон рӯз баъд аз пешин Фирдавсӣ «Шоҳнома»-и рӯ-молпеч дар бағал бо ҳамроҳи Маншурӣ (яке аз шоирони ҳамон давра) ба сарои маликушшуаро равшан шуд... Унсурӣ дар сахни сарой меҳмонро истиқбол ва оғӯш кушода бо вай вохӯрдӣ кард...

Араби мӯйсафед, дандонҳояш ягон-ягон, аз афзалияти забони арабӣ сухан меронд.

– Шумо, ки арабиро мисли як олим ё шоири араб медонед, чаро ашъори арабӣ намегӯед? – пурсид ӯ аз Фирдавсӣ.

– Ҳоҷат набуд, – гуфт Фирдавсӣ, – мехостам ашъори маро ҳаммеҳанони (ҳамватанон) ман, ки ҳама ғайр аз иддаи олимону фозилон арабӣ намедонанд, бихонанд ва бифаҳманд.

– Охир, ғайр аз ҳамин олимону фозилони аҷамӣ дигар ҳаммеҳанони шумо ҳама бесавод ва ҷохиланд, магар шумо барои бесаводон ва ҷохилон шеър мегӯед?

– Ҳаммеҳанони ман агарчи бесавод бошанд ҳам, ҷохил нестанд, дар олами худ доноянд. Арабони бесавод ашъори

арабиро ҳар қадар мефаҳмида бошанд, ҳаммеҳанони ман сухани шоирони ҳамзабонашонро ҳамон қадар ва балки хубтар мефаҳманд.

...Унсури аз шуҳрати Фирдавси асло шод набуд. Ҳасад дили дигар шоирони дарборро меҳарошид. Акнун Фирдавсиро қабул ва ба «Шоҳнома»-и ӯ таваҷҷуҳ кардани султон ҳам ба гӯши онҳо расид...

- Силаи (мукофот) «Шоҳнома»-ро чӣ қадар бидиҳем?
- Панҷоҳ ҳазор, – гуфт шоҳ.
- Динор? – ҳаросида пурсид Майандӣ (вазири дарбор).
- Дирам, – гуфт шоҳ.
- Султонам, ин бисёр аст. Мабод, ки пиршоири бенаво яқбора ин қадар миқдор пул ба даст оварда шодмарг шавад.
- Ҳарчанд ки «Шоҳнома»-и ӯ ба дилхоҳи мо дарнаёмада ва худаш ба мо дуруштиҳо кард, вале пир аст ва бисёр ранҷ кашида, ба умед омадааст, розиаш бикун, – султон инро гуфта, ба даре, ки ба сӯи ҳарамсарояш буд, даромада рафт.

Шоҳ дар замиран аз кардаи худ дар ҳаққи Фирдавси эҳсоси пушаймонӣ мекард. Ба худ ҷазм кард, ки ба Ғазнин расида, чораи аз дили шоир баровардани озори гузаштаре хоҳад چуст ва бад-ин равиш забони маломатгаронро ҳам баста, худро дар чашми халқ сафед хоҳад кард...

***

Мусиқӣ. Мусиқии мардуми тоҷик таърихи ғанӣ ва қадим дорад. Дар давраи ҳукмронии Сосониён (224–651) дар дарбори онҳо мутрибону сарояндагони зиёди форсу тоҷик бо сарвари Борбад чамъ омада буданд. Дар асрҳои IX–X ҳунари мусиқӣ хеле пеш рафта буд. Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ навозанда ва сарояндаи бузург низ буд. Вай дар овони ҷавониаш навохтани барбат (уд)-ро аз устоди номии ҳамон давра мусиқишинос Абулаббоси Бахтиёр омӯхт ва ба ҷуз ин боз созоҳои мусиқии уд, руд (созҳои тордори мусиқӣ) ва чангро хеле бо маҳорат менавохт.

Дар ҳамин асрҳо бисёр шоирон ҳунари сарояндагӣ ва навозандагиро доштанд. Шоир ва мусиқишинос Абуҳафси Суғдӣ, шоир ва бастакор Абусалик, шоир Абутолиби Хуросонӣ, Исои Барбатӣ, устоди Рӯдакӣ – Абулаббоси Бахти-

ёр, инчунин, шоирон Шаҳиди Балхӣ, Абумансур Дақиқӣ ва Абулқосими Фирдавсӣ на танҳо ҳамчун шоирони машҳур, балки ҳамчун мутриб писанди мардум гардида буданд.

Дар асрҳои IX–X доир ба мусиқии тоҷик олимони зақӣ Абуалӣ ибни Сино ва Абунасири Форобӣ асарҳо таълиф намудаанд. Худи Абуалӣ ибни Сино чор асари мусиқӣ ва созҳои онро офаридааст. Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки вай хангоми муолиҷаи бемориҳои асаб мусиқиро истифода мебардаст.

Форобӣ дар қатори асарҳои мусиқӣ боз созҳои мусиқӣ низ месохтааст. Баъзе оҳангҳои офаридаи ӯ то ҳол дар Эрон ва дигар мамлакатҳо машҳуранд. Эҷодиёти ин мусиқишиноси машҳур диққати бисёр мутафаккиронро ба худ ҷалб намулдаст. Шоири классик ва мусиқишиноси забардаст Абдурахмони Чомӣ (1414–1492) ба фаъолияти мусиқии Форобӣ баҳои баланд додааст. Бисёр олимони мамлакатҳои ҷаҳон хидмати бузурги Форобиро дар риштаи мусиқӣ таъкид кардаанд.

Дар он асрҳо илми мусиқӣ ва истифодаи он хеле инкишоф ёфт. Мусиқӣ тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти мардумро фаро гирифта буд. Ҳофизону мутрибон дар базмҳо ва ҷашнҳо ҳунарнамоӣ мекарданд.

Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, дар байни мардуми эронинаҷод аз замонҳои қадим боз сурудҳои сӯгворӣ паҳн гашта буданд. Дар аҳди Сомониён созҳои мусиқии зеринро истифода мебарданд: танбӯр, рубоб, чанг, барбат (асбоби қадимии удмонанди мусиқӣ, ки ҳашт тор дорад), най, сурнай, шайпур (карнайча), карнай, дойира, табл ва ғайра.

Ҳофизони имрӯзаи мо оҳангҳои Ушшоқ, Ироқ, Рост ва ғайраро месароянд, ки онҳо дар асрҳои IX–X хонда мешуданд ва минбаъд ба «Шашмақом» (силсилаи суруду оҳангҳои классикии мардуми тоҷик) дохил шудаанд.

Дину мазҳаб. Раванди паҳншавии дини ислом дар байни мардуми Хуросону Мовароуннаҳр дар асри X ба анҷом расид. Тавре медонем, арабҳо барои мусулмоншавии аҳоли аз роҳҳои гуногун (зӯрӣ, ҷорӣ кардани ҳар навъ андозу маҷбуриятҳо) истифода бурданд, вале ин натиҷае надод, зеро ахлоку

равиши зиндагии арабҳои аз биёбон омада писанди мардуми шаҳрии тоҷик нагардид. Аммо бо гузашти ду аср, баъзе хонаводаҳои обрӯманди тоҷик (чун Бармакиён, Тоҳириён, Сомониён) ба дини ислом гаравида, ба мардум дар бораи осони ислом ва фазилатҳои он сухан гуфтанд. Дар ҳамин давра таълимоти яке аз симоҳои барҷастаи олами ислом, фарзанди халқи тоҷик Нуъмон ибни Собит Абуҳанифа дар худуди Ироқ, Эрон ва Хуросону Мовароуннаҳр паҳн мегардад.

*Сутуни деҳаи
Оббурдон, асри X*

Мазҳаби Абуҳанифа дар баробари Куръон ва суннати пайғамбар урфу одати мардуми маҳаллиро низ эҳтиром карда, онро низ ҳамчун яке аз далелҳои фикҳӣ мепазирад. Ҳамин тавр тоҷикон мувофиқи мазҳаби Абуҳанифа ба дини ислом гаравида, онро миёни туркон ва дигар халқҳои ҳамсоя паҳн карданд. Шаҳрҳои Балх ва Бухоро бузургтарин маркази маънавии ҷаҳони ислом гардиданд. Сомониён бо тақия бар ин мазҳаб ба дину мазҳабҳои дигар низ эҳтиром гузошта, ҷомеаи солим ва таҳаммулгарои намунаро ба вучуд оварданд. Яҳудиҳо, масеҳиён ва зардуштиён низ дар қаламрави Сомониён озодона фаъолият мекарданд. Бояд гуфт, ки муҳити динии Мовароуннаҳр нисбат ба Хуросон беҳтару осудатар буд, зеро аксари аҳолии Мовароуннаҳр пайрави як мазҳаб Абуҳанифа буданд, дар ҳоле ки дар шаҳрҳои Хуросон (Марв ва Нишопур) пайравони дигар мазҳабҳо низ зиндагӣ мекарданд ва миёни ин фирқаҳо гоҳе ҷангу низоъ сар мезад. Дар нимаи дуюми асри X ин гуна баҳсҳо хеле зиёд гардиданд. Дар шаҳрҳои Хуросон пайравони шофey, моликӣ ва шиа низ вучуд доштанд. Баъзе равиҷҳои чун Ҳанбалӣ, довудӣ ва карромӣ низ дар Хуросон дида мешуданд, ки дар асрҳои минбаъда аз байн рафтанд.

Ҳамин тавр, Сомониён фазои солими таҳаммулгарое фароҳам оварданд, ки пайравони дину мазҳабҳои гуногун дар сулҳу оромӣ бо ҳам зиндагӣ карда, осори бузурги мод-

дӣ ва маънавӣ офаринанд. Чунин муҳити солим дар Хуросону Мовароуннаҳр пас аз барҳамхӯрии Сомониён ба вучуд наёмад. Шоири тавонои тоҷик Носири Хусрав дар байте ин ҳолатро чунин тасвир кард:

*Хуросон з-Оли Сомон чун тухӣ шуд,
Ҳама дигар шудаи аҳволу сомон.*

Савол ва супориш

1. Кадом шоирони пеш аз давраи Сомониёнро медонед?
2. Дар бораи фаъолияти Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ нақл кунед. Ба гайр аз шеърҳои дар ин китоб оварда боз кадом шеърҳои ӯро аз ёд медонед?
3. Вазири хирадманд Абулфазли Балъамӣ дар ҳаққи Рӯдакӣ чӣ гуфтааст?
4. Доир ба эҷодиёти Абулқосими Фирдавсӣ ҳикоя кунед.
5. Абулқосими Фирдавсӣ барои офаридани «Шоҳнома» чанд сол ранҷ кашид ва Султон Маҳмуди Ғазнавӣ шоирро чӣ тавр қадрдонӣ кард?
6. Дар замони Сомониён ҳунари мусиқӣ чӣ хел рушд ёфта буд?
7. Кадом навозандаи номӣ муаллими Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ буд?
8. Мусиқиишносони забардасти ин давра номи бар кунед.

Пора аз китоби «Чаҳор мақола»

Чунин овардаанд, ки воситаи иқди Оли Сомон буд ва авҷу давлати он хонадон айёми маликии ӯ буд ва асбоби таманиӯъ ва илалӣ тараффӯъ (зурур) дар гошти сохтагӣ буд, хазоин (хазина) орастаю лашкар ҷаррор (бисёр) ва бандагон фармонбардор, зимистон ба дорулмулки Бухоро мақом кардӣ ва тобистон ба Самарқанд рафтӣ ё ба шаҳре аз шаҳрҳои Хуросон... Чун баҳор даромад, аспон ба Бодгис фиристоданд ва лашкаргоҳ ба Молин ба миёни ду ҷӯй бурданд ва чун тобистон даромад, меваҳо даррасид, амир Наср ибни Аҳмад гуфт:

«Тобистон кучо равем, ки аз ин хуштар мақомгоҳ набошад? Меҳргон биравем. Ва чун меҳргон даромад, гуфт: «Меҳргони Ҳарӣ (Хирот) бихӯрем ва биравем». Ва ҳамчунин

фасл ба фасл ҳамеандохт, то чаҳор сол бар ин баромад, зеро ки самими давлати Сомониён буд ва чаҳон ободу мулк беҳасм ва лашкар фармонбардор ва рӯзгор мусоиду бахт мувофиқ. Бо ин ҳама малул гаитанд ва орзуи хонумон бархост.

Подшоҳро сокин диданд, ҳавои Ҳарӣ дар сари ӯ ва шиқи Ҳарӣ дар дили ӯ. Дар аснои сухан Ҳариро ба биҳишти адн (боғҳои биҳишт, ҷаннат) монанд кардӣ, балки бар биҳишт тарҷеҳ (бартарӣ) ниҳодӣ ва аз баҳори Чин зиёдат овардӣ. Донистанд, ки сари он дорад, ки ин тобистон низ он ҷо бошад, пас сарони лашкар ва меҳтарони мулк ба наздики устод Абуабдуллоҳ Ар-Рӯдакӣ рафтанд ва аз нудамои подшоҳ ҳеч кас муҳташамтару мақбулулқавлтар аз ӯ набуд, гуфтанд: Панҷ ҳазор динор туро хидмат кунем, агар санъате бикунӣ, ки подшоҳ аз ин хок ҳаракат кунад, ки дилҳои мо орзуи фарзанд ҳамебарад ва ҷони мо аз иштиёқи Бухоро ҳамебарояд. Рӯдакӣ қабул кард, набзи амир бигирифта буд ва мизочи ӯ бишнохта. Доништ, ки ба наср бо ӯ дарнагирад, рӯй ба назм овард ва қасидае бигуфт. Ва ба вақте ки амир сабӯҳ карда буд, даромад ва ба ҷойи хеш бинишаст ва чун мутрибон фуру доштанд, ӯ чанг баргирифт ва дар пардаи «Ушиоқ» ин қасида оғоз кард:

Бӯйи ҷӯйи Мӯлиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме.

Пас фурутар шуд ва гуфт:

Реги Омую дурушти роҳи ӯ,
Зери поям парниён ояд ҳаме.
Оби Ҷайҳун аз нишоти рӯйи дӯст
Хинги моро то миён ояд ҳаме.
Эй Бухоро, шод бошу дер зӣ,
Мир наздат шодмон ояд ҳаме.
Мир моҳ асту Бухоро осмон,
Моҳ сӯйи осмон ояд ҳаме.
Мир сарв асту Бухоро бӯстон,
Сарв сӯйи бӯстон ояд ҳаме.

Чун Рӯдакӣ бад-ин байт расид, амир чунон мунфаил (хиҷо-латманд) гаит, ки аз тахт фуруд омад ва бе мӯза пой дар рикоби хинг (асп)-и навбатӣ овард ва рӯй ба Бухоро ниҳод, чунон ки ронину (шалвор) мӯза то ду фарсанг дар паи амир буданд ба Барута ва он ҷо дар пой кард. Ва инон то Бухоро ҳеч пой бознагирифт. Ва Рӯдакӣ он панҷ ҳазор динор музоъ-аф (дучанд) аз лашкар биситод... Ҷадди ман Абураҷо ҳикоят кард, ки чун дар ин навбат Рӯдакӣ ба Самарқанд расид, чаҳор-сад шутур зери буна (асбобу анҷом)-и ӯ буд.

**Аз китоби «Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифати-ул-ақо-лим»-и Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ
(Дар Хуросону Мовароуннаҳр)**

Мардум мазҳабҳои гуногун доранд, вале беитари мардум ҳа-нафӣ ҳастанд... Карромиён зоҳид ва перҳезгор ва пайрави Абуҳа-нифаанд ва ҳар кас, ки пайрави Абуҳанифа бошад, аз бидъат ба дур аст, ба шарт он ки дар он тунд нараванд...

Хутбаи одина (ҷумъа) дар ин сарзаминҳо ҳамагӣ ба номи Сомониён аст ва ҳама хирочгузори эшонанд... Ҷойгоҳи фар-мондеҳи лашкар Нишопур аст. Дар фарҳанги хонадони Со-монӣ чунон аст, ки донишмандонро дар баробари шоҳ маҷбур ба заминбӯсӣ намеkunанд. Дар шабҳои одина дар моҳи рама-зон маҷлисе мунозара месозанд. Шоҳ ин ҷаласаҳоро бо пурси-ше мекушояд, сипас дигарон ба суҳан меоянд. Гароии эшон ба мазҳаби Абӯҳанифа аст.

Рӯзе ман дар маҷлиси Қозӣ Мухтор будам ва ӯ аз бузург-тарин ва хирадмандтарин ва диндортарин пешво буд, ки ман дида будам. Пас суҳан ба ихтилофи уммат ва таассуби ҳар фирқа кашид. Ӯ бо ишорат ба сӯйи Каъба гуфт: «Ҳар кас ба ин қибла намоз гузорад, бародари дини мусулмонон аст».

§ 18. РУШДИ ИЛМУ ФАН

Комебиҳои илму фан дар давраи Сомониён аз дасто-вардҳои адабиёти нафиса камтар набуд. Фарқ танҳо дар он буд, ки асарҳои илмӣ мисли пештара аксаран ба забони ара-

бӣ таълиф мешуданд. Ин албатта, бесабаб набуд. Забони арабӣ дар байни мамлакатҳои Шарқи исломӣ дар зарфи чандин асрҳо нақши забони илмӣ байналмилалиро иҷро мекард. Аз дигар тараф, бо забони маҳаллӣ навиштани асарҳои илмӣ боиси маҳдудшавии доираи интишоори осори муаллиф мегардид. Илова бар ин, забони арабӣ барои ифодаи муҳимтарин мафҳумҳои илмӣ истилоҳоти мувофиқ дошт.

Дар асрҳои IX–X илмҳои риёзӣ, нучум, химия, ботаника, тиб, ҷуғрофия, таърих, фалсафа, маъданшиносӣ ва ғайра рушд ёфтанд. Олимони ин давра дар ҳар як соҳаи илму фан ниҳоят зиёданд. Бинобар ин, мо фақат доир ба машҳуртарин олимони ин давра маълумот медиҳем.

Муҳаммад ибни Мӯсо Ал-Хоразмӣ (780–850) яке аз бузургтарин олимони буд. Вай аз ҷавонӣ барои аз худ намудани илмҳои замонаш талош карда, барои пурратар аз бар намудани дониш ба Ҳиндустон ва Баъдтар ба Бағдод меравад. Дар ин шаҳр ба Академияи улуми «Байтулҳикмат» («Кохи хирад») дохил шуда, таҳқиқи илмиро давом медиҳад. Дар ин Академия бисёр олимони замон ба корҳои илмӣ машғул буданд. Ал-Хоразмӣ дар саросари хилофат асосгузори илмӣ риёзӣ дониста мешавад. Доир ба илмҳои арифметика, алгебра, ситорашиносӣ, ҷуғрофия, таърих, мусиқӣ асарҳо иншо намудааст. Ал-Хоразмӣ асосгузори илми алҷабр (Алгебра) мебошад.

Мутафаккири дигари барҷаста **Абунасири Форобӣ** (870–950) буд, ки дар деҳаи Фороби қадим, ки баъдтар номи Утторро гирифт, дар хонаводаи сарҳанг таваллуд ёфтааст. Форобӣ мактаби ибтидоиро дар зодгоҳаш бо забони суғдӣ ва форсии дарӣ хатм намуда, баъдтар ба Самарқанду Бухоро рафта, таҳсилро идома дод. Сипас ба як қатор шаҳрҳои Эрон сафар карда, баъдтар ба Димишқ рафта, илм омӯхтааст.

Форобӣ забонҳои арабӣ, юнонӣ ва лотиниро азбар карда, асарҳо таълиф намудааст. Фалсафаи Юнони Қадимро азхуд намуда, онро дар байни мардуми Шарқи Наздик паҳн кардааст. Ҳангоми дар Бағдод зистанаш боре ба Осийи Марказӣ омада, бо хоҳиши амири Сомонӣ асари «Таълими сонӣ»-ро навиштааст. Форобӣ дар ҷабҳаи риёзӣ, фалсафа,

мантик, илми ахлоқ, физика, табиатшиносӣ соҳиби шухрат шуда буд. Доир ба ин илмҳо асарҳо эҷод намудааст. Вай боз мутрибу бастакор, шоир, забоншинос, устои созҳои мусиқӣ ва назарияпардоз буд. Доир ба ин илмҳо рисолаҳо таълиф намудааст. Форобӣ соли 950 дар Димишқ вафот кардааст.

Энциклопедисти дигари сарзамини Осиёи Марказӣ, ки дар Шарқ ва Ғарб машҳур гардидааст, зодаи Хоразм **Абурайҳони Берунӣ** (973–1051) мебошад. Фаъолияти ин энциклопедист дар замони Сомониён оғоз ёфтааст.

Дар Хоразми асрҳои X–XI олимони машҳури ҳамон давра гирд омада буданд ва дар байни онҳо Абурайҳони Берунӣ фарқ мекард. Дар солҳои ҳукмронии Маъмуни II (1009–1017) дар пойтахти Хоразм–шаҳри Урганҷ «Академияи Маъмун» кушода шуд, ки олимони соҳаҳои гуногунро муттаҳид менамуд. Дар ин академия Абуалӣ ибни Сино ва Абурайҳони Берунӣ мақоми хосса доштанд. Аммо воқеаҳои сиёсӣ ва тохтутози Ғазнавиён рӯзгорро талх мегардонад ва Абурайҳони Берунӣ маҷбуран Хоразмро тарк мекунад.

Соли 1017 ӯро ба назди Султон Маҳмуд ба Ғазнин бурданд. Новобаста ба ҳамаи ин ноқомӣҳо ӯ асари машҳураш «Осор-ул-боқия»-ро офарид. Вай дар юришҳои Султон Маҳмуд ба Ҳиндустон ӯро ҳамроҳӣ карда, бо тамаддуни бостонии мардуми он шинос шуд, забони санскрит (забони қадими ҳиндӣ)-ро омӯхт ва ба забони арабӣ асарҳои оид ба риёзиёт, нучум ва фалсафаи ҳиндиро тарҷума кард.

Мувофиқи ривоятҳо Абурайҳони Берунӣ тамоми ҳаёти худро барои омӯхтани илм сарф кардааст. Танҳо дар мавзӯи чашнҳои Наврӯз (иди соли нав – 21 март) ва Меҳргон (иди ҳосилғундорӣ – 21 сентябр) ба кори илмӣ машғул намешудааст. Берунӣ тахминан 150 асар таълиф кардааст, ки то замони мо ҳамагӣ 40-тоаш расидаанд. Вай, пеш аз ҳама, мунаҷҷим буд ва яке аз осораш «Қонуни Масъудӣ» (ибрат аз 11 китоб) ба ин соҳа бахшида шудааст. Абурайҳони Берунӣ риёзишини машҳур буд. Бисёр асарҳояш ба геология, физика, химия, биология, таърих, мардумшиносӣ ва фалсафа бахшида шудаанд. Асарҳои ӯ оид ба таъриху чашнҳои суғдиён,

хоразмиёни қадим, юнониён, яҳудиён, дигар халқҳои Осиёи Марказӣ сарчашмаҳои беҳтарин ҳисоб меёбанд.

Абуалӣ ибни Сино, Абунастри Форобӣ ва Абурайҳони Берунӣ бо шоҳасарҳояшон на танҳо дар байни мардуми худ, яъне халқҳои форсизабон, балки дар байни халқҳои Шарқи мусулмон ва дигар халқҳои ҷаҳон машҳур гардидаанд. Фаъолияти илмии онҳо дар замони Сомониён оғоз ёфта, минбаъд ба дараҷаи баланд расидааст. Ба ҷуз онҳо боз бисёр олимони дар соҳаҳои илмҳои гуногун саҳм гузоштаанд.

Рушди илми тиб. Дар замони Сомониён дар соҳаи илми тиб ва табобати беморон пешравиҳои назаррас дида мешаванд. Шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Хучанд ва ғайра муассисаҳои илмию китобхонаҳои тиббӣ доштанд. Олимони шинохтаи замон, ба монанди Абубакри Розӣ, Абурайҳони Берунӣ, Абуалӣ ибни Сино, Али Табарӣ ва дигарон оид ба илми тиб асарҳо офарида буданд. Олими забардаст Абубакри Розӣ (865–925) дар замони Сомониён умр ба сар бурда, асари қадимтарини соҳаи тиб «Китоб-ул-ҷадарӣ ва-л-ҳасба»-ро иншо намудааст.

Дар он аз хусуси беморҳои нағзак ва сурхча сухан меравад ва роҳҳои муолиҷаи онҳоро нишон додааст. Баъдтар ӯ асарҳои машҳураш «Китоб-ут-тибб-ил-Мансурӣ» ва «Китоб-ул-ҳавӣ»-ро навишт. Ин асарҳои безавол шуҳрати ӯро дучанд намуданд.

Олими дигари овозадори соҳаи тиб **Абубакр Рабии Бухороӣ** мебошад. Вай дар Бухоро ва дигар шаҳрҳо ба муолиҷаи бемориҳои рӯҳӣ сарукор доштааст. ӯ асари «Китобу ҳидоят-ил-мутаъаллимин»-ро таълиф намудааст, ки дар он таҷрибаи сисолаашро гирд овардааст. Китоб ба забони форсии тоҷикӣ иншо гардидаст ва қадимтарин китоби соҳаи тиб ҳисоб меёбад. Абӯбакри Бухороӣ боз дигар асарҳо офаридааст, ки дар байни онҳо «Китоби набз» шуҳрати зиёд дошт. Вай чун дорусоз ном бароварда буд. Дастгоҳи ихтироъкардаи ӯро барои додани хӯрок ба бемориҳои савдой истифода мебарданд.

Дар асри X олими дигари соҳаи тиб **Ҳаким Майсарӣ** буд. ӯ бисёр асарҳо навиштааст, вале то рӯзҳои мо фақат рисо-

лаи «Донишнома»-и вай расидааст. Аксари асарҳояшро бо забони модарӣ – форсии тоҷикӣ таълиф намудааст. Дар рисола роҳҳои таъбаоти бисёр бемориҳо нишон дода шудаанд.

Дар аҳди Сомониён олимони шинохтаи соҳаи тиб бисёр буданд ва Абумансур Муваффақи Ҷиравӣ яке аз онҳо буд. Ӯ асари машҳури худ «Маълумоти асосӣ дар бораи хусусиятҳои ҳақиқии доруҳо»-ро бо забони форсии тоҷикӣ иншо намудааст. Умуман, дар соҳаи тиб пешрафтҳои назаррас дида мешаванд ва ҳамин буд, ки олими бузургтарини ин соҳа Абуалӣ ибни Сино дар ҳамин замона зиндагӣ карда, асарҳои оламшумулашро офаридааст.

Абуалӣ ибни Сино – энциклопедисти бузурги тоҷик соли 980 дар деҳаи Афшанаи назди Бухоро, дар оилаи амалдори Сомонӣ ба дунё омадааст. Вай маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифта, дар Бухоро илмҳои гуногуни замонашро омӯхтааст. Чунонки худааш мегӯяд, дар синни 18-солагӣ ҳамаи илмҳои замонашро аз бар намудааст. Шухрати Абуалӣ ибни Сино махсусан, баъди муолиҷаи амири Сомонӣ Нуҳи II ибни Мансур меафзояд. Ӯ ба ҳамин сабаб ба китобхонаи маъруфи Сомониён роҳ меёбад, ки ин барои фаъолияти минбаъдаи илмиаш аҳамияти бузург дошт. Аммо давлати Сомониён ба ҳучуми Қарахониёну Ғазнавиён гирифтгор мешавад. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ Синоро ба дарбораш даъват намуд, вале ӯ ин даъватро қабул накард. Вай ба Хоразм ва аз он ҷо ба шаҳрҳои Абебард, Рай, Қазвин, Ҷамадон, Исфаҳон рафта, паноҳ мебарад. Гарчанде ин солҳо солҳои ҳичрату саргардонӣ буданд, ӯ асарҳои зиёде таълиф намудааст. Абуалӣ ибни Сино дар илмҳои тиб, фалсафа, мантиқ, ахлоқ, риёзиёт, химия, ботаника, забоншиносӣ, мусиқӣ ва ғайра шухрати ҷаҳонӣ пайдо кардааст. Вай шоири забардаст ҳам буд.

Бо вучуди он ки ҳаёти Сино то охири умраш дар муҳити ноором, гуруснагӣ, чангҳои шадиди байни ҳокимон ва иғвою тухмати ҷоҳилону мансабталошон гузашт, вай асарҳои офаридааст, ки дар тамоми ҷаҳон машҳур гаштанд. Адади асарҳояш ба 400 мерасад. Ҷамаи кулфату носо-

зиҳои замон боиси аз даст додани саломатиаш гардид ва ӯ дар синни 57-солагӣ, соли 1037 дар шаҳри Ҳамадон аз дунё чашм пӯшид. Мазори вай дар ҳамон ҷост ва ба зиёратгоҳи мардум табдил ёфтааст.

Шоҳасари ӯ «Ал-Қонун» дар ҷаҳон маълуми машҳур аст. Ин асар борҳо дар Аврупо ва Шарқ ба забонҳои гуногун тарҷума шудааст. Баъди он ки дастгоҳи китобчопкунӣ (солҳои 40 асри XV) ихтироъ гардид, китоби дуҷуми ҷопии ин дастгоҳ «Ал-қонун» буд.

Талабгорони ин китоб чунон бисёр буданд, ки танҳо дар сӣ соли аввали асри XV «Ал-Қонун» 16 маротиба ба забони лотинӣ ва як бор бо забони яҳудӣ нашр шудааст. Мутахассисон, толибилмони дорулфунунҳо, табибон илми тибро аз рӯи «Ал-Қонун» меомӯхтанд. Ин асари ҷовидонӣ дар зарфи шаш аср китоби рӯйимизии тамоми табибони рӯи дунё ҳисоб меёфт ва то ҳол аҳамияташро гум накардааст. Абуалӣ ибни Сино қариб бист соли умрашро ба таълифи ин китоб бахшидааст. Ба ҷуз ин китоб боз бист китоби дигар оид ба соҳаи тиб эҷод кардааст.

Ӯ оид ба фалсафа, мантиқ, луғат, ситорашиносӣ, музикӣ, адабиёт ва соҳаҳои дигар низ асарҳо навиштааст. Доир ба фалсафа ва мантиқ асарҳои барҷастаи бисёрчилдаи «Шифо» ва «Начот», «Донишнома» ва якчанд рисолаҳои дигар навиштааст. Асари машҳураш «Донишнома» ба забони тоҷикӣ навишта шудааст.

Химия ва ҷуғрофия дар давраи Сомониён хеле пеш рафтанд. Муваффақиятҳои дар истихроҷи канданиҳои ғоиданок, истехсоли рангҳои гуногун, шиша, қоғаз, даббоғии пӯст бадастоварда бо илми химия саҳт алоқаманд буданд. Дар асрҳои IX–X як қатор олимони барҷастаи соҳаи химия хидмати бузург кардаанд.

Олими забардасти соҳаи химия **Ҷобир ибни Ҳайён** (721–815) дар шаҳри Тӯс аз оилаи дорусоз таваллуд ёфтааст. Ин донишманди тоҷик дар асоси мутолиаи асарҳои машҳури олимони дунёи қадими Юнону Рим ва Хуросону Моваруннахр роҷеъ ба бисёр фанҳо, аз ҷумла химия, тиб, ситорашиносӣ, риёзиёт, фалсафа, қорҳои ҳарбӣ ва ғайра асарҳои

бисёр аз худ боқӣ гузоштааст. Ӯ бештар аз 500 асар эҷод намудааст, ки 85-гоаш то давраи мо расидаанд. Гарчанд дар соҳаҳои гуногуни илм асарҳои зиёд таълиф карда бошад ҳам, бештар бо химия машғул будааст. Доир ба илми химия чунин асарҳо офаридааст: «Ҳафтад китоб», «Китоби тарозу», «Китоби шафақат» ва ғайра. Ин асарҳо дар Шарқ ва Ғарби асримиёнагӣ бағоят машхур буданд. Муаллиф оид ба истехсолу тайёр кардани матоъҳо ва пӯст, локҳо барои сарутани обногузар ва ғайра корҳои зиёдеро анҷом додааст.

Ҷобир дар Ғарб бо номи Гебер машхур аст. Бисёр олимони химия дар Шарқу Ғарб ӯро устои худ меҳисобанд.

Дар аҳди Сомониён ва пеш аз онҳо бисёр олимони соҳаи ҷуғрофия асарҳо офаридаанд. Яке аз онҳо **Ҳафс ибни Мансури Марвазӣ** буд, ки дар дарбори ҳокими Хуросон котиб буд. Ӯ асари машхури «Китоб аз боби хирочи Хуросон»-ро навиштааст.

Олими бузурги ҷуғрофидон **Абуабдуллоҳ Муҳаммад Ҷайхонӣ** солҳои 914-922 вазифаи вазири давлати Сомониёнро адо мекард. Ӯ дар соҳаи фалсафа, нучум ва ҷуғрофия хидмати сазовор карда, осори арзишманд навиштааст. Ҳамзамонони вай навиштаанд, ки ӯ доир ба ҷуғрофия асари пурқимате иншо намудааст, вале то замони мо нарасидааст. Бино ба гуфтаи олимон, аз асари Ҷайхонӣ бисёр донишмандон, аз ҷумла Абурайхони Берунӣ баҳра бурдаанд. Асар дар бораи шаҳрҳо, кӯҳхоро, водихо, дошту баландихо, роҳҳои тиҷорати Шарқу Ғарб, Ҷанубу Шимол, мардуми гуногун маълумот медиҳад. Бисёр олимон аз ӯ ёрӣ дидаанд. Бо ёрии ӯ Абудулаф ба Тибет, Чин, Ҳиндустон сафар карда, маълумот гирд овардааст.

Дар асри X нахустин асари ҷуғрофӣ бо забони форсии тоҷикӣ таълиф шуд, ки муаллифи он номаълум аст. Ин асар «Ҳудуд-ул-олам минал Машриқи илал Мағриб» ном дорад. Он ба ҷуз маълумоти ҷуғрофӣ, иқтисодӣ, таърихӣ Осиёи Марказӣ дар бораи дигар кишварҳо низ ахбори пурарзиш медиҳад. Ин асар барои омӯзиши таърихи ҷуғрофия ва иқтисодиёти нимаи дуҷуми асри X дар давлати Сомониён сарчашмаи беҳтарин ҳисоб меёбад.

Илмҳои чамъиятшиносӣ. Дар замони Сомониён як зумра муаррихон, адабиётшиносон ба камол расида, аз худ асарҳои пурқимат боқӣ гузоштаанд. Мо дар ин ҷо чанде аз онҳоро номбар мекунем. Бузургтарини онҳо **Абубакри Наршахист** (899–959), ки дар деҳаи Наршахи назди Бухоро ба дунё омада, дар дарбори Сомониён вазифаи сармуншӣ (саркотиб)-ро ба зимма доштааст. Солҳои 943–944 асари машхури худ «Таърихи Бухоро»-ро ба забони арабӣ таълиф намулдааст. Асар асосан роҷеъ ба ҳукмронии сулолаи Сомониён, шаҳри Бухоро, ноҳияҳои атрофи он, биноҳои ҳокимони Бухоро, тавсифи Ҷӯйи Мӯлиён, роҳҳои андозу хироч ситонидан, паҳн гаштани дини мубини ислом ва ғайра маълумот медиҳад. Ин шоҳасар соли 1128 аз тарафи адиб ва муаррих Абунасири Қубовӣ бо забони форсии тоҷикӣ тарҷума шудааст. Нусхаҳои алоҳидаи он то замони мо расидаанд.

Асари дигари машхури таърихӣ «Таърихи пайғамбарон ва шоҳон» аст, ки бо номи муаллифи он «Таърихи Табарӣ» низ номида мешавад. Ин асар ба қалами **Абучаъфар Табарӣ** тааллуқ дорад. Муаллиф солҳои 838–923 ҳаёт ба сар бурда, асари безаволи худро бо забони арабӣ иншо кардааст. Он бисёр воқеаҳои таърихии Арабу Аҷам ва халқҳои ҳамҷаворро тасвир намудааст. Аз хусуси иқтисодиёт, лашкаркашиҳои арабҳо ба Мовароуннаҳр ва корнамоиҳои дилваронаи мардуми ин сарзамин маълумот медиҳад. Китобро соли 963 вазири хирадманду сиёсатмадори Сомониён Абӯалии Балъамӣ ба забони форсии тоҷикӣ тарҷума карда, ба он «Таърихи Табарӣ» ном мегузорад. ӯ хангоми тарҷума ба он бобҳои нав илова кардааст. Асар минбаъд ба бисёр забонҳои Шарқ ва Аврупо тарҷума шудааст. Табарӣ таърихи дунёро аз замони офарида шуданаш то даҳсолаи дувуми асри X навиштааст. Хушбахтона, бо шарофати истиқлоли Тоҷикистон тарҷумаи пурраи «Таърихи Табарӣ» (дар 16 ҷилд) ва тарҷумаи Абуалии Балъамӣ (дар 2 ҷилд) нашр гардида, дастраси хонандагони тоҷик шуд.

Муаррих **Абуабдуллоҳ Муҳаммад** таърихи хонадони Сафориёнро навиштааст. Яке аз муаррихони намоёни ин дав-

ра **Абумуҳаммад Абдуллоҳи Диноварӣ** (828–889) буд, ки дар таърих бо номи Ибни Қутайба шинохта шудааст. Вай ҳамчун нависанда ва маорифпарвари замон машҳур аст. Асари барҷастаи ӯ «Сарчашмаҳои ахбор» ном дорад. Ин асар аз 10 ҷилд иборат буда, оид ба ҷангҳо, тарзи давлатдорӣ, соҳаҳои гуногуни илм, дӯстӣ, ҳислатҳои хубию бадии инсон маълумот медиҳад. Ибни Қутайба боз дигар асарҳо офаридааст, ки дар байнашон «Санъати нависандагӣ» нақши бузург дорад.

Муаррихи намоёни дигари асри X **Аҳмад ибни Сулаймони Бухороӣ** мебошад, ки таърихи пойтахти Сомониён – шаҳри Бухоро ба қалам додааст.

Абӯбакр Муҳаммади Хоразмӣ (вафоташ соли 993) дар соҳаи илми таърих ва адабиётшиносӣ хидмати босазое кардааст.

Дар солҳои 910–1009 муаррих, файласуф, мусиқишинос **Абуабдуллоҳ Муҳаммади Хоразмӣ** умр ба сар бурдааст. Вай дар Балх ва Нишопур таълим гирифтааст. Бо даъвати вазири Сомониён Убайдуллоҳи Утбӣ ба дарбор омада, ба фаъолияти илмӣ машғул мешавад. Дар асари энциклопедиааш «Калиди илмҳо», ки 15 бобро дар бар мегирад, аз хусуси таърих, ҳуқуқ, грамматика, тиб, химия ва ғайра нақл мекунад. Дар ин асари бузург боз бисёр масъалаҳои дигар, аз ҷумла масъалаҳои андоз, истифодаи об, иқтисодиёт баён гардидаанд. Ин асар ба номи «Қомус»-и Хоразмӣ низ машҳур аст. Ӯ дар солҳои охири ҳаёташ ба Хоразм меравад ва дар он ҷо таҳаллуси «Хоразмӣ»-ро ба худ мегирад.

Дар аҳди Сомониён бисёр олимони забоншиносу адабиётшинос ба камол расида, асарҳо офаридаанд. Қосими Ҳиравӣ, Ҷаъфари Марвазӣ, Муҳаммад Абубакри Хоразмӣ, Исмоили Форобӣ ва бисёр дигарон аз ҷумлаи онҳоанд.

Савол ва супориш

- 1. Дар замони Сомониён кадом илмҳо бештар тараққӣ карда буданд? Олимони бузургро номбар кунед.*
- 2. Абӯнаصري Форобӣ кӣ буд?*
- 3. Дар бораи Абӯрайҳони Берунӣ чӣ медонед?*
- 4. Доир ба илми тиб ва олимони ин соҳа нақл кунед.*

5. *Абуалӣ ибни Сино кист?*
6. *Кадом асарҳои Розӣ ва Сино дар Аврупо машҳур гардидаанд?*
7. *Доир ба химия ва ҷуғрофия чӣ медонед? Олимони машҳури ин соҳаро номбар кунед.*
8. *Дар бораи муаррихони машҳур Абубакри Наршахӣ, Абуҷаъфар Табарӣ ва Ибни Қутайба чӣ медонед?*
9. *Номи асарҳои ин муаррихонро номбар кунед.*

Аз китоби «Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифати-ул ақолим»-и Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ

Дар фарҳанги ин хонадон (Оли Сомон) чунон аст, ки донишмандонро дар баробари шоҳ маҷбур ба заминбӯсӣ намеkunанд. Дар шабҳои одина дар моҳи рамазон маҷлисӣ мунозара месозанд. Шоҳ ин ҷаласаро бо нурсише мекушояд. Сипас дигарон ба сухан меоянд. Гарошии эшон ба мазҳаби Абуҳанифа аст. Ба омешии бо раёе одат надоранд, балки ҳоҷиб ва вазире вижаи ин корҳо аст. Ҳар гоҳ бихоҳанд касеро сарфароздоранд, вайро бо худ ба хон баранд, чунонки бо Шайх Абулаббос ба хон нишастанд. Гоҳе эшон дар масоиле муҳим бо худи пайкҳо гуфтугӯ мекунанд, чунонки бо Шайх Абӯсолеҳ гуфтугӯ карда, вайро ба назди фармондеҳи сипоҳ Абулҳасан фиристоданд. Дарбори эшон ҳеҷ гоҳ аз пирони бузургвор холӣ намешавад. Ҳамвора яке аз бузургтарин ва вораатарин фақеҳонро ба боло кашида, ниёзҳои ба роҷарда ва фатвоҳоро аз рағӣи вай содир мекунанд. Бо назари вай корҳоро анҷом медиҳанд, чунонки бо пири бузургвор Имом Абулҳасан Муҳаммад ибни Фазл рафтор карданд.

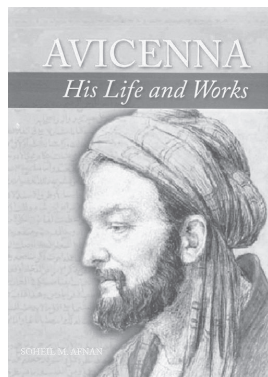
**Аз китоби олими олмонӣ Зигред Хунка
«Фарҳанги ислом дар Аврупо». Штутгард, 1975**

.... Шашсад сол қабл китобхонаи Донишгоҳи Париж кӯчактарин китобхонаи дунё буд. Ин китобхона фақат дорои як китоб буд ва ин китоб навиштаи яке аз донишмандони ҷаҳони ислом буд. Ин китоб он қадр барояшон арҷманд буд, ки ҳатто Людовики XI, ки подшоҳе боимон ва масеҳӣ буд ва мехост ин китобро ба амонат бигирад, мебоист сад сиккаи тилло ва дувоздаҳ сиккаи нуқра ба гарав бигзорад. Ё ин китобро кироя кард, то ин ки пизишкони хусусӣи вай аз он рӯнависӣ кунанд ва чӣ дар бо-

раи мавориди беморӣ ва чӣ дар даврони саломатӣ ба унвони як фарҳанги бемориҳо ва дастуроти тиббӣ аз он истифода намо-янд. Ин китоб, гарчи тамоми мавҷудии ин китобхона буд, вале дар ҳақиқат, шомили маҷмӯи улуми тиб, аз даврони Юнони Қадим то соли 925 буд ва чун муддати 400 сол баъд ин низ дар Аврупо тақрибан ҳеҷ фаъолияти илмӣ вучуд надошт. Номи ӯ дар Аврупо ба «Розес» маъруф аст. Мусулмонҳо ӯро «Ар-Розӣ» меноманд ва исми воқеияш Абубакр Муҳаммад ибни Закариёст.

Розӣ дорои маълумоти амиқе буд, ба тавре ки аз замони Цолинус (Гален) ба баъд пизишке назири ӯ намениносем. Ӯ ба таври хастагинопазир бар вусъати маълумотиаш меафзояд ва на танҳо бар болини беморон, балки мавқеа ҳам, ки беморонаш ба хоб ме-рафтанд, бо хондани китобҳо ҳангоми шаб ва пардохтан ба озмоишҳои химиявӣ ва мусофиратҳои илмии дуру дароз ба ин кор идома медод. Ӯ бо донишмандони тирози аввали ҳамзамонаш робита дошт ва бархе аз эшонро мулоқот низ мекард. Ӯ арзиши ахлоқии шугли пизишкиро назди шогирдонаш боло бурд ва алайҳи фиребгарони гайриилмӣ мубориза кард. Закариёи Розӣ биниши илмиро ба Ғарб омӯхт. Навиштаҳои ӯ дар бораи сурхак ва обила бо диққати кофӣ ва аввалин бор сайри комили бемориро тарсим мекунад, тавре ки ҳатто пизишкони қарни XVIII онро «яке аз беҳтарин осори марбут ба он мавзӯ» меноманд. Розӣ нақрис (Gout, подагра)-ро аз ревматизм ҷудо донист.

... Тамоми осори олии пизишкон ва ҳатто «Китоб-ал-маликӣ» ва ҳамчунин, бузургтарин осори Юнон ва донишмандони Искандария дар муқобили китоби «Қонун»-и Ибни Сино берангу рӯ мешаванд. Таъсири азиме, ки ин китоб садҳо сол дар Шарқу Ғарб боқӣ гузошт, дар тӯли таърихи илми тиб беназир аст. Ибни Сино тибби назарӣ ва амалиро бо тамоми бахшҳои махсусаш ба низом ва услуб даровардааст. Инсон тааҷҷуб мекунад, ки бо чӣ истеъдоди ишгарфе ин асари ҳунарии азимро тақсимбандӣ карда ва чунон сарсахту наҷибона ва бо чунон ҳамоҳангӣ ва бо сабке дурахшанда ба таҳрири он пардохтааст. Карл

**Китоб дар бораи
Ибни
Сино дар Аврупо**

Зудҳоф донишманди шаҳри олмонӣ, ки роҷеъ ба таърихи илми тиб асари бузург навиштааст дар мавриди ин китоб менависад: «Як маҷмӯаи ҳунари якпорча, ки ба танҳой қад барафрошта ва дар тамоми тӯли таърихи тиб дар байни ҳамаи осори пизишкӣ ҳамчунон пойдор мондааст».

Донишмандони наслҳои баъд ёро дар сар то сари ҷаҳон ба чаҳми қаҳрамонони достони Юнони Қадим менигаристанд, Чолинусро ба хотир меоварданд ва Ибни Синоро ба манзалаи тақмилкунандаи мактаби Чолинус таҷлил мекарданд. Ин тамҷид ба таври кулӣ баҷо буд. Ибни Сино ба лиҳози услуб, дастабандӣ, вузӯҳ (равшанӣ), назм ва маҷмӯият ба миқёси зиёде бар фарози Чолинус қарор дошт. Ибни Сино муваффақ шуд бар шуҳрати Чолинус ва ба таври кулӣ Юнони Қадим барои замоне тӯлонӣ соя бияфканад. Ё дар канори Закариёи Розӣ аз девори солони Донишгоҳи тибби Париж ба поён нигоҳ мекунад. Ин Ибни Синост, ки бузургтарин муаллими пизишкӣи аврупоиён дар тӯли муддати 700 сол аст.

§ 19. МЕЪМОРӢ ВА ҲУНАРИ ОРОИШ

Бинокорӣ ва меъморӣ. Аз сарчашмаҳои хатгӣ равшан мегардад, ки дар давраи ҳукмронии Сомониён бинову қасрҳои зиёде бунёд гардидаанд, аммо то замони мо каме аз онҳо боқӣ мондаанд. Шумораи кӯшку иморатҳо, сарою дуконҳо, масҷиду мадрасаҳо ва мақбараҳо дар аҳди Сомониён афзуданд. Сохтмони биноҳои асрҳои IX–X бо ҳунари меъморӣ замони пешин робитаи зич дошт. Дар сохтмон бештар гил, पोҳса, хишти хом, чӯб ба қор бурда мешуд. Дар ҳамин замон хишти пухта дар сохтмон роҳ ёфт. Биноҳои бошукӯҳ пурра аз хишти пухта сохта мешуданд, ки қомеби бузурге буд дар сохтмон.

Яке аз чунин биноҳои нодири Осиёи Марказӣ мақбараи Сомониён дар Бухоро мебошад, ки дар охири асри IX ва ибтидои асри X бино ёфтааст. Меъморони ин мақбара суннатҳои беҳтарини ҳунари давраи Сомониён ва замони пешинро истифода бурдаанд. Зоҳиран, мақбара шакли мураккаб надорад. Он як иншооти мукаабшаклест, ки болояш бо гунбаз пӯшида шудааст. Дар айни ҳол ниҳоят муносиб афтидани нақшҳои амудию уфуқии девор, зебу ороиши

беруни бино тамоми иморатро бағоят нафису латиф нишон медиханд.

Воситаи асосии ороиши бино хишти пухта ва навъи асосии нақш тарзи гуногуни чидани хишт аст. Нақше, ки дар натиҷаи ба тарзи гуногун чидани хишт пайдо шудааст, басо одӣ ва дар айни ҳол хеле зебо ва шинам аст. Тақрибан нишонаи ҳар як чузъиёти тарҳу лоиҳа ва нақшу нигоре, ки дар мақбараи Сомониён ҳаст, дар ҳунари меъмории қадимтари Суғд ҳам дида мешавад. Мақбараи Сомониён гӯё мучассамӣ равану ривочи санъати чандинасраи меъмори буда, тамоми комёбиҳои онро дар бар гирифтааст.

Мақбараи намояндаи охирини Сомониён Абуиброҳими Мунтасир низ ҷолиби диққат аст. Мақбара дар наздикии деҳаи Остонабобои шаҳрчаи Каркӣ (Туркменистони имрӯза) тахминан соли 1005 бино ёфтааст. Дар байни мардум бо номи мақбараи Аламбардор ё Аламдор машҳур аст. Ин мақбара ҳам аз хишти пухта сохта шуда, чида шудани хишт хеле назаррабо ва мухташам аст.

Мақбараи дигаре, ки то имрӯз нигоҳ дошта шудааст, мақбараи Арабато (977–978) мебошад. Ин мақбара дар деҳаи Тим (дар Каттакӯрғон, 60 километр дуртар аз нишебии кӯҳҳои Зирабулоқи Ёзбекистони имрӯза) воқеъ гаштааст. Мақбараи Арабато ҳам бинои мукаабшакли гунбазпӯш аст, вале фақат як даромадгоҳ дорад. Тарафи даромадгоҳ пештоқи баланди мухташам дорад, ки бо нақши зебои барҷаста оро дода шудааст. Дар болои даромадгоҳ тоқчаҳои ороишӣ ба назар мерасанд. Барои ороиши мақбара масолеҳ ва воситаҳои гуногунро кор фармудаанд. Дар ороиши ин мақбара ҳам усули бо чидани хишт нақш партофтан, ҳам гачкорӣ, ҳам гулпартоӣ бо хиштҳои сайқалӣ ва ҳам сабти катиба дар заминаи нақши ислимӣ (арабеска) ва ғайра истифода шудааст. Умуман, дар сохту нақшунигори ин мақбара ҳам аломатҳои ҳунари меъмории қадимии суғдиро дидан мумкин аст, вале бештар аз он нишонаҳои нав ба назар мерасанд, ки баъдтар хеле такмил ёфта, дар осори меъмории асрҳои XI–XII равшан мучассам мегарданд.

Дар замони Сомониён боз мақбараҳои зиёде, аз ҷумла мақбараи Хоҷа Нақшрон дар шаҳри Турсунзода ва мақбараи Хоҷа Машҳад дар Шаҳритус сохта шудаанд, ки аз рӯи тарҳи сохт, чидани хишт ва хунари меъмори ба мақбараи Сомониён дар Бухоро монандии зиёд доранд.

Ҳамаи ин мақбараҳо ёдгориҳои меъморию таърихӣ буда, дар сарзамини Осӣи Марказӣ аз асри IX ин ҷониб бино ёфтаанд ва ҳар кадоми онҳо бо хунари баланди меъморию бинокории худ бинандаро ба хайрат меоваранд.

*Мақбараи Хоҷа Машҳад,
Шаҳритус*

Ҳамаи онҳо маҳсули дасти меъморон, бинокорон, хушнависон, қошиқорон, қандакорон ва наққошон мебошанд.

Дар асрҳои IX–X дар Хуросону Мовароуннаҳр намуди хавлиҳои сарватмандон тағйир ёфт, ки онҳо бештар дар шаҳрҳои калони обод (Бухоро, Самарқанд, Марв ва ғайра) сохта мешуданд. Чунон ки дида мешавад, дар ин асрҳо бинокорони тоҷик услуби меъмории аҷдоди худ – суғдиён, бохтариён ва дигарҳоро хеле бо маҳорат истифода бурдаанд. Дар сохтмони биноҳо ва кӯшкҳои мухташамӣ заминдорони калон ба қандакорӣ, нақшу ниғор ва ороиши онҳо таваҷҷуҳи хосса зоҳир мешуд.

Хунарҳои бадеӣ. Дар солҳои мавҷудияти давлати Сомониён дигар соҳаҳои хунари бадеӣ, аз ҷумла оро додани зарфҳои сафолӣ, рангубор ва нақшу ниғори матоъ, қолинҳо, санъати хаттотӣ ва ғайра, ки солҳои пеш мавҷуд буданд, рушд ёфтанд ва боз хунарҳои нав ба миён омаданд. Чӣ тавре ки қайд шуд, хунари сир додани зарфҳо дар асри VIII ибтидо гирифта буд, вале дар асрҳои IX–X усулҳои сир додани маснуоти гилӣ тараққӣ кард, ки ин ба пешравию хунари нақшу ниғори зарфҳои сафолӣ сирдор шароит фароҳам овард. Намунаҳои зиёди ин навъи хунар, аз қабилӣ коса,

табақ, кӯза ва ғайра то замони мо омада расидаанд ва аксарияташон барои намоиш дар музейҳо ҷой гирифтаанд. Зарфҳои сафолини дар асрҳои IX–X тайёркарда гуногун буданд. Талаботи мардум ба чунин зарфҳо рӯз то рӯз меафзуд. Дар зарфҳои рӯзгор – пиёлаву косаву табақ бо хати зебову хоно чунин навиштаҷотҳоро мебинем: «Хайроту баракат ба соҳиби ин чиз», «Ош шавад», «Аввали дониш талх асту анҷомаш ширин», «Саховат пешаи мардон», «Саховат побони ҳиммату давлат аст» ва ғайра.

Нақши ин гуна зарфҳо нақши одии ислимӣ, яъне тасвири печдарпечи шаклҳои ҳандасӣ ва наботӣ аст, вале тасвири махлуқот, масалан, тасвири моҳиён ва мурғон низ ба назар мерасад. Дигар навъи нақш рангубори мраммӣ мебошад. Барои офаридани ин нақш рангҳои гуногунро бе ягон тартиби муайян болои ҳам порча-порча меомоланд ва дар ин ҳолат ягон нақши муайяни маънодор пайдо мешуд.

Ҳамчун усули иловагии ороиши зарфҳои сафолӣ усули нақр, яъне харошида баровардани нақшро низ кор мефармуданд, ки он асосан дар зарфҳои нақшашон мраммӣ ё худ зарфҳои сирдори сабз дида мешавад. Ҷойи харош бо сир пур карда мешуд ва дар заминаи сабзи рӯйи зарф нақши барҷастае ба вучуд меомад, ки асосан, аз тасвири шаклҳои ҳандасию наботӣ ва расми мурғон иборат буд.

Мардуми тоҷик дар замони Сомониён дастовардҳои аҷдоди худро идома дода, дар айни ҳол комёбиҳои халқҳои дигарро низ истифода бурда, онро такмил медиҳад. Хунаҳои бадеӣ дар иқтисоди Хуросону Мовароуннаҳр нақши муҳим мебозид. Ин навъи хуна чунон тақомул ёфта, афзуд, ки дигар ҳоҷати овардани хунардон аз хориҷ набуд.

Хунаҳои бофандагӣ, кулолӣ, сир додани зарфҳои сафолӣ, нақшу нигори матоъҳои гуногун ва ғайра ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расида буданд. Дар Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Кеш ва дигар шаҳрҳои матоъҳои ҳархела бофта мешуд. Мувофиқи маълумоти муаррих Абӯбакри Наршаҳӣ дар Бухоро бо номи «Байт-ут-тироз» корхонаи ка-

лони бофандагӣ кор мекард, ки устоҳо ба ғайр аз матоъ боз қолинҳои гуногун истехсол менамуданд. Маҳсулоти онро ба бисёр мамлакатҳои шаҳрҳо ба савдо мебарданд. Матоҳои дар Самарқанд тайёршуда, аз ҷумла симгун, зарбофт, кимхоб ва матоҳои абрешимӣ ном бароварда буданд. Дар ҳамин давра роҳҳои аз катон (суфи канабӣ) тайёр кардани газвори хушсифат ба вучуд оварда шуд.

Маснуоти шишагӣ ва заргарӣ низ бо санъати баланд зебу зинат дода мешуданд ва харидорони онҳо хеле зиёд буданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи тараққиёти бинокорӣ меъморӣ даврҳои Сомониён ҳикоя кунед.
2. Бинокорон ва меъморон кадом масолеҳи бинокориро истифода мебарданд?
3. Доир ба мақбараи Исмоили Сомонӣ ва дигар мақбараҳо чӣ медонед?
4. Дар бораи сир додани зарфҳо ҳикоя кунед ва кадом навиштаҷоти рӯи зарфро медонед?
5. Дар кадом шаҳрҳо матоҳои пахтагиро бисёртар тайёр мекарданд?
6. Роҷеъ ба корхонаи калонтарини Бухоро «Байт-ут-тироз» чӣ медонед ва дар он кадом матоҳои тайёр мекарданд?

Аз китоби «Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифат-ил-ақолим»-и Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ

(Мовароуннаҳр) зархезтарини заминҳои Худост, саршор аз некиҳо, ободонӣ, донишпарвар, фикҳ, диндорӣ, нерумандӣ, гарданфарозӣ, пайгирӣ, дилпоқӣ, ҳамзистӣ мебошад. Мардумаш покдоман, сарватманд, некхоҳ, меҳмоннавоз, донишманддӯст ҳастанд. Давлат неруманд, додгарӣ устувор, фақеҳон доно, сарватмандон солим, пешаварон моҳир, фақирон коргар ҳастанд. Он ҷо камтар дучори қаҳтӣ мешавад ва аз душманон дар амонанд, масҷидҳо беш аз андоза, ноҳиятҳои густурдатар. Сугди гаронқадр, Самарқанди бузург, Хучанди шигифтангез дар он ҷост, ки донишгоҳҳо ва пешвоёни бузург ва идораи қудратманд дорад. Ин ҷо акнун ҳам марзи ҷангӣ, ҳам маркази илмӣ ва ҷойгоҳи иршод (ҳидоя кардан) аст. Бидъат ва аҳкоми золимона дар

он чо дида намешавад. Конҳои он чо гаронбаҳо, корвонсароҳояш фаровон, обҳояш сабук, беҳдошташ солим аст.

Самарқанд қасаба (пойтахт)-и Сугд шаҳре куҳану сарватманд ва маркази зебову дилкушо ва мураффаҳ аст. Бардагони бисёр, обҳои фаровон, сохтмонҳои баланд, устувор ва пайваста дорад. Тадрисӣ пайравони фирқаҳо фаровон, роҳ барои зиндагони мураффаҳ боз аст, колоҳо аз роҳҳо, ҳарчанд дур, бад-он чо оварда мешавад. Дониш фаровон ва синаҳо барояш боз аст. Рустоҳо пурмоя, шаҳракҳо зебо. Ободтарин ҷойи шаҳр Раъсуттоқ аст.

Қуводиён се шаҳраки пурсохтмон дорад ва дар миёни онҳо дараҳоест, ки ба Чайхун сарозер мешавад. Қўҳистоне хушҳавост. Бузургтарини шаҳрҳои Юз, Сакоро, Авзаҷ (Айваҷ), Бурм мебошанд.

Мақбарои Хоҷа Нақирон, ш. Турсунода

БОБИ III. ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XI–XII

§ 20. ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ЗАМОНИ ҚАРАХОНИЁН

Фурупошии давлати Сомониён. Давлати Сомониён давлате буд, ки ба манфиати заминдорону сарони дин, горди турк ва тоҷирони калон хидмат мекард. Андозҳо сол аз сол меафзуданд ва гоҳе онҳоро дар як сол ду маротиба ҳам меситониданд. Дар натиҷа шӯришҳои оммаи камбағалони шаҳру деҳот зуд-зуд сар мезаданд. Ҳокимони баъзе музофот ба ҳукумати марказӣ итоат намекарданд.

Дар нимаи дууми асри X ба Сомониён лозим омад, ки ба муқобили ҳар гуна исёнгарон мубориза баранд. Дар давраи ҳалқунанда барои давлати Сомониён бисёр саркардаҳои лашкар хиёнат карданд. Онҳо пеш аз барҳам ҳӯрдани давлати Сомониён ба таври пинҳонӣ бо Қарахониён дар бораи тақсими давлат забон як карданд. Ашрофи диндор ҳам дар таназзули давлати Сомониён нақши калон бозиданд. Горди турк онро дар бобати барҳам додани давлати Сомониён дастгирӣ менамуд.

Мардум мурочиати Сомониёнро шунида, ба назди баъзе рӯхониён рафтанд, то ки чӣ хел рафтор карданро ба онҳо бифаҳмонанд. Лекин онҳо аз ҷангидан ба муқобили Қарахониён худро дар канор гирифта, чунин фатво доданд: «Агар Хониён (бо Сомониён) дар роҳи дину мазҳаб низоъ медошанд, бар зидди онҳо ҷангидан савоб буд. Чун ҳоло байни онҳо дар талоши неъмат дунё задухӯрд ба амал омадааст, худро нобуд кардан ва сар ба теғ додани муслмон гуноҳ аст. Тариқи зиндагии ин мардум, яъне Хониён хеле хуб ва эътиқоди онҳо бенуқ аст, (бинобар ин) беҳтар аст, (аз ҳама гуна мудохила) худдорӣ кард». Ин буд ҷавоби табақае, ки солҳо ҷонибдории Сомониён карда, аз имтиёзҳои фаровони давлат бархӯрдор мегаштанд. Дар лаҳзаи ҳассосу сарнавиштсоз ба ҷойи даъват кардани мардум ба ҳифзи ватан, ки яке аз шартҳои муслмонӣ аст, бетарафӣ зоҳир карда, сабабгори бадбахтиҳои зиёд шуданд. Ҳамин тавр, давлати Сомониён аз байн рафт. Баъзе намоёндагони хонадони аббосӣ ва заминдорони калон ҳам ошкоро Қарахониёнро ба истилои Мавароуннаҳр даъват мекарданд.

Ба вучуд омадани давлати Қарахониён. Ин давлат дар солҳои 90-уми асри X дар худуди Туркистони Шарқӣ ва Ҳафтрӯд таъсис ёфта буд. Асосгузори хонадони Қарахониён Абдулкарим Буғроҳон буд. Давлати Қарахониёнро асосан қабилаҳои турки қарлуқ, яғмо ва чигил таъсис доданд. Хонадони чигилӣ ба худ лақаби Арслонхон – шер ва хонадони яғмо лақаби Буғроҳон – шутурро гирифта буд. Онҳо ҳангоми ба давлати Сомониён ҳучум овардан ва забт намудани он нақши асосиро бозиданд. Ҳар ду қабила дар ихтиёри худ қувваи ҳарбӣ ва сарвати зиёд доштанд. Барлунҳо низ бо онҳо ҳамроҳ гаштанд. Давлати Қарахониёнро гоҳ яке ва гоҳ дигаре аз ин қабилаҳо идора менамуданд. Ҳангоми забти давлати Сомониён сардорони ин ду қабила Алӣ ва Буғроҳон нақши асосӣ бозиданд ва онҳо дар байни Қарахониён обрӯи зиёде доштанд, дар таърих бо номи хонадони «Алиён» ва хонадони «Ҳасаниён» машҳуранд.

Қарахониён соли 1005 лашкари охирин намояндаи Сомониён Абуиброҳими Мунтасиро шикаст дода, ба ҳукмронии ин хонадон хотима доданд.

Баъди ин муборизаи байни Қарахониён ва Ғазнавиён ба роӣ ба даст овардани мулкҳои Сомониён оғоз ёфт. Дарёи Чайхун (Ому) ба роӣ ҳар ду давлат сарҳад ҳисоб меёфт. Заминҳои тарафи соҳили рости дарё ба Қарахониён ва заминҳои соҳили чап ба Ғазнавиён гузаштанд.

Сарзамини Қарахониён ба ду ҳоқонӣ тақсим мешуд. Ҳоқонии қисми шарқӣ – марказаш Баласоғун ва ҳоқонии қисми ғарбӣ – марказаш Ўзганд.

Забти Бухоро. Аҳволи давлати Сомониён аз солҳои 90-уми асри X рӯз аз рӯз бад мешуд ва аз ин ваъзият туркҳои қарахонӣ истифода бурда, бори нахуст соли 992 ба сарзамини Мовароуннаҳр ҳучум оварданд. Амири Сомонӣ Нӯҳи II хеле талош кард, то ки пеши роҳи Қарахониёнро бигирад, вале дар дохили давлат ягонагӣ, якдилӣ набуд, баръакс, дуздӣро ғоратгарӣ, душманӣву хиёнат авҷ мегирифт. Дар чунин шароит, лашкари Қарахониён қариб бе ҳеч гуна задухӯрд вориди Бухоро шуд. Нӯҳи II роҳи Омурро пеш ги-

рифт. Туркҳои қарохонӣ шаҳри Бухороро ғорат карда, ба бошишгоҳҳо рафтанд. Нӯҳи II ба Бухоро боз гашт. Чораҳои аз дасташ омадаро андешид, вале онҳо нокифоя буданд.

Хуросон ба дасти Маҳмуди Ғазнавӣ гузашт, дар ихтиёри давлати Сомониён танҳо Мовароуннаҳр монда буд. Душманони давлати Сомониён ба чашми амир Мансур ибни Нӯҳ мил кашида, ба ҷойи ӯ бародараш Абдумаликро ба тахт нишонданд. Ба муқобили амири нав Маҳмуди Ғазнавӣ, ки то ба наздикӣ иттифоқчии амир Абдумалик буд, лашкар кашид ва дастболо шуд.

Акнун кори Қарахониён омад кард ва онҳо бо сардории Насри Илакхон соли 999 ба пойтахти давлати Сомониён – шаҳри Бухоро раҳсипор шуданд. Насри Илакхон Абдумаликро фиреб дода, дили саркардаҳои лашкарро бо ҳилаю найранг пур кард ва ҷангро ба нафъи худ анҷом дод. Дар ҷунин ҳолати бетарафии аксари табақаҳо сарнавишти Сомониён ҳал шуд. Ҳамин тавр, Қарахониён 23-юми октябри соли 999 пойтахти Сомониён шаҳри Бухорои шарифро бо осонӣ забт намуданд.

Ҳукмронии Қарахониён. Ин давлат ба мулкҳои алоҳида тақсим мешуд ва онҳоро намояндагони Қарахониён – Илакхонҳо идора менамуданд. Онҳо ба марказ қариб итоат накарда, аз ҷониби худ сикка мезаданд. Давлат устувор набуд, шаҳру музофот бо ҳамдигар ҷандон робита надоштанд. Шаҳрҳои Бухорову Самарқандро ҳокимони маҳаллӣ идора мекарданд.

Дар аввал хонадони Алиён дастболо буданд, вале рафта-рафта ин афзалият ба Ҳасаниён гузашт. Намояндаи онҳо Юсуфи Қадархон пешвои Қарахониён шуд, ки дипломати мохир буд. Дар давраи ҳукмронии писараш Сулаймон, ки лақаби Арслонхонро гирифта буд, фишору тазйиқи Алиён афзуд ва музофоту ноҳияҳои онҳоро ба тадриҷ ғасб менамуданд. Ҳатто Мовароуннаҳрро, ки Наср ибни Алӣ ғасб карда буд, Ҳасаниён кашида гирифтанд.

Аз солҳои 40 асри XI сар карда, шухрати Иброҳим ибни Наср (1046–1068) афзуд. Вай аввал соҳиби мулки хурде буд

ва дар чавониаш лақаби Бӯритагин дошт ва ба дасти Ҳасаниён асир афтада буд. Аз он ҷо гурехта, лашкар ҷамъ намуд ва ба музофоти Хатлон, Чағониён, Вахш лашкар кашида, ин ҷойхоро ба даст даровард. Сипас ба Ҳафтрӯд, Чоч, Илок ва Фарғона низ соҳиб шуд.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Иброҳими Тамғочхон дигаргуниҳои назаррас ба амал омаданд. Ӯ сиёсати мустақилро ба роҳ монд ва дар Мовароуннаҳр давлати Қарахониёнро пурра ташкил карда, Самарқандро пойтахт эълон намуд. Тамғочхон системаи андоз ва нархи маҳсулоти бозорро тағйир дод, пулро дигар кард. Дар давраи салтанати ӯ то андозае оромиву осудагӣ барқарор гардид. Ривояте ҳаст, ки ӯ гӯё дуздиро дар мамлакати худ барҳам додааст.

Иброҳим Тамғочхон барои замони худ як ҳокими тараққишарвар буд. Қарахониён исломро қабул карданд ва минбаъд, хусусан аз замони ҳукмронии Иброҳим Тамғочхон, динро ба нафъи худ истифода бурданд. Иброҳим ва ворисони ӯ худро мусулмонони муътақид мешумурданд ва нисбат ба диндорон хусни тавачҷуҳ доштанд. Иброҳим дар муборизаи зидди эътирози мардум динро пушту паноҳи худ медонист. Дар замони ӯ дар Мовароуннаҳр байни мусулмонон ва ҳар гуна бидъат (ба қоидаҳои шариат итоат накардан), ки дар онҳо эътирози мардуми мазлум ба муқобили тартиботи мавҷуда акс меёфт, муборизаи шадид мерафт. Ашроф мекӯшиданд, ки тадричан Иброҳим ва дигар хонхоро ҳамчун дастнишондаи худ истифода баранд, ки ин зиддиятхоро пурзӯр менамуд ва дар натиҷа чандин Ҷағалхон (дошмантони шариат) ба қатл расонда шуданд.

Иброҳим чанде пеш аз вафоташ тахтро ба писараш Шамсулмалики Наср супурд ва ӯ корҳои падарашро каму беш давом дод, аммо дар ин замон парокандагии Қарахониён сар мешавад. Давлат на иттиҳоди дохилии сиёсӣ ва на ягонагӣ дар муборизаи зидди душманонро дошт. Минбаъд давлати Қарахониён гирифтори тохтутози Салҷуқиён – қабилаҳои бодиянишини туркману оғуз гардид. Салҷуқиён аввал ноҳияҳои алоҳидаро ба даст дароварда, баъд ба Мо-

вароуннаҳри Марказӣ ҳучум карданд. Ниҳоят, соли 1089 Маликшоҳи Салҷуқӣ аз дарёи Ому гузашта, аввал Бухоро ва баъдтар Самарқандро тасарруф намуд. Салҷуқӣён хонадони Қарахониёнро нест накарда ва мустақилияташонро ҳам пурра барҳам назаданд. Салҷуқӣён ба корҳои дохилии Қарахониён қариб даҳолат намекарданд.

Намояндаи бонуфузтарини хонадони Қарахониён пас аз тобеи Салҷуқӣён гардидани он Муҳаммад Арслонхон (1102–1130) буд. Вай қариб сӣ сол салтанат рондааст. Дар ин давра ӯ бо корҳои биносозӣ ва дастгирии ашрофу рӯхониён шуҳрат ёфт, вале муддате нагузашта рӯхониён ба муқобили Арслонхон суиқасд карданд. Арслонхон тавонист онро барҳам занад.

Аз нимаи дуоми асри XII (соли 1156) Қарахониёни Шарқӣ, яъне Ҳасаниён Самарқандро ба даст дароварданд ва он пойтахти тамоми кишвар ҳисоб меёфт. Мовароуннаҳр низ бори дуум ба дасти онҳо гузашт.

Дар ин давра садрҳо (раисон)-и Бухоро соҳиби обрӯӣи зиёд шуданд ва дар амал Бухороро идора мекарданд. Онҳо намояндагони рӯхониёни олимартаба буданд. Асосгузори ин хонадон фақеҳи машҳур Абдулазиз ибни Умар буд. Ӯ худро аз авлоди халифа Умар доништа, дар корҳои сиёсии давлат ҳам даҳолат мекард. Садрҳо гоҳе ба Салҷуқӣён итоат карда, вобаста ба шароит гоҳе мустақилона фаъолият мекарданд. Чамъоварии хироч аз мардум яке аз вазифаҳои онҳо буд. Аз ҳисоби ин пур кардани кисаи худро ҳам фаромӯш намекарданд. Дар натиҷа дар дасти онҳо сарвати зиёде чамъ шуда буд.

Давлати Қарахониён зиёда аз дусад сол ҳукмронӣ кард ва аз солҳои аввали мавҷудияташ ба муқобили давлатҳои Ғазнавиён, Салҷуқӣён, Қарахитойён ва давлати Хоразм мубориза мебард.

Қарахониён ва Қарахитойён. Қабिलाҳои сершумори қарахитойҳо (киданҳои сиёҳ, хитойҳои сиёҳ), ки дар водии Тарим маскун буданд, соли 1125 империяи бузургашонро бар-

по намуданд, ки худуди он то шимолу шарқии дарёи Енисей мерасид. Муаллифони мусулмони замон, ки тарзи давлатдорӣ, ҷанғҳо ва муборизаи Кидониёнро тасвир намудаанд, онҳоро ҳамчун Қарахитойён ба қалам додаанд. Кидониён ё Қарахитойён дар аввали солҳои 20-уми асри XII Ҳафтрӯдро ғасб намуда, соли 1125 давлати мустақили худро таъсис доданд, ки пойтахташ шаҳри Баласоғун дар соҳили дарёи Чу воқеъ гашта буд.

Онҳо заминҳои Қарахониёни Шарқиро забт намуданд ва барои заминҳои Қарахониёни Ғарбиро ғасб кардан тайёрӣ медиданд. Дар ин давра аҳоли Салҷуқиён ҳам хеле бад буд. Кишвар ягонагии сиёсиро аз даст дода, бо қabilaи оғузҳо, ки исён карда буданд, дар мубориза қарор доштанд.

Задухӯрди шадидтарини байни Қарахитойён, аз як тараф ва Қарахониёну Салҷуқиён, аз тарафи дигар, соли 1141 дар дашти Қатвони назди Самарқанд ба вуқӯъ пайваст, ки дар он лашкари муттаҳидаи иттифоқчиён торумор гардид. Қарахитойён Қарахониёнро барҳам надоданд, вале онҳоро тобеи худ гардониданд. Дар Самарқанд яке аз намояндагони хонадони қарахонӣ Иброҳим ба тахт нишаст. Вазифаи ӯ аз ғундоштани андоз ва ба Баласоғун (маркази Қарахониёни шарқӣ) фиристодани он иборат буд. Ҳокимони Балх ва Хоразм ҳам ба Қарахитойҳо андоз медоданд, вале ба корҳои дохилии Қарахониён чандон даҳолат намекарданд.

Қарахониёни Шарқӣ, яъне Ҳасаниён дар Фарғона ҳокимиятро нигоҳ медоштанд ва онҳо соли 1156 Самарқандро ба даст дароварданд. Аз ҳамин вақт сар карда, Мовароуннаҳр дубора ба дасти Қарахониён гузашт.

Қарахитойён Мовароуннаҳри Марказӣ ва Бухороро ҳам ба даст дароварданд. Ғалабаи Қарахитойҳо сохти давлатдории Қарахониёнро дигар накард. Онҳо ҳам мисли Салҷуқиён ба корҳои дохилии Қарахониён чандон даҳолат намекарданд. Хонҳои онҳо мисли пеш аз байни ашрофи хонадони Қарахониён таъйин мешуданд.

Савол ва супориш

1. Қарахониён кай ва чанд маротиба ба Бухоро ҳуҷум карданд?
2. Чаро онҳо Бухороро бо осонӣ забт карданд?
3. Сарварони дин ҳангоми ба Бухоро ҳуҷум кардани Қарахониён чӣ гуфтанд?
4. Давлати Қарахониён дар ҳудуди кадом давлатҳо ба вучуд омад? Оид ба Қарахониёни Шарқӣ ва Қарахониёни Ғарбӣ нақл кунед.
5. Кадом шахрҳо пойтахти Қарахониён буданд?
6. Дар бораи Иброҳими Тамғочхон ҳикоя кунед.
7. Давлати Қарахониён чанд сол вучуд дошт ва ба муқобили кадом халқҳо қангидааст?
8. Кидониён аз кадом қabilaанд ва аз кучо омада буданд?
9. Аз хусуси муҳорибаҳои Қарахониён ва Қарахитоиҳо (Кидониён) нақл кунед.
10. Қарахитоиён кадом ҳудудҳоро забт карданд?

Аз «Зайн-ул-ахбор»-и Абусаъид Абдулҳайи Гардезӣ

Ва чун Илак ба Истиқоб омад, Абуалӣ сӯйи Илак нома набишт ва бад-ӯ майл кард. Илак ба Бухоро омад ва ба Ҷӯйи Мӯлиён фуруд омад андар рабеъ-ул-аввали соли 382 (992). Ва Нӯҳ ҳаме нома набишт ва расул фиристод ба Абуалӣ, ки «биё, ки хон омад». Албатта, Абуалӣ аз он нома наяндешид. Ва лашкар хост аз вай, ҳам нафиристод....

Расули Нӯҳ омад сӯи Абуалӣ ва бисёр некӯӣ гуфт ва ваъдаҳои неку кард ва ӯро бихонда буд. Абуалӣ ба Бухоро шуд. Абдуллоҳ ибни Узайр ва Бактузун пешбоз омаданд. Чун ба сарои Нӯҳ андар шуд, Абӯалиро бигирифтанд бо ҳаҷедаҳ тан бародарону сарҳангон ва ҳамаро банд карданд ва куҳандиз бурданд андар санаи 386 (996)....

Пас Абулҳасан Илакхон ибни Наср, бародари хон ба дари Бухоро омад ва ба дил ҷуз он дошт, ки ҳаменабуд аз дӯстдориш Абдумалик ибни Нӯҳ. Ва фарзандони Нӯҳ аз шарри ӯ ҳаметарсиданд, бомдод ба саломи ӯ шуданд. Эшонро фуру гирифтанд ва асир кард ва банд карду ба Ӯзганд фиристод ва молҳои эшон бигирифт. Ва муддати эшон ба сар омад ва

рӯзгори давлати эшон бигзаит. Илак андар Бухоро шуд рӯзи душанбе даҳуми моҳи зулқаъдаи санаи 389 (октябри соли 999) ва ба сарои иморат фуруд омад. Абулфаворис Абдумалик пинҳон шуд. Фармуд, то ӯро талаб карданду биёварданд. Чодар андар сар кашид ва ҳам бар он ҳол боз аз Бухоро ӯро бароварданд ва пеши Илак оварданд. Бифармуд, то ӯро банд барниҳоданд ва сӯйи Ўзганд бурданд ва он ҷо андар ҳабси Илак фармон ёфт (вафот кард).

§ 21. ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ЗАМОНИ ҒАЗНАВИЁН

Таъсиси давлати Ғазнавиён. Давлати Ғазнавиён дар натиҷаи сушт шудан ва тадриҷан барҳам хӯрдани давлати Сомониён ба вучуд омадааст. Асосгузори ин давлат дар гузашти ғуломони даргоҳи Сомониён буданд. Давлати Ғазнавиён дар қаламрави имрӯзаи Афғонистон барпо шудааст. Шаҳри Ғазнин (Ғазна) пойтахти давлат буд ва ин хонадон номашро аз ҳамин шаҳр гирифтааст.

Дар таъсиси давлати Ғазнавиён нақши Алптагин қалон аст. Вай дар дарбори Сомониён аз ғулом – навқари одӣ то ба мансаби Ҳочиби Бузург расид. Дар синни 35-солағӣ мартабаи сипаҳсолор (сарфармондеҳи лашкар)-ро гирифт. Яке аз сарватмандони замон буд. Соли 961 ҳокими Хуросон таъйин шуд ва заиф шудани давлати Сомониёнро истифода бурда, дигар ба он итоат накард. Ниҳоят, дар байни ӯ ва амири Сомониён дар Балх задухӯрд рӯй дод ва Алптагин зафар ёфт. Баъди ин ба шаҳри Ғазнин лашкар кашида, дар ҷанги хунину дарозмуддат ғалаба ба даст даровард.

Дар замони Алптагин яке аз хешовандонаш Сабуктагин, ки ӯ ҳам дар гузашта ғулом буд, ҳамчун лашкарқаш ном мебарорад. Сабуктагин асосгузори давлати Ғазнавиён (963–1186) гардид. Баъди вафоти Алптагин сарбозон Сабуктагинро амири Ғазнин интиҳоб мекунанд. Дар замони салтанати ӯ худуди давлати Ғазнавиён аз ҳисоби ғасби вилоятҳо васеъ мешавад. Сабуктагин дар яке аз ҷангҳои ҳокимони Балх ва Хуросон ба амири Сомонӣ Нӯҳи II ёрӣ

расонд ва амир барои ин хидматаш Хуросонро ба писари Сабуктагин Маҳмуд бахшид. Даре нагузашта (соли 997) Сабуктагин вафот кард. Писараш Маҳмуд (997–1030) ба ҷойи падар нишаст.

Вақте ки ба сарҳади давлати Сомониён аз тарафи шимол Қарахониён ҳучум овард, Маҳмуд ҳам аз тарафи ҷануб ба муқобили Сомониён бархост ва тамоми заминҳои Хуросонро забт намуд. Замони салтанати Маҳмуд давраи ба авҷи тараққиёти худ расидани давлати Ғазнавиён буд.

Ҷангҳои Султон Маҳмуди Ғазнавӣ. Ҳаёти Султон Маҳмуд қариб дар ҷангҳои ғоратгарона мегузашт. Аз ҳисоби заминҳои ғасбнамудааш худуди давлаташро васеъ мекард. Вай дар давоми беш аз сӣ соли давлатдориаш ба кишварҳои дуру наздик бисёр лашкар кашида, чандин мамлакатҳои ободро хароб ва ҳазорон хонаводаҳоро бехонумон кардааст. Баъди забти қисми бузурги заминҳои Сомониён танҳо ба Ҳиндустон зиёда аз 15 маротиба лашкар кашидааст. Ӯ истилогарихҳои худро дар зери пардаи «ғазавот» (ҷанги муқаддас барои дин) давом меод. Халифаи араб ӯро барои чунин корҳои дастгирӣ менамуд ва унвону лақаб мебахшид.

Султон Маҳмуд дар таърих ҳамчун шоҳи ситамгару хунхор ном баровардааст. Ҷарчанд шиори ҷангҳои ӯ «пахн намудани дини ислом» буд, аммо дар асл ӯ барои ба даст овардани сарват ва ғуломон мечангид. Низоми идории Маҳмуд хеле қавӣ буда, дар идораи мамлакат аз таҷрибаи Сомониён баҳра мебурд. Дар замони ӯ ҷосусӣ, иғвогарӣ аз қафои ҳокимон, инчунин, одамони каму беш машҳур авҷ гирифта буд. Ҳатто аз паси писараш Масъуд ҷосус гузошта буд.

Мамлакатҳои забткардаашро ба тороҷи лашкар меод. Аксар вақт дар ҳаққи мардуми заҳматкаши ба истилои ӯ гирифтورشуда амалҳои ваҳшиёнаро раво медид. Масалан, соли 1019 ҳокими қалъаи Маҳован (ё Моҳобон) пеш аз омадани Султон Маҳмуд гурехта буд. Ӯ ҳаминро асос карда, тамоми мардумашро аз дами тег гузаронд.

Солҳои 1010–1011 ба сарзамини дигари тоҷикнишин, ки дар вилояти кӯҳии Ғӯр (қисми ғарбии Афғонистони имрӯза)

воқеъ гашта буд, лашкар кашид ва ба талафоти зиёд нигоҳ накарда, як қисми онро ғасб намуд. Соли 1017 давлати Хоразмро барҳам дода, онро ба қаламрави худ ҳамроҳ кард. Чангҳо барои Султон Маҳмуд манбаи бойшавӣ буданд. Масалан, дар яке аз ин чангҳо соли 1019 дар Ҳиндустон сарвати зиёде ба даст даровард ва аз он ҷо бо 57 ҳазор ғулом ва 350 фил ба Ғазнин баргашт. Соли 1024 ба Балх омада, аз дарёи Ому гузашта, Чағониёну Қубодиён ва Хатлонро тасарруф кард.

Султон Маҳмуд лашкари боинтизом ва барои ҳамон замон таълимгирифтаи хубе дошт. Чанговароне, ки тартибу интизомро вайрон мекарданд, гирифтори ҷазоҳои саҳти ҷисмонӣ мешуданд ва ҳатто қатл мегардиданд. Сарбозон дар ихтиёри худ филҳои чангӣ, мошинҳои қалъашикану сангандоз ва барои аз дарёҳо шино карда гузаштан салҳо (амад)-и махсус доштанд. Дастаҳои чангии ӯ асосан аз ғуломони зархариди таълимгирифтаи турк, тоҷик, курд, араб ва ҳиндӣ иборат буданд. Дар замони ҳукмронии вай шумораи ғуломон ҷунун зиёд шуд, ки маҷбур шуд барои онҳо биноҳои нав созад. Худуди давлати Султон Маҳмуд аз ҳисоби забти заминҳои нав ба нав хеле зиёд шуд. Заминҳои шимол ва шимолу ғарбии Ҳиндустон, Чағониёну Қубодиёну Хатлон, Хоразму музофоти кунунии Эрон – Исфажон, Рай, тамоми Хуросон инчунин, дигар вилоятҳо ба қаламрави вай дохил мешуданд.

Яке аз корҳои, ки Маҳмуд дар идораи кишвар ба роҳ андохт ин буд, ки ӯ ба ҳукмронии хонадонҳои маҳаллии тоҷик хотима дода, ҳамин тавр нагузошт, ки онҳо худсарона ғайриқонун баранд. Аз ҷумла ӯ хонадонҳои маҳаллии ҳокимони тоҷик дар Систон, Рай, Хоразм, Гузгонон, Хатлон ва ғайраро барҳам дода, ба ҷои онҳо фарзандон, бародарон ва ашхоси ба худ вафодорро таъйин менамуд. Аз ҷумла, вақте ки соли 1017 Хоразмро тасарруф кард, ба ҳукмронии хонадони хоразмшоҳиёни маҳаллӣ – Маъмуниён хотима дода, яке аз ғуломони худ Олтунтошро ба вазифаи хоразмшоҳӣ интихоб кард.

Ҳамаи ин муҳорибаҳою забткориҳои Султон Маҳмуд бори гароне буданд бар дӯши мардуми захматкаш. Ӯ пеш

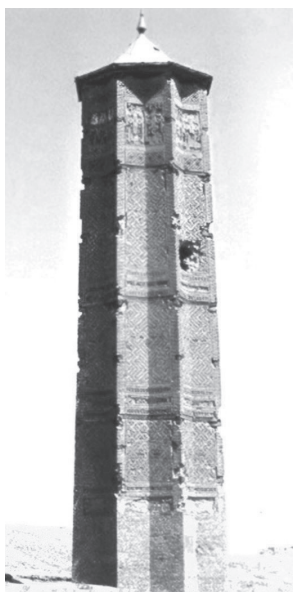
аз ҳар як лашкаркашӣ аз халқ андозҳои зиёде мерӯёнд. Мардуми қаламрави худро ба ду гурӯҳ— ҷанговарон ва мардуми авом ҷудо мекард. Ба ҷанговарон дар чор моҳ як бор маош меод ва аз лашкариён иҷроӣ ҳама гуна фармонҳои талаб менамуд. Халқи авом мебоист барои таъмини лашкари саршумор ва мансабдорони давлатӣ сари вақт андозҳои супоранд ва амрҳои Маҳмудро бечунучаро ба иҷро бирасонанд.

Таназули давлати Ғазнавиён. Сатҳи зиндагии мардум беш аз пеш паст мешуд ва соли 1011 Хуросонро қатъӣ фаро гирифт. Ҷунон ки сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, дар Нишопур ҳазорон нафар одамон аз гуруснагӣ фавтиданд. Гуруснагии қатъӣ ҷунон таъсир карда буд, ки дар баъзе ҷойҳо одамон гурбаю сағҳоро кушта меҳурданд. Султон Маҳмуд метавонист пеши ин фалокатро бигирад, вале чорае наандешид.

Бар асари ҷангҳои пай дар пай мардуми камбизоат боз ҳам муфлистар шуд. Ба ҷуз андозҳои давлатӣ кишоварзон ва дигар табақаҳои камбағал маҷбуриятҳои зиёдеро, аз қабилӣ сохтмони роҳҳо, пулҳо, қасрҳо, қандани ҷӯйҳои нави обёрӣ, таъмири каналҳои пешина ва ғайраҳо бемузд адо менамуданд.

Султон Маҳмуд ба муқобили ҳар гуна ҷараёнҳои динӣ аз ҷумла қарматиҳо, исмоилиҳо ва ғайра мубориза мебард. Аз ҳама бештар пайравони қарматиҳо талаф шуданд. Танҳо соли 1029 ҳангоми шаҳри Рай (дар наздикии Техрон)-ро забт кардан ҳазорон нафар инсонӣ бегуноҳро бо баҳонаи «бадмазҳабӣ» аз дами теғ гузаронд ва молу мулкашонро мусодира намуд. Маҳмуд тамоми душманонашро бо ҳамин баҳона аз байн мебард. Муаррих Ибни Асир менависад, ки Маҳмуд мехост молу сарвати як нафарро мусодира кунад, вале баҳонае намеёфт. Рӯзе ӯро даъват карда, хост ба ӯ туҳмати «бадмазҳабӣ» ва «қарматӣ будан»-ро занад. Ин шахс мақсади аслии Маҳмудро фаҳмида, худ ихтиёран аз ҳамаи молу мулкаш даст мекашад, то ҷонаш дар амон монад. Маҳмуд ҳам ин молу сарватро соҳибӣ карда, ба ин

шахс хуччате медиҳад, ки $\bar{u}$ эътиқоди дуруст дорад. Хусусан донишмандони дар ин давра ба чунин тухмат бештар гирифта мешуданд. Аз ҷумла вазири Ғазнавиён Ҳасанак ба чунин бӯхтон гирифта омада, дар назди мардум ба дор кашида мешавад.

*Манораи замони
Ғазнавиён*

Султон Маҳмуд шахси бераҳм ва хасис буд. Новобаста ба хислатҳои бадаш, вай лашкаркаши бузург ва матинирода ҳисоб меёфт. Дар замони $\bar{u}$ шаҳри Ғазнин ба шаҳри зебову сераҳоли табдил ёфт. $\bar{U}$ аз ҳисоби сарватҳои истилокардааш биноҳои боҳашамат месохт. Дар шаҳр шумораи қасрҳо, мадрасаҳою масҷидҳо ва кушкҳои давлатмандон меафзуд. Ғазнин ҳамчун шаҳри тичорату пешаварӣ ва тамаддун шуҳратманд гашта буд. Вай барои тавсиф ва мадҳи худ ва хонадони Ғазнавиён шоирону олимони зиёдеро ба дарбор даъват мекард. Аз рӯи гуфтаи муаррихон бо сарвари Абулқосим Унсурӣ дар дарбори $\bar{u}$ 400 шоир гирд омада буданд.

Яке аз хидматҳои Ғазнавиён барои фарҳанги тоҷик он буд, ки онҳо дар худуди Ҳиндустон барои паҳн кардани забони форсии тоҷикӣ талоши зиёд карданд. Азбаски забти Ҳиндустон бо шиори динӣ ва ҷорӣ кардани ислом мегузашт, ин дин асосан бо забони форсии тоҷикӣ ва аз ҷониби тоҷикон тарғиб мегардид. Аз ин хотир, аз замони Султон Маҳмуд сар карда, забони даргоҳу девони давлатӣ дар Ҳиндустон забони форсии тоҷикӣ мегардад ва то садсолаҳои дигар давом меёбад. Забони дарбориён, аз ҷумла шоирону адибони даврони Султон Маҳмуд низ форсӣ буда, дар он замон осори арзишманде ба ин забон таълиф карда мешавад.

Бо вучуди ин, соҳаҳои кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва робитаҳои байни музофотҳо рӯ ба таназзул мениҳоданд. Ҳамаи ин, хусусан баъди вафоти Султон Маҳмуд (1030), хеле бармало ҳис карда мешуд. Дар замони ҳукмронии писараш Масъуд (1030-1041) ин зиддиятҳо тезутунд шуданд. Дар давраи салтанати ӯ зулм ба мардум аз ҳад гузашт. Баъзе ҳокимон ба ҳукумати марказӣ итоат накарда, бо ихтиёри худ андозҳои нав бар дӯши мардум бор мекарданд. Порахӯрӣ авҷ гирифта буд, ки аз ин ҳуди Масъуд ҳам рӯй намегардонд. Дар натиҷа соли 1030 дар Тӯс бар зидди тартиботи мавҷуда ва давлатмандон шӯриш сар зад.

Музофоти Хоразм, ки дар итоати Ғазнавиён буд, соли 1034 аз итоати онҳо баромад ва бо Қарахониёну Салҷуқиён забон як карда, ба Хуросон ҳамла оварданд. Солҳои 1037-1038 туркҳои салҷуқӣ ба Хуросон лашкар кашида, қисми зиёди онро бо шаҳри Нишопур ба даст дароварданд. Масъуди Ғазнавӣ соли 1040 дар дашти Дандонақон (наздикии Марв) аз Салҷуқиён шикаст хӯрд. Бо ҳамин ҳукмронии Ғазнавиён дар Хуросон ба охир расид. Дар ин чанг, ки яке аз чангҳои шадидтарини халқҳои Осиёи Марказӣ ҳисоб меёбад, сарватмандони Нишопур ва Марв Салҷуқиёнро дастгирӣ намуданд.

Салҷуқиён дар муҳорибаҳои минбаъда борҳо бар Ғазнавиён дастболо шуданд. Дар байни Ғазнавиён ягонагӣ набуд ва барои тоҷу тахт саргарми бародаркушӣ буданд. Дерагузашта, Масъуд соли 1041 дар натиҷаи як табаддулоти дарборӣ кушта шуд. Салҷуқиён ба тамоми Хуросон соҳиб шуданд. Давлати Ғазнавиён ба тадриҷ суст мешуд.

Лашкари давлати Ғӯриён (давлати тоҷикон, ки охири асри XII ва аввали асри XIII дар қисми ғарбии Афғонистон ба вучуд омада буд) соли 1151 шаҳри Ғазнинро ба даст даровард ва Ғазнавиён маҷбуран ба Ҳиндустон гурехта, шаҳри Лоҳурро пойтахт карданд, вале Ғӯриён соли 1186 ба он ҷо ҳам лашкар кашида, давлати Ғазнавиёнро аз байн бурданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи давлати Ғазнавиён нақл кунед.
2. Султон Маҳмуд бо кадом давлатҳо чангидааст?
3. Дар бораи шахсияти Султон Маҳмуд чӣ медонед?
4. Кадом бахши қаламрави имрӯзаи Тоҷикистон ба ҳайати давлати Султон Маҳмуд дохил мешуд?
5. Пойтахти давлати Ғазнавиён кадом шаҳр буд ва он аз ҳисоби кадом сарватҳо обод мегашт?
6. Султон Маҳмуд ба Ҳиндустон чанд маротиба лашкар кашид ва чӣ қадар сарват ба даст даровард?
7. Сабаби рӯ ба таназзул овардани давлати Ғазнавиёно гуфта диҳед. Дар бораи шиӯришҳои халқӣ ва бедодгариҳои Султон Маҳмуд нақл кунед.
8. Аҳволи мардуми заҳматкаш: кишоварзон, ҳунармандон ва дигар табақаҳои аҳолии чӣ хел буд?
9. Алптагин ва Сабуктагин дар гузашта кӣҳо буданд ва минбаъд барои таъсиси давлати Ғазнавиён чӣ нақше бозиданд?
10. Асосгузори давлати Ғазнавиён кӣ буд?
11. Султон Маҳмуд ба давлати Сомониён, ки то ба наздикӣ дӯсти қарин буд, хиёнат карда, кадом музофоти онро забт намуд?

Аз «Таърихи Байҳақӣ»

... Ва Хоҷаи бузург рӯй ба Ҳасанак карду гуфт: «Хоҷа чун мебошад ва рӯзгор чӣ гуна мегузорад?». Гуфт: «Ҷойи шукр аст». Хоҷа гуфт: «Дил шикаста набояд дошт, ки чунин ҳолҳо мардонро пеш ояд, фармонбурдорӣ бояд намуд ба ҳар чӣ худованд (амир Масъуд) фармояд, ки то ҷон дар тан аст, умеди сад ҳазор роҳат асту фараҷ аст». Бӯсаҳлро тоқат бирасид (тамом шуд). Гуфт: «Худовандро киро кунад, ки бо чунин саге қарматӣ, ки бар дор хоҳанд кард, ба фармони амирулмуъминин (халифаи аббосӣ) чунин гуфтан?». Хоҷа ба хашир дар Бӯсаҳл нигарист. Ҳасанак гуфт: «Саг надонам кӣ будааст, хонадони ман ва он чӣ маро будааст аз олату ҳаширату неъмат ҷаҳониён донанд. Ҷаҳон хӯрдаму корҳо рондам ва оқибати кори одамӣ марг аст; агар имрӯз аҷал расидааст, кас

бознатавонад дошт, ки бар дор кашанд ё чуз дор, ки бузургтар аз Ҳусейни Алӣ (набераи пайгамбар) наям. Ин Хоҷа, ки маро ин мегӯяд, маро шеър гуфтааст ва бар дари саройи ман истодааст (хидмат кардааст). Аммо ҳадиси қарматӣ; беҳ аз ин боёд, ки ўро боздоштанд бад-ин тухмат, на маро ва ин маъруф аст, ман чунин чизҳо надонам»...

... Дар шахр халифаи шахрро фармуд, доре заданд бар карони Мусаллои Балх. Ва халқ рӯй он ҷо ниҳода буданд; Бусаҳл барнишасту омад, то наздики дор ва бар болое биистод ва саворон рафта буданд бо пиёдагон то Ҳасанакро биёранд, чун аз канори Бозори ошиқон дароварданд ва миёни шористон расид, Микоил бад-он ҷо асп бидошта буд, пазираи вай омад, вайро душномоҳои зишт дод. Ҳасанак дар вай нанигарист ва ҳеч ҷавоб надод. Оммаи мардум ўро лаънат карданд бад-ин ҳаракати ноширин, ки қард ва аз он зиштҳо, ки бар забон ронд ва хавосси мардуми худ натавон гуфт, ки ин Микойилро чӣ гӯянд.

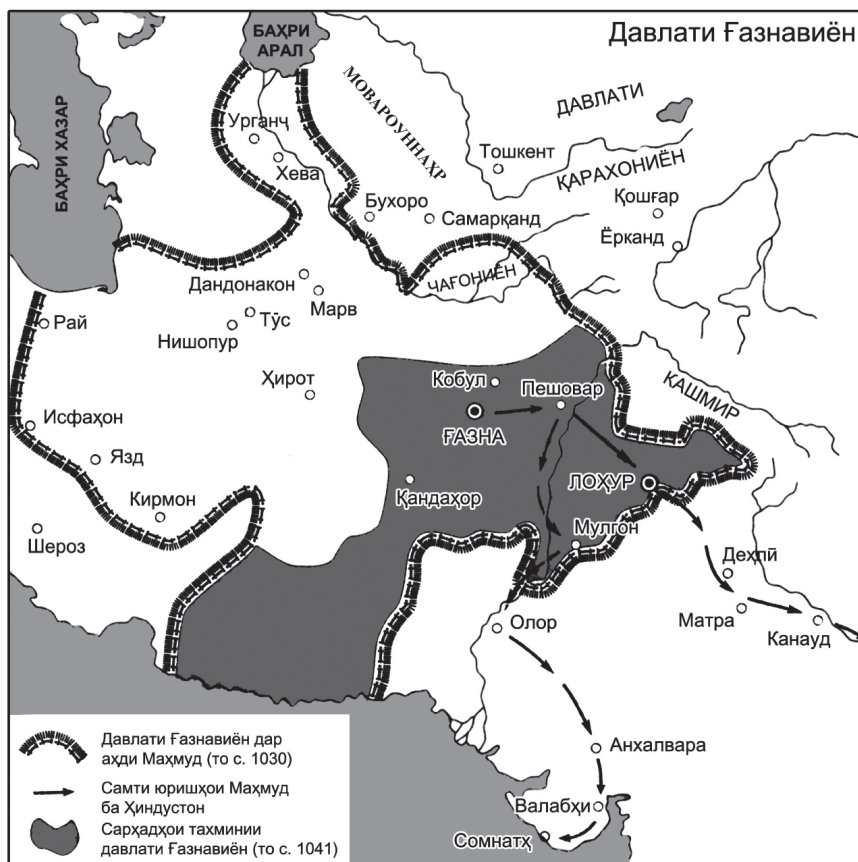
Ва Ҳасанакро ба пойи дор оварданд ва ду пайкро истонида буданд, ки аз Бағдод омадаанд. Ва қуръонхонон Қуръон мехонданд. Ҳасанакро фармуданд, ки чома берун киш! Ва Ҳасанакро ҳамчунон медоштанд ва ў лаб меҷунбониду чизе мехонд. То хӯде фарохтар оварданд. Ва дар ин миён Аҳмади Ҷомадор биёмад савор ва рӯй ба Ҳасанак карду пайгоме гуфт, ки:

«Худованд-султон мегӯяд, ин орзуи туст, ки хоста будӣ ва гуфта, ки чун ту подшоҳ шавӣ, моро бар дор кун! Мо бар ту раҳмат хостем қард, аммо амир-ул-муъминин навиштааст, ки ту қарматӣ шудаӣ ва ба фармони ў бар дор мекунамд». Ҳасанак, албатта, ҳеч посух надод.

... Ва Ҳасанакро сӯйи дор бурданд ва ба ҷойгоҳ расониданд, бар марқабе, ки ҳаргиз нанишаста буд, бинишонданд ва ҷаллодаш устувор бибаст ва расанҳо фуруд овард. Ва овоз доданд, ки: «Санг диҳед (занед)!», ҳеч кас даст ба санг намекард ва ҳама зор-зор мегиристанд, хосса нишопуриён. Пас муште ринд (авбош)-ро сим (пул) доданд, ки санг зананд ва

мард худ мурда буд, ки чаллодаш расан ба гулӯ афканда буду хаба (дамгир) карда.

Харитаи давлати Ғазнавиён дар солҳои 1030–1035

§ 22. ДАВЛАТИ САЛЧУҚИЁН

Таъсиси давлати Салчуқиён. Дар миёнаи асри XI дар Осиёи Марказӣ давлати Салчуқиён ба вуҷуд омад. Қабилҳои бодиянишини туркзбони оғуз бо сардории Салчук – асосгузори Салчуқиён дар аввал дар даштҳои шимолӣ водии Зарафшон мезистанд. Онҳо аз пайи чарогоҳҳо шуда, заминҳои навро ғасб намуданд. Салчуқиён дар муборизаи

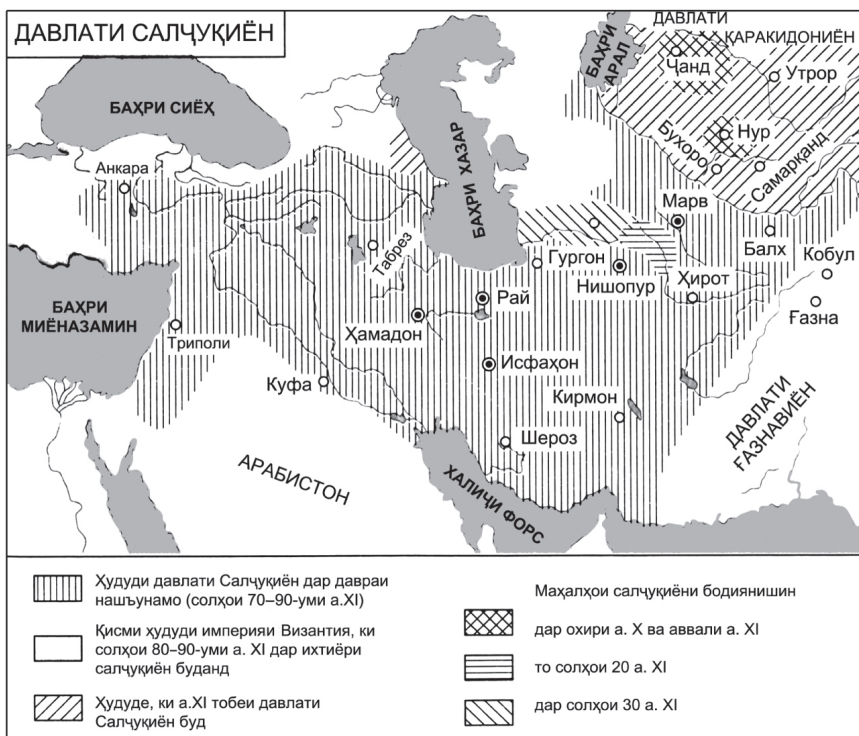
зидди Қарахониён ба Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ёрии калон расонданд. Маҳмуд барои дар Хуросони Шимолӣ маскун шудани онҳо розигӣ дод. Аммо дере нагузашта ин дӯстӣ ба душманӣ табдил ёфт. Маҳмуд бо ин кори хатои худ, яъне овардани туркманҳо ба худуди Хуросон мавқеи мардуми бумии минтақа – тоҷиконро танг карда, саранҷом тамоми Хуросонро аз даст дод.

Баъди вафоти Султон Маҳмуд (соли 1030) Салҷуқиён борҳо шӯриш бардоштанд ва дигар ба Ғазнавиён итоат намекарданд. Соли 1035 байни лашкари Ғазнавиён ва Салҷуқиён ҷангҳои давомдор сар шуд ва Султон Масъуд шикаст хӯрда, қисми зиёди Хуросону Нишопурро аз даст дод. Сипас Масъуд бо лашкари зиёд ба муқобили Салҷуқиён бархост ва дар ҷанд корзор шикаст хӯрд. Моҳи майи соли 1040 дар ноҳияи Дандонақон (назди Марви Туркманистони имрӯза) муҳорибаи хунине ба вуқӯъ пайваст. Ин дафъа ҳам лашкари Ғазнавиён бо сардории Султон Масъуд торумор гардид ва бо ҳамин ҳукмронии Ғазнавиён дар Хуросон хотима ёфт.

Фарзанди Масъуд Мавдуд (1041-1048) борҳо бар зидди Салҷуқиён ҷангид, вале ноком гардид. Давлати Ғазнавиён рӯз аз рӯз заиф мешуд ва он шуҳрати пешинааш аз даст ме рафт. Ниҳоят, соли 1186 ҳамчун давлат аз байн рафт.

Саркардаи Салҷуқиён Туғрул (1040–1063) – набераи Салҷуқ худро ҳокими тамоми Хуросон эълон кард. Задухӯрдҳои пай дар пай, андозҳои бешумору гарон мардуми камбағалро хонабардӯш менамуд. Ашрофи дин, ки нуфузашон хеле суст гардида буд, дарҳол ба тақягоҳи Салҷуқиён табдил ёфтанд.

Васеъ шудани қаламрави Салҷуқиён. Дере нагузашта Туғрул мамлакатҳои Хоразм, Эрони Ғарбӣ, Курдистон, Арманистон, Озарбойҷон ва Ироқро ба тасарруфи худ даровард. Салҷуқиён дар шарқ вилоятҳои Балх, Тирмиз, Бухоро ва Самарқандро забт намуданд. Ҳамин тавр, давлати Қарахониёнро низ ба итоати худ оварданд.

Харитаи давлати Салҷуқиён

Туғрул шаҳри Райро (дар Эрон) пойтахт эълон намуд ва шаҳри Марв пойтахти бародараш Чағрибек қарор гирифт.

Халифаи Аббосиён дигар илоҷ наёфта, маҷбуран Туғрулро ҳамчун султони ва подшоҳи Шарқи Ғарб эълон кард. Туғрул халифаи аббосиро ба зери таъсири худ оварда ӯро эҳтиром намекард.

Баъди вафоти Туғрул бародараш Алпарслон (1063–1072) ба сари ҳокимият омад ва сарзамини Салҷуқиёнро аз ҳисоби забткориҳо хеле васеъ намуд. Лашкари салҷуқӣ соли 1071 дар набарди Малозгирд (дар худуди Туркияи имрӯза) бар императори Рум (Византия) Роман Диоген пирӯз омада, сабаби густариши ҳукумати туркони мусулмон дар Осиёи Хурд гашт. Дар аҳди салтанати Ҷалолуддини Маликшоҳ (1072–1092) давлати Салҷуқиён хеле ривочу раванқ ёфт. Лашкари

Маликшоҳ ба Ғарб юриш карда, Гурчистони Шарқӣ, қисми Осиёи Хурд, Сурия ва Фаластинро ба даст даровард. Иқтидори давлати Салҷуқиён аз ҳар ҷиҳат афзуд. Барои Маликшоҳ сохти давлатдории Сомониён намуна буд ва бо ҳар восита мекӯшид, онро дар ҳудуди давлати худ қорӣ намояд. Маликшоҳ пойтахти худро ба шаҳри Исфаҳон овард. Вай ба дарбораш одамони бомаърифатро ҷамъ мекард. Онҳо корҳои илмӣ-тадқиқотиро ба роҳ мемонданд. Вазири хирадманди ӯ, муаллифи асари машҳури «Сиёсатнома», Низомулмулк дар пойдор гардондани давлати Салҷуқиён ва аҳли адабро ба дарбор ҷамъ намудан, хидмати босазое кардааст.

Ҳудуди давлати Маликшоҳ хеле васеъ буд. Он аз Баҳри Миёназамин то сарҳади давлати Чин тӯл мекашид ва қариб тамоми мамлакатҳои мусулмони Осиёи Марказиро дар бар мегирифт. Пойтахташ шаҳри Исфаҳон гардид. Чунин давлати бузург бо қувваи силоҳ нигоҳ дошта мешуд ва аз охири асри XI суфт шудан гирифт. Пас аз Маликшоҳ муборизаи байниҳудии хонадони Салҷуқиён барои тахт сар шуд ва аз онҳо дар ин мубориза ҳокими Хуросон – Санҷар ғолиб баромад. Мулкҳои алоҳида ба ҳам робитаи мустақкам надоштанд ва ба ҳукумати марказӣ сар намефуроварданд.

Муборизаи Султон Санҷар. Соли 1118 давлати бузурги Салҷуқиён асосан ба ду қисм ҷудо шуд. Ба қисми яқум Эрони Ғарбӣ, Озарбойҷон, Ироқ дохил шуданд. Пойтахташ шаҳри Ҳамадон буд. Қисми дуюм аз Хуросон, Мовароуннаҳр, Хоразм, Систон иборат буд ва пойтахташ чун пештара Марв қарор гирифт. Ин шаҳр хеле ободу зебо гашта, маҳаллаҳои махсуси ҳунармандон, тоҷирон ва бозорҳо дошт. Мадрасаҳои китобхонаҳо шаҳрро хеле машҳур гардонданд.

Султони ҳаштумини Салҷуқиён Санҷар номи Султони Бузургро гирифт. Давлати Салҷуқиён дар чунин ҳолат гирифтори ҳучуми пай дар пайи қабилаҳои Қарахитоиён (Кидониён) гардид. Тавре дар дарсҳои гузашта гуфта шуд, соли 1141 дар байни Салҷуқиён ва Қарахитоиён дар дашти Қатвон (наздикии Самарқанд) ҷанги шадид ба вуқӯъ пайваст. Дар он лашкари Салҷуқиён бо сардории Султон Санҷар шикаст хӯрд ва тамоми Мовароуннаҳр ба дасти Қарахитоиён гузашт. Аз ин вазъи му-

носиб ҳокимони Хоразм истифода бурда, аз итоати Салчуқиён баромаданӣ шуданд. Онҳо се маротиба ба муқобили Салчуқиён бархостанд, вале натиҷае ба даст наоварданд. Ҳамин тавр, давлати Салчуқиён рӯз аз рӯз заиф шудан гирифт.

Дар ҳамин вақт ин, қabilaҳои кӯчманчии оғуз дар музофоти Балх ба муқобили бедодгариҳои ашрофи Салчуқӣ шӯриш бардоштанд. Султон Санҷар барои пахш кардани он лашкар кашид, аммо шикаст хӯрда, худ асир афтод. Вай соли 1156 аз асири гурехта, роҳи пойтахташ – шаҳри Марвро пеш гирифт ва дере нагузашта вафот кард. Ниҳоят, Салчуқиён аз бисёр музофотҳою мулкҳо маҳрум гаштанд ва давлаташон соли 1190 комилан барҳам хӯрд.

Аз мулкҳои собиқи давлати Салчуқиён дар Осиёи Марказӣ Хоразм истиқлолият ба даст оварда, шуҳраташ беш аз пеш меафзуд.

Дар ҳамин давра бисёр туркҳои салчуқӣ дар водии Осиёи Марказӣ маскан мегиранд. Дар шаҳрҳои тоҷикнишин маҳаллаҳои туркҳо пайдо мешаванд. Шумораи мардуми бо ду забон гап зананда – ҳам ба забони тоҷикӣ ва ҳам ба забони туркӣ меафзояд.

Фаъолияти Низомулмулк. Яке аз бузургтарин донишмандон ва сиёсатмадорони замони Салчуқиён Абуалӣ Ҳасан ибни Алӣ буд, ки барои пайдор намудани ин давлат ва умуман тарзи давлатдорӣ хидмати бузурге кардааст. Ӯ дар таърих бо номи Низомулмулк машҳур аст. Низомулмулк соли 1017 дар музофоти Тӯси Хуросон ба дунё омадааст. Дар аҳди ду султони салчуқӣ – Алпарслон ва Маликшоҳ вазифаи вазириро ба уҳда доштааст. Фаъолияти ҳарҷонибаи ӯ хусусан дар замони ҳукмронии Маликшоҳ ривочу раванг ёфтааст. Ин марди фозил қариб 30 сол (1063–1092) давлатро идора кард. Маҳз туфайли кордонию хирадаш ба гирифтани номи «Низомулмулк» сазовор гаштааст.

Вай дар қорҳои идораи давлат таҷрибаи давлати Сомониёнро дар ҷойи аввал мегузошт. Мисли Сомониён идораи давлатиро ба низом дароварда, анъанаҳои фарҳангии онро аз нав зинда кард. Барои ба худсариҳои саркардаҳои лаш-

кар ва ашроф хотима додан ва ба ҳокимияти онҳо фишор овардан қувваи зиёдеро ба харч дод.

Низомулмулк ҳамаи ин дигаргуниҳоро барои он ба роҳ мемонд, ки хазинаи Салчуқиён ҳар чӣ бештар даромад ворид шавад. Ҳамаи ин ба пешрафти кишоварзӣ хунарамандӣ ва тичорат кумак мерасонд. Бо кӯшишу ғайрати ӯ агарчи ахволи халқи мазлум чун пештара вазнин боқӣ монда бошад ҳам, ба ҳар ҳол аҳоли аз задухӯрдҳои қабилавии байни заминдорон инчунин, аҷнабиён начот ёфт.

Сатҳи фарҳанги Салчуқиёни кӯчманчӣ назар ба аҳолии мамлакатҳои забткардашон, хусусан Хуросону Мовароуннаҳр, хеле паст буд. На танҳо хизматгорони дараҷаи миёна, балки султонҳои бузурги онҳо, аз ҷумла Туғрул ва Алпарслон бесавод буданд. Аз ҳамин сабаб фарзонагони Хуросону Мовароуннаҳр, яъне тоҷикону форсҳо ва туркони муқимгаштаре ба корҳои давлатӣ ҷалб наамуданд.

Хидмати Низомулмулк дар ташкили мактабу мадрасаҳо басо бузург аст. Бо кӯшишу талоши ӯ дар шаҳрҳои калонтарини давлати Салчуқиён: Нишопур, Ҳирот, Балх Марв ва маркази хилофат Бағдод ва ғайра мадрасаҳо таъсис ёфтанд, ки онҳо ба хоҳири асосгузоришон «Низомия» номида шуданд. Вай таъкид менамуд, ки дар сари давлат бояд ҳар чӣ бештар донишмандон ҷой гиранд. Ӯ соли 1079 тақвими навро тартиб дод, ки ба он дӯсти ҷавониаш шоир ва олими машҳур Умари Хайём илова ва тасҳеҳ дароварда буд. Ин тақвим дар Аврупо аз тарафи Папа (саррӯҳонии католикҳо) Григорий XIII танҳо соли 1582 интишор гардид. Низомулмулк асари машҳури худ «Сиёсатнома»-ро бо забони форсии тоҷикӣ таълиф намудааст, ки аз хусуси тарзи давлатдорӣ, одобу ахлоқ, муомилаву рафтор, таъмину нигоҳ доштани лашкар, хазинадорӣ, муомила бо вазирону амирон, қозихову ходимон ва дигар табақаҳои мардум нақл мекунад. Муаллиф менависад, ки ҳар як сарвари давлат бояд чунин хислатҳоро доро бошад: адолат, инсоф, андеша, ростқавлӣ, ҳиммат, хайрхоҳӣ, инсондӯстӣ, инсонпарварӣ. Дар «Сиёсатнома» усулҳои давлатдорӣ Салчуқиён, баъзе исёну

шӯришҳои дар ин давра рухдода таҷассум ёфтаанд. Ин асар ба бисёр забонҳои ҷаҳон тарҷума шудааст.

Тамоми фаёолияти ин мард барои пойдор намудани давлати Салҷуқиён равона гардида буд. Бояд гуфт, ки баҳонаи таҳкими давлати Салҷуқиён бо даҳолати Низомулмулк заминӣ мулкӣ баъзе тоҷикон мусодира гашта, ба туркҳо дода шуд. Ҳамчунон бо баҳонаи мубодила бар зидди пайдошавии мазҳабҳои оппозитсионӣ теъдод аз донишмандону шоирон ва аҳли илм мавриди таъқибу озор қарор гирифтанд. Ин дигаргунӣҳо ва ба танзим даровардани давлати Салҷуқиён хусусан ба заминдорони маҳаллии аз сарватҳои худ маҳрумгашта писанд намеомад. Саранҷом баъзе гурӯҳҳои норозӣ суиқасд ташкил карда, Низомулмулкро соли 1092 ба қатл расонданд.

Савол ва сӯроиш

1. Давлати Салҷуқиён кай ва дар кучо таъсис ёфт?
2. Қаламрави давлати Салҷуқиён кадом шаҳру музофотҳоро дар бар мегирифт? Кадам сол ҳудуди он ба ду тақсим шуд ва пойтахташон кадом шаҳрҳо буданд?
3. Дар бораи муборизаи Султон Санҷар нақл кунед.
4. Низомулмулк кӣ буд? Асари ӯ «Сиёсатнома» дар бораи чӣ нақл мекунад?
5. Салҷуқиён дар қорҳои давлатдорӣ ба кӣ пайравӣ мекарданд?
6. Давлати Салҷуқиён кай барҳам хӯрд?

Аз «Сиёсатнома»-и Низомулмулк Дар маънии зердастон

Эзидтаоло (Худо, Яздон) подшоҳро забардасти ҳамаи мардумон офаридааст ва ҷаҳониён ҳама зердасти ӯ бошанд ва нонпораю бузургӣ аз ӯ доранд. Бояд ки эшонро чунон дорад, ки ҳамеша аҳли салоҳ ва хештанинос бошанд ва ҳалқаи бандагӣ аз гӯш берун накунад ва камари тоат аз миён накушоянд ва ҳар вақт эшонро бад-эшон менамоянд ба зиштӣ ва нақӯй, то хештанро фаромӯш накунад ва низ ризо надиханд, то ҳар чӣ хоҳанд, кунанд ва андозаю маҳалли ҳар як медонанд ва аҳволи ҳар як пурсида медоранд, пой аз хати фармон берун наниҳанд

ва чуз он накунанд, ки мисол ёфтаанд, чунон ки Бузарҷмеҳри Бахтакон (вазири донишманди мулуки Сосониён Нӯшервони Одил буда, дар соли 580 ё 590 вафот кардааст) рӯзе дар пеши Нӯшервон (яке аз шоҳони Сосониён буда, дар солҳои 531–579 ҳукмронӣ кардааст) гуфт: – Вилоят маликрост ва малик вилоят ба лашкар додааст. Ва агар лашкар бар вилояти малик меҳрубон набошанд ва бар мардуми вилоят раҳмату шафқат надоранд ва ҳама дар он кӯшанд, ки кисаи хеш ӯрзар кунанд ва гами вайрони вилоят ва дарवेशи раият нахӯранд ва ҳар гоҳ, ки лашкарро дар вилоят захму банду зиндон ва дасти газабу ҷинойт азлу (дур кардан, хорич кардан) тавлият (коре-ро ба зиммаи касе гузоштан) бошад, он гоҳ чӣ фарқ бошад миёни малику эшон, ки ҳамеша ин кори мулук будааст, на кори лашкар. Ва ризо (розиғӣ) надодаанд, ки лашкарро ин қуввату тамкин бошад ва дар ҳама айём тоҷи заррину рикоби заррин ва тахти заррин ва сикка чуз подшоҳонро набувад.

§ 23. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДӢ ВА ИҶТИМОИИ ДАВЛАТҲО ДАР АСРҲОИ XI–XII

Зулму ситам ва бад шудани аҳволи кишоварзон

Асрҳои XI–XII муносибатҳои заминдорӣ дар Осиёи Марказӣ ташаккул ёфт. Аз нимаи дуюми асри XI иқтаъ шакли паҳнғаштаи заминдорӣ ҳисоб меёфт.

Кишоварзон тобеи иқтаъдор буданд. Ҳарчанд онҳо истеҳсолкунандагони бевоситаи неъматҳои моддӣ ҳисоб ёбанд ҳам, аҳолашон рӯз аз рӯз бад мешуд. Махсусан, аҳволи барзгарони водиҳои сераҳолии Зарафшон, Сирдарё ва Қашқадарё хеле вазнин буд. Ҳамаи бори гарони андозу хироч ба гардани кишоварзони камбағал меафтод. Баъзе заминдорони хурд аз гаронии андозҳо муфлис шуда, заминҳояшонро ба заминдорони калон маҷбуран мефурӯхтанд. Ҳодисаҳои қашида гирифтани заминҳои камбағалон низ ҷой дошт.

Дар замони ҳукмронии Қарахониён ва Ғазнавиён деҳқонон заминдорони калонтарин ҳисоб меёфтанд. Баъзе деҳқонон ноҳия ва музофоти бутунро дар дасти худ нигоҳ медо-

штанд. Ҳангоми ҳукмронии Қарахониён гурӯҳҳои зиёди чунин деҳқонон ба тарафи онҳо гузашта, мавқеи худро аз ҳар ҷиҳат пурқувват намуданд.

Дар қарнҳои XI ва XII ашроф, лашкаркашон, намояндагони Қарахониён ва Ғазнавиён, инчунин, Салчуқиён бисёр заминҳои барзгаронро хариданд, ки дар натиҷа бе-навошавии кишоварзони тоҷик афзуд. Бисёри онҳо ҷойи зисти худро монда ба шаҳрҳо мерафтанд, аммо дар он ҷо ҳам аҳволашон беҳтар набуд.

Заминдорони калон, яъне деҳқонон аз иқтаъдорон фарқи кулӣ доштанд. Соҳибони ин заминҳоро мулкдор ё малик ном мегирифтанд. Деҳқонон метавонистанд хидмати давлатиро ба ҷо наоранд, мулкашонро бо ихтиёри худ фурушанд ва тақдим кунанд ё мерос монанд. Дар арафаи ҳуҷуми муғулҳо дар аксари вилоятҳо деҳқон маъноӣ аввалаашро, яъне заминдори калон буданаширо аз даст дод. Табақаҳои болонишин аксар вақт аз андоз озод буданд. Аҳволи вазнини деҳқонони кишоварз ва пешаварон боиси шӯришҳои пай дар пай мешуд.

Шӯриши Малик Санҷар. Аз нимаи аввали асри XII дар Бухоро намояндагони рӯҳониёни олимартабаи ислом, ки худро «садри ҷаҳон»-ро (ҳокимон) меномиданд, сазовори обрӯӣи калон шуданд ва соҳибқудрату ҳукуматдор буданд. Баъдтар Қарахониён Бухороро ғасб намуда, садрҳоро ба итоати худ оварданд, вале тадриҷан садрҳо то андозае соҳиби мустақилият шуданд ва ба Қарахониён танҳо хироч меоданд.

Садрҳо дар дасти худ заминҳои зиёди вақф доштанд. Ғайр аз ин онҳо аз муассисаҳои тичоратӣ, аз ҳунармандон, кишоварзони гирду атрофи шаҳр андозҳои калон меситонданд. Ин андозҳо, хусусан дар замони садр Муҳаммад ибни Аҳмад, афзуданд ва як ҳуди ӯ метавонист 600 нафар толибилро хӯронаду пӯшонад. Ӯ дар яке аз сафарҳоиаш ба Макка барои таъминоташ 100 шутур бор бурда буд. Мардум ӯро барои саҳтӣву мумсикиаш «садри ҷаҳаннам» ном монда буд.

Садрҳои Бухоро бо баҳонаи додани хироч ба Қарахониён аз мардуми захматкаш бочу хирочи бисёр чамъ меоварданд, ки аз нисф зиёди он дар дасти садрҳо мемонд.

Ҳамаи ин беадолатиҳо қаҳру ғазаби мардуми Бухоро ба миён овард. Соли 1206 бо сардории устои сипарсоз Малик Санҷар шӯриши зидди садрҳо ба амал омад. Қувваи асосии шӯриш мардуми шаҳри Бухоро–хунармандон ва тоҷирон буданд. Шӯришчиён шаҳрро ба даст дароварда, садрҳоро аз сари давлат дур карданд, чизу чорашонро кашада гирифтанд ва барои ҳокими шаҳр қаср сохтанд. Садрҳо аз Қарахитоиҳо мадад пурсиданд.

Дар ҳамин вақт Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки кайҳо боз дар орзуи аз дасти Қарахитоиён кашада гирифтани Мовароуннаҳр буд, ин вазъиятро ғанимат дониста, бо лашкари зиёд ба Бухоро раҳсипор шуд. Ӯ пеш аз Қарахитоиён ба Бухоро расида, соли 1207 шаҳрро ғасб намуд. Шӯришгарон чорае наандешиданд ва ҳатто сокинони шаҳр ва кишоварзони гирду атрофро сафарбар накарданд.

Садрҳо худро тобеи Муҳаммад Хоразмшоҳ шумурда, боз аз нав соҳиби ҳокимият шуданд. Сарвари шӯриш Малик Санҷарро асир гирифта, ба Урганҷ фиристоданд ва баъди чанде дар дарёи Ому ғарқ карданд.

Ҳаракати исмоилия. Миёнаи асри VIII дар байни муслмонон чанд мактабу чараёни мазҳабӣ шакл гирифт, ки яке аз онҳо исмоилия мебошад. Исмоилия гурӯҳе аз шиаҳо ҳастанд, ки Исмоилро имоми худ медонанд. Исмоил фарзанди имоми шашуми шиа Чаъфари Содик буда, дар замони ҳаёти падараш вафот мекунад. Баъзе аз аҳли шиа Исмоил ва баъзе фарзанди ӯ Муҳаммадро имоми хеш эътироф карда, имоматро дар авлоди ӯ идома доданд. Дар асрҳои минбаъда исмоилия бо ба чанд равияи дигар тақсим шуд. Гурӯҳи дигари шиа фарзанди дигари Чаъфари Содик Мусоро имоми ҳафтуми худ дониста, имрӯз бо номи имомия (бештар дар Эрон ва Ироқ) машҳуранд.

Ғояҳои исмоилиҳо дар асрҳои IX ва ибтидои асри X ба як чараёни пурқуввати афкори ҷамъиятӣ мубаддал гардиданд.

Ин ҳаракат асосан дар байни кишоварзон ва хунармандони бисёр мамлакатҳои Шарқи Наздик, Эрон, Осиёи Марказӣ паҳн гардида буд. Тарафдорони исмоилия аввал ба таври пинҳонӣ ва дар асрҳои X–XI қушоду равшан ғояҳои онро паҳн намудан гирифтанд.

Исмоилиҳо соли 909 дар қисмати шимоли Африқо (Тунис) давлатеро ба номи Фотимиён таъсис доданд. Хилофати Фотимиён қариб 185 сол давом ёфт. Соли 974 пойтахти он ба шаҳри Қоҳираи Миср кӯчид. Аз Қоҳира ба Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки роҳи якмоҳа буд, бисёр мубаллиғони исмоилия омада, ташвиқот мебуданд ва он натиҷаи дилхоҳ дод. (Яке аз мубаллиғони фаъолу машҳур Носири Хусрав буд, ки дар бораи ин шахси муътабар дар бобҳои оянда пурратар маълумот дода мешавад).

Дар охири қарни XI хилофати Фотимиён тадриҷан инқироз меёбад ва исмоилиҳои Осиёи Марказӣ ва Эрон алоқаи худро аз Қоҳира канданд ва даъвати исмоилиро дар Эрон давом доданд. Ин давраи таърихии исмоилиён қариб 170 солро дар бар мегирад. Дар ин давра исмоилиён бо роҳбарии шахси қудратманд Ҳасани Саббоҳ даъвати худро идома доданд. Ӯ бисёр пайравони исмоилияро чамъ карда, дар шаҳри Қазвин шӯриш бардошт ва қалъаи кӯҳи Аламутро ба даст даровард. Исмоилиёни Эрон ба душмани сарсаҳти худ Салҷуқиёни турк рӯ ба рӯ шуданд. Дар соли 1092 исмоилиён ба лашкари Салҷуқиён зарбаи сахт зада, онҳоро аз Аламут ақиб ронданд. Онҳо барои ҳифзи ақида ва номуси хеш ба муқобили душманони худ муборизаи шадид мебуданд. Пайравони Ҳасани Саббоҳ аз усули нави мубориза, яъне ба қатл расонидани шахсони мансабдори дарбори салҷуқӣ истифода карданд. Аз ин дастаҳои фидоии исмоилӣ, ҳатто подшоҳону амирон ҳам дар ҳасос буданд. Мисол Султон Санҷар аз дасти фидоӣни исмоилӣ доим дар бим буд ва аз нияти ба Аламут ҳучум кардан даст кашид.

Муғулҳо соли 1256 ба давлати исмоилии Аламут (1090–1256) ҳучум оварда, онро ҳамчун давлат аз байн бардоштанд ва сарвари исмоилиён Хуршоҳро куштанд. Муғулҳо исмоилиёни зиёдеро ба қатл расонданд, вале шумораи ками онҳо чон ба саломат бурда, тавонишанд писар ва ҷонишини сарварашон Хуршоҳ – Шамсиддин Муҳаммадро пинҳон намоянд.

Ба ин тартиб, имомати исмоилиён барқарор монд ва аз насл ба насл то ба имрӯз идома дорад. Пайравони исмоилия имрӯз дар мамлакатҳои Афғонистон, Эрон, Ҳиндустон, Хитой, Покистон, Индонезия, Кӯҳистони Бадахшони Тоҷикистону Афғонистон ва дигар мамлакатҳо ҳаёт мегузаронанд.

Мувофиқи васияти Оғохонии III (имомии чилухаштуми исмоилиён) дар соли 1955 наберааш Карим ба вазифаи чилунухумин имомии исмоилиён таъйин шуд. Оғохонии IV ҳамчун як роҳбари мусулмон, ки эътирофи байналмилалӣ дорад, барои пешрафти ислом ва мероси фарҳангии он тавачҷуҳи зиёд дорад. Ба ин мақсад ӯ як қатор барномаҳо ва муассисаҳо таъсис додааст.

Соли 1977 Институти мутолиоти исмоилӣ дар Лондон барои омӯхтани ислом таъсис ёфт. Инчунин, дар Женева Бунёди фарҳангии Оғохон ташкил гардид, ки барои беҳтар шиносонидани тамаддуни исломӣ барномаҳо тартиб дода, тадқиқот мебарад. Ҳамчунин, дар соли 1979 ҷоизаи меъмории Оғохон таъсис гардидааст, ки дар ҷаҳони ислом пешрафти барномаҳои меъмориро ташвиқ мекунад.

Оғохонии IV идораҳои васеи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангро дар ҷаҳон сарварӣ мекунад. Дар замони истиқлол Оғохонии IV ба Ҷумҳурии Тоҷикистон сафар ва бо пайравони худ мулоқот баргузор кардааст. Соли 2012 маркази исмоилияи шаҳри Душанбе ба фаъолият шурӯъ кард ва пайравони ин мазҳаб дар он гирди ҳам омада, маросимҳои худро баргузор менамоянд. Дар давоми садҳо соли охир пайравони ҳанафӣ ва исмоилӣ дар Тоҷикистон қаноатманд ва зиндагии мусолимадомез дошта, эътиқоди яқдигарро эҳтиром мегузоранд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи заминдорӣ ва иқтаъ нақл кунед.
2. Дар замони ҳукмронии Сомониён иқтаъ ба кадом табақаҳои аҳоли дода мешуд?
3. Дар бораи аҳволи мардуми камбағал ҳикоя кунед.
4. «Садрҳои ҷаҳон» кӣҳо буданд ва онҳоро чаро «садри ҷаҳаннам» меномиданд?
5. Аз хусуси шӯриши Малик Санҷар ҳикоя кунед. Кадом табақаҳои аҳоли қувваи асосии шӯриши буданд?
6. Шӯриширо кӣ шикаст дод?
7. Дар замони кадом садр андозҳо афзуданд?
8. Чанд қисми андозҳо дар дасти садрҳо мемонд?
9. Муҳаммад Хоразмшоҳ кадом сол Бухороро ба даст даровард?
10. Доир ба мазҳаби исмоилия чӣ медонед? Исмоилия дар кадом мамлакатҳо паҳн шуда буд?
11. Фотимиён кӣҳо буданд? Дар бораи Ҳасани Саббоҳ чӣ медонед?
12. Дар бораи давлати Аламут ҳикоя кунед ва ин давлат чанд сол фаъолият дошт. Давлати Аламутро кадом лашкаркаши чингизӣ барҳам дод?
13. Оғохони IV дар кадом мамлакатҳои ҷаҳон муассисаҳои фарҳангӣ дорад?

§ 24. ДАВЛАТИ ХОРАЗМШОҲИЁН

Таъсис ва шукуфои давлати Хоразмшоҳиён. Давлати Хоразмшоҳиён баъди шикасти давлати Салҷуқиён соли 1141, ки тобей он буд, тадричан қомат рост кардан гирифт. Хоразмшоҳ унвони шоҳони Хоразм буд ва ҳанӯз пеш аз дини ислом вучуд дошт ва онҳоро то асри XIX бо ҳамин ном мешинохтанд.

Таърих чор хонадони Хоразмшоҳиёнро медонад. Бузургтарини онҳо хонадони чорум аст ва он ба номи «Хоразмшоҳиёни Бузург» шуҳрат ёфтааст. Ба ин хонадон

Анӯштагини Ғалча (1077) асос гузоштааст. Ӯ дар дарбори Салчуқиён соҳиби обрӯй гардида, дар замони ҳукмронии Маликшоҳи Салҷуқӣ ҳокими Хоразм таъйин мешавад ва нахустин бор унвони «Хоразмшоҳи Бузург»-ро гирифтааст. Набераи ӯ Отсиз (1127–1156) ҳокими Хоразм гардида, барои пурқувват гардидани давлати Хоразмшоҳиён ва аз тобеияти Салчуқиён баромадан чидду чаҳди зиёде кардааст. Отсиз асосгузори ҳақиқии давлати Хоразмшоҳиён ҳисоб меёбад. Вай борҳо ҳамчун чанговари содиқ бо дастаҳои чангии худ бар зидди душманони Салчуқиён чангида, садоқати худро нишон додааст, аммо нияти ба даст даровардани истиқлолияти Хоразмро ҳамеша дар дил мепарварид. Вай се маротиба ба муқобили Султон Санчари Салҷуқӣ лашкар кашид, вале ягон бор ҳам ба нияташ нарасида, шикаст хӯрд. Ба ҳар ҳол ӯ тавонист барои истиқлоли Хоразм шароити мусоид фароҳам оварад. Ниҳоят, Хоразм истиқлол ба даст даровард. Писари ӯ Иларслон (1156–1172) барои забти Хуросону Мовароуннаҳр лашкар кашид ва онро тасарруф кард.

Хоразм махсусан дар давраи ҳукмронии писари ӯ Алоуддин Муҳаммади Такаш (1172–1200) хеле пурзӯр гардид. Душмани асосии Хоразм Қарахитоиён буданд ва Хоразм он замон ба онҳо боҷ меод. Баъд аз пурқувват шудан ва чамъ намудани лашкари зиёди бонизом Такаш аз додани боҷ даст кашид ва сафири Қарахитоиёнро ба қатл расонд. Ин рафтори Такаш Қарахитоиёнро ба қаҳру ғазаб овард ва онҳо лашкари зиёди худро ба муқобили Такаш фиристоданд. Дар ин задухӯрд Такаш ғолиб омад. Лашкари Хоразм чанговарони ботаҷрибаву боинтизоми замон ҳисоб меёфт. Такаш кайҳо боз дар дил нияти ба даст даровардани Хуросону Мовароуннаҳрро мепарварид. Вай дар чангҳо маҳорат нишон дода, лашкарашро уҳдабароёна сарварӣ намуда, шаҳрҳои Нишопуру Марвро забт кард.

Дар ҳамон давра байни султони салҷуқӣ Туғрул ва халифаи Бағдод Носир ноҳушии рӯй дод. Туғрул мехост, ки халифаи аббосӣ ба ғайр аз корҳои динӣ ба корҳои дигари давлатдорӣ даҳлат накунад. Ниҳоят, ин ноҳушӣ онҳо ба чанг

анчомид. Такаш бо баҳонаи ёрӣ ба халифа дар самти Эрон низ пешравӣ карда солҳои 1194-1196 чанд шаҳри муҳимро ба даст овард. Барои идораи ин мулкҳо халифаи аббосӣ Носир (1180-1225) барои Такаш маншур фиристод.

Дере нагузашта дар байни иттифоқчиёни дирӯза, яъне халифаи Бағдоду Такаш ихтилоф рӯй дод. Такаш вазири фиристодаи халифаро бо суханони дурушт пас гардонд. Соли 1196 байни онҳо задухӯрди шадид ба вуқӯъ пайваст. Лашкари халифа шикаст хӯрд.

Давраи ҳукмронии Такаш давраи пешрафт ва вусъат ёфтани сарҳади давлати Хоразмшоҳиён ҳисоб меёбад. Такаш дар яке аз мактубҳои худ ба ноиби дар Хуросон буда менависад, ки дар байни табақаҳои гуногун робитаҳои дуруст барқарор намоянд ва аз баробарии туркону тоҷикон махсусан ёдовар мешавад. Аз ин маълум мегардад, ки ҳарчанд ҳокимони Хоразм турк буданд, вале бештари аҳолиро тоҷикон ташкил медоданд.

Осиёи Марказӣ дар ҳайати давлати Хоразмшоҳиён ва лашкаркашиҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ. Баъди вафоти Такаш писараш Муҳаммад (1200–1220) ба сари ҳокимият омад. Вай дар забткориҳо сиёсати падарашро давом дода, бисёр шаҳрҳои мамлакатҳоро ба худ тобеъ намуд. Солҳои аввали ҳукмронияш ба муқобили Ғӯриён, Аббосиён ва Қарахитоиён лашкар кашид ва ба музаффариятҳо ноил гашт. Соли 1203 бо ёриву дастгирии Қарахитоиён Хуросон ва Ҷиротро забт намуд. Баъди ин барои Мовароуннаҳрро аз Қарахитоиҳо, ки то ба наздикӣ иттифоқчиён буданд, кашида гирифтанд тайёрӣ дида, соли 1207 бо баҳонаи паҳш намудани шӯриши Малик Санҷар ба Бухоро ҳучум оварда, онро ишғол кард. Мардуми Бухоро ҳар сол ба Қарахитоиён андоз медоданд, ки қисми зиёди онро садрҳои Бухоро аз худ мекарданд. Қарахитоиён сари вақт расида наоманд ва шӯришчиён ҳам бо қувваи бузурги лашкари Султони Муҳаммад тоб оварда натавонистанд. Садрҳои Бухоро чун ҳамеша таслим шуданро афзалтар донистанд.

Дар Самарқанд ҳокими қарахонӣ Усмон ибни Иброҳим ва дар Фарғона бародараш Қадархон ҳукм меронданд. Хо-

размшоҳ Муҳаммад бо Усмон сулҳ баст. Қарахитоиён ба муқобили ҳардуи онҳо ҳучум карда, голиб баромаданд ва аз Усмон андоз гирифта, баромада рафтанд. Усмон худро тобеи Хоразмшоҳ Муҳаммад донист. Сабаби ба осонӣ ба даст даровардани Мовароуннаҳр боз он буд, ки мардуми ин сарзамин мехостанд аз Қарахитоиёни «бутпараст» халос шуда, бо мардуми ҳамдини худ пайванданд. Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ин вазъият хеле маккорона истифода бурд. Даре нагузашта мардуми Мовароуннаҳр тамоми бераҳмию бедодгарихои ўро хуб хис карданд.

Аз ҷабру зулми Муҳаммади Хоразмшоҳ мардуми Самарқанд ба дод омада, соли 1212 шўриш бардоштанд. Султон Муҳаммад бо як тарзи ваҳшиёна шўришро фурў нишонд. Қариб 10 ҳазор касро ба қатл расонд, аз он ҷумла худи Усмонро ҳам. Шаҳро се шабу рўз ба тороҷи лашкараш сурд. Қариб ҳамаи ҳокимони қарахонии Осиёи Марказӣ бо амри Султон Муҳаммад кушта шуданд. Ў сиёсати забткориро давом дода, доим дар орзуи ғасб намудани худудҳои Афғонистону Эрон буд ва ниҳоят ин нияташ амалӣ гашт. Соли 1215 барои ба тасарруфи худ даровардани ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон ва Ўзбекистони имрўза лашкар кашид ва ба мақсадаш расид.

Баъди ин аз халифаи Бағдод талаб намуд, ки номаш ба хутба дохил гардад. Ба замми ин ба халифа расонд, ки аз идоракунии Бағдод даст кашад. Ў халифа Носир ва умуман Аббосиёнро сазовори тахти хилофат намедонист. Аз ин рў соли 1212 шахсе ба номи Сайид Алоулмулки Тирмизиро халифа эълон кард. Ба ҳамаи ин қонёе нашуда, ба Бағдод лашкар кашид, вале ба муродаш нарасид. Ин тадбирҳои андешидаи султон Муҳаммад дар миёни олимону мардуми одӣ ҳамовозӣ пайдо кард. Дар аввал обрўи ӯ хеле афзуда буд ва ҳатто ўро «Искандари дуҷум» меномиданд. Қаламрави давлаташ васеъ шуд. Сарҳади сарзамини аз соҳилҳои шимолии баҳри Хазар (Каспий) то халиҷи Форс ва аз кўҳҳои Қафқоз то кўҳҳои Ҳиндукуш расид. Точирони Хоразмро дар Чину Тибет, Муғулистону Ҳиндустон, шаҳрҳои Рус

дидан мумкин буд. Давлати ӯ яке аз қудратҳои азими он замон ҳисоб меёфт Ҷанговарони Муҳаммади Хоразмшоҳ асосан кироя буданд. Онҳо аксар вақт шаҳру деҳаҳои забткардашонро тороч менамуданд, ки ин кинаву адовати мардумро зиёд мекард. Хуллас, тамоми табақаҳои аҳолии аз Муҳаммади Хоразмшоҳ норизо буданд ва давлат аз дохил рӯ ба футур меовард. Аз ин рӯ, ба нахустин зарбаҳои лашкари муғул тоб наоварда, аз ҳам пошид.

Савол ва супориш

1. Асосгузори давлати Хоразм кист ва ӯ ба муқобили кӣ мубориза мебард?
2. Доир ба Текеш чӣ медонед? Дар бораи лашкаркашиҳои ӯ ҳикоя кунед.
3. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо кадом қабилано давлатҳои чангидааст?
4. Ҷудуди давлати Муҳаммади Хоразмшоҳро аз харита нишон диҳед.
5. Дар бораи шӯриши Самарқанд нақл кунед.
6. Сабабҳои заиф гаштани Муҳаммади Хоразмшоҳ дар кадомҳоянд?

Аз «Таърихи Комил»-и Ибни Асир Лашкаркашии Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ барои муҳосираи Ҷирот

Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ раҳсипори Ҷирот гардид, то он ҷоро муҳосира кунад. Алғозӣ хоҳарзодаи Султон Ғиёсуддини Ғӯрӣ бо лашкаре аз ғӯриён фаро расид ва дар панҷфарсангии Ҷирот фуруд омад. Ӯ монעי расидани озуқа ба лашкари Хоразмшоҳ шуд. Аз ин рӯ, Хоразмшоҳ лашкаре ба атрофи Толиқон фиристод, ки ба яғмогарӣ пардозанд ва озуқа ба даст оранд....

Дар ин гирудор Султон Ғиёсуддин низ бо лашкари худ равонаи Ҷирот шуд ва дар работи Разини наздики Ҷирот фуруд омад. Вале иқдом ба ҷанг накард, зеро лашкараш андак буд ва бештари сипоҳиёнаш дар ихтиёри бародарани Шаҳобуддин қарор доштанд ва дар Ҷинду Ғазнин ба сар мебарданд. Хоразмшоҳ 40 рӯз дар Ҷирот монд, вале тарсид, ки Шаҳобуддин

низ бо лашкариёни худ ба Ҳирот биёяд ва ӯ дигар натавонад дар он ҷо истодагӣ кунад. Аз ин рӯ, барои амири Ҳирот Умари Марганӣ наём фиристод ва пешниҳоди сулҳ кард ва дар баробари пуле, ки аз ӯ гирифт, Ҳиротро тарк гуфт ва аз он ҷо рафт.

§ 25. ВАЗЪИЯТИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Кишоварзӣ. Дар асрҳои X–XII ва минбаъд ашроф, саркардаҳои ҳарбӣ ва заминдорони калон – деҳқонон ба ҷойи маош аз давлат замин мегирифтанд. Чунин шакли заминдорӣ асрҳо давом карда бошад ҳам (аз истилои арабҳо, нимаи асри VII), вале чандон тараққӣ накарда буд. Иқтаъ дар асрҳои X–XI хеле паҳн гашта, ба мулки меросӣ табдил ёфт.

Деҳқонон заҳмат кашида, то 50 дарсад ҳосилро ба иқтаъдор меоданд. Иқтаъдорон ҳуқуқи зиёди сиёсӣ маъмури доштанд ва ҳатто метавонистанд баъзан ба муқобили давлати дигар лашкар бикашанд. Одамони бомаърифату пешқадами замон аз хусуси оқибатҳои нохуши иқтаъборҳо огоҳ карда буданд. Муаллифи асари машҳури замон – «Сиёсатнома» Низомулмулк навишта буд, ки дар аҳди ҳукмронии Сомониён ва Ғазнавиён ба лашкар иқтаъ намедоданд, балки ба ҳар яке дар як сол чор бор аз хазина ба тариқи нақдина маош меоданд. Додани иқтаъ хусусан дар замони ҳукмронии Қарахониён ва Салҷуқиён дар Хуросону Мовароуннаҳр авҷ гирифт.

Ҳодисаҳои ҷой доштанд, ки табақаҳои гуногуни мардум, яъне на танҳо кишоварзону пешаварон, балки рӯҳониён, қозихо, уламо, ашроф, давлатмандон ва дигарон дар иттиҳоди иқтаъдор буданд. Соҳибони иқтаъ ҳамчун ситамгару ғоратгар ҳукумат мекарданд.

Ҳунармандӣ. Дар асрҳои X–XII шаҳрҳо макони касбу ҳунар буданд. Ҳунармандон зарфҳои гуногуни кулоливу шишагин месохтанд. Истеҳсоли зарфҳои сирдор афзуд. Онҳоро бештар дар рӯзгор истифода мебарданд. Истеҳсоли маснуоти кулолӣ назар ба шишагин зиёдтар буд ва дар рӯзгор бештар истифода бурда мешуд.

Молҳои хунармандон дар ноҳияву деҳаҳои дурдасти Мовароуннаҳр харидорони худро пайдо мекарданд. Азбаски дар ин асрҳо қисме аз мардуми бодиянишин ба ҳаёти муқимӣ гузашта буданд, талабот ба молҳои хунармандон меафзуд.

Харобаҳои шаҳри Марв

Истеҳсоли зарфҳои хушсифати ҳам сафолӣ ва ҳам шишагин беш аз пеш зиёд мешуд ва хунармандон анъанаҳои давраи Сомониёнро давом медоданд. Дар ҳамин давра истеҳсоли хишти пухта ва қошиҳои гуногуни сирдор зиёд шуд. Аксари устохонаҳои хунармандон дар бозорҳои шаҳрҳои калон ҷой гирифта буданд, ки онҳо дар як вақт чун дукон истифода бурда мешуданд. Аксари зарфҳои кулолӣ кӯзаҳои гуногунҳаҷм буданд. Офтобаҳои мисини дар рӯяшон нақшҳои паранда ва ҳайвонҳои болдори афсонавӣ дошта, аз хунари устоҳои асрҳои X–XII дарак медоданд.

Дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон даҳ адад чунин офтоба ёфт шудааст, ки шаштоашро аз ҳудуди Истаравшан пайдо карданд. Технологҳои тайёр кардани маснуоти кулолӣ ҳам тағйир ёфт. Дар бисёр шаҳрҳо ва ҳатто деҳаҳои калон кӯраҳои сафолпазӣ, қолабҳои нақшпартоӣ ёфт шудаанд. Дар ин асрҳо тайёр кардани сафолҳои қошӣ (кафел) таракқӣ карда буд.

Дар рӯи як қисми зарфҳои мисин ва биринҷӣ номҳои устоҳо сабт гардидаанд. Дар баробари маснуоти кулолӣ номгӯи зарфҳои шишагӣ низ меафзояд, адади биноҳои шишадор ҳам. Чунин намудҳои шиша истехсол мегардид: шишаҳои сабз, кабуд, нилобӣ ва қаҳвагӣ. Зарфҳои шишагӣ ҳаққокӣ карда мешуданд. Масалан, чунин ҳаққокиро дар зарфҳои шишагии Хулбук дидан мумкин аст.

Маснуоти шишагӣ барои эҳтиёҷи гуногуни рӯзгор истифода бурда мешуд. Қисми зиёди онҳоро зарфҳои таом, дору ва атриёт, зевар (бештар муҳра, шадда), шишаи тиреза ва ғайра ташкил медоданд.

Шаҳрҳои калони Мовароуннаҳр маҳаллаҳои алоҳидаи оҳангарон доштанд. Дар шаҳри Тирмиз чунин маҳалла дар 5 гектар замин ҷой гирифта буд. Оҳангарон олоти истехсолот, асбобҳои рӯзгор, микдори зиёди маснуоти нафиси хунари: дегча, қаламдон, чароғ ва ғайра месохтанд. Қариб ҳамаи ин афзорҳои оҳангарон бо нақшунигор ва суратҳои оро ёфта, дар онҳо номҳои устоҳо сабт гардида буданд.

Машғулияти асосии мардуми шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр бофандагӣ, дуредгарӣ, меъморӣ, наққошӣ, заргарӣ, оҳангарӣ ва кулолӣ буд. Мардуми дехот ба кишоварзӣ, чорводорӣ, боғутокпарварӣ, кирмакпарварӣ ва ғайра сару кор доштанд.

Тичорат. Тоҷирони Осиёи Марказӣ ба мамлакатҳои ҳамсоя: Эрон, Ҳиндустон, Чин, Русия ва дигар мамлакатҳои маҳсулот мебурданд ва аз онҳо қоқоҳои даркориро меоварданд. Шаҳрҳои Бухорову Самарқанд ба марказҳои ҳамлу нақли бор табдил ёфта буданд.

Дар бозорҳои маҳаллӣ ҳуди ҳунармандон молҳоиашонро ба савдо мегузоштанд. Ҳамчунин, тоҷирони маҳаллӣ ва хориҷӣ молҳои воридотиро низ савдо мекарданд. Ривочи тичорат боиси сохтмони қорвонсаройҳои анборҳои ва дуконҳои мегардид.

Нархи замин бағоят қимат буд ва заминдороне, ки қорвонсаройҳои ва ғайра месохтанд, ғоидаи қалон мегирифтанд. Кишоварзон ба ранҷу азоб тоб наёварда ба шаҳрҳои фирор

мекарданд, ҳатто аксари ҳунармандон ҳам заминро харида наметавонистанд.

Тичорати мардуми муқимӣ бо ҳамсояҳо – қабилаҳои бодиянишин хеле раванқ ёфта буд. Бодиянишинон ғулом, пӯст, пашм, гӯшт, чорво, асп оварда, бо газвор, гандум, филизот (металл) ва дигар маҳсулоти ҳунармандӣ иваз мекарданд.

Маъхазҳои зиёд гувоҳӣ медиҳанд, ки байни мардуми муқимӣ ва қабилаҳои бодиянишин мубодилаи пулӣ низ ҷой доштааст. Аз асри XI то аввали асри XIII дар Осиёи Марказӣ сиккаҳои гуногун дар гардиш буданд. Сиккаҳои давлати Ғазнавиён бисёртар дар ҷануби Тоҷикистон истифода мешуданд.

Сиккаҳои давлати Қарахониёнро қариб дар сар то сари Осиёи Марказӣ пайдо кардан мумкин буд.

Дирҳами Хучанд, асри XI бо зикри вожаи подшоҳ

Арзиши пули тилло дар ин давра назар ба даврҳои пеш меафзояд. Бисёр шахрҳои Осиёи Марказӣ пули тилло сикка мезаданд ва он тадриҷан дар бозор паҳн мегашт. Иёри пули нуқра аз асри XI дар мамлакатҳои Шарқ паст шудан гирифт ва он дар ҳудуди давлат гардиш мекарду халос. Чунин ҳолат дар Осиёи Марказӣ бо бӯҳрони пули нуқра маълум аст.

Дар асрҳои XI–XII тангаҳои нуқра аз гардиш нест мешаванд ва ба ҷойи онҳо дирҳамҳои омехта аз мису нуқра ба муомилот мебароянд.

Савол ва супориш

- 1. То охири асри XII деҳқон чӣ маъно дошт?*
- 2. Иқтаъ чист?*
- 3. Кадом табақаҳои аҳоли соҳиби иқтаъ мешуданд?*

4. *Ҳунармандон кадом зарфҳои рӯзгорро месохтанд?*
5. *Пешаварони Хуросону Мовароуннаҳр беиштар ба кадом ҳунарҳо машғул буданд?*
6. *Тоҷирони Осӣи Марказӣ бисёртар ба кадом мамлакатҳо рафтуюӣ доишанд?*
7. *Дар ривочу равнақи тиҷорат шаҳрҳои Бухорою Самарқанд чӣ гуна нақш мебозиданд?*
8. *Дар бораи робитаи тиҷорати мардуми муқимӣ бо қабилаҳои бодиянишин нақл кунед.*
9. *Дар бораи муомилоти пулӣ ва сиккаҳои Ғазнавиён, Қарахониён ва Салҷуқӣён нақл кунед.*
10. *Дар ҷануби Тоҷикистони имрӯза сиккаҳои кадом давлат беиштар паҳн гаишта буданд? Дар бораи пули тилло чӣ медонед?*
11. *Пули нуқра аз кадом аср кам мешавад ва сабаби ба бухрон гирифташ шудани он чист?*

§ 26. БИНОКОРӢ, МЕЪМОРӢ ВА ҲУНАРИ АМАЛӢ ДАР АСРҲОИ ХӢ–ХӢ ВА ИБТИДОИ АСРИ ХӢ

Бинокорӣ ва меъморӣ. Аз асрҳои ХӢ–ХӢ ва ибтидои асри ХӢ бисёр биноҳо, қасрҳо, мадрасаҳо, масҷидҳо, корвонсаройҳо, ҳаммомҳо ва дигар сохтмонҳои бошукӯҳ то замони мо омада расидаанд. Агар адади сохтмонҳои мухташами ин давра ба назар гирифта шавад, маълум мегардад, ки ин замон авҷи бинокорӣ будааст. Дар баробари пеш рафтани бинокорӣ ва сохтмони шаҳрҳо тиҷорат ва қувваҳои истехсолкунанда хеле рушд ёфтанд.

Ин давра на танҳо бо миқдори иморатҳо, балки бо равнақи минбаъдаи афкори меъморӣ, усулҳои нави нақшакашӣву тарҳрезӣ ва комёбиҳои соҳаи ороиши биноҳо шоёнӣ таваҷҷуҳ аст.

Дар сохтмони бошукӯҳи ин давра хишти пухта нисбат ба пештара мавқеи калонеро ишғол менамояд. Дар айни замон, масолеҳи бинокорӣ пештара, аз қабилӣ поҳса ва хишти

хом, алалхусус, дар иморати қалъа, кӯшк ва қасрҳо ба таври васеъ истифода мешавад. Гоҳе дар бинокорӣ ҳам хишти хом ва ҳам хишти пухтаро дар як вақт ба кор мебаранд. Девори биноҳоро аз хишти хом ва гунбади онҳоро аз хишти пухта месохтанд. Масалан, кӯшки Қалъаи Болои ноҳияи Исфара бо ҳамин тарз сохта шудааст. Ин кӯшкқалъа, ки дар асрҳои VI–VIII сохта шуда буд, дар асри X хароб гардид. Дар асрҳои XI–XII онро дубора бо хишти хому похса таъмир ва бо хишти пухта рӯкаш карданд.

Дар асрҳои номбурда сохтмони қасрҳо хеле ривоч ёфта буд. Қасрҳои ҳокимони Хатлон (шаҳри Хулбук), Тирмиз ва дигарҳо аз ҷумлаи онҳоянд. Дар байни онҳо қасри ҳокимони Хулбук фарқ мекунад. Қаср системаи гармкунии зери бино, нақшу нигор ва кандакорӣ дошт. Устоҳои гулдаст ҳангоми ҷидани хишти пухтаи фарши қаср маҳорати калон нишон додаанд.

Осори беҳтарини меъмории асри XI Работи Малик мебошад, ки дар ҳудуди Осиёи Марказӣ баъди мақбараи Исмоили Сомонӣ бинои мукамалтар аст. Он дар сари роҳи Бухоро ва Кармина солҳои 1078–1079 сохта шудааст. Работи Малик девори 13-метра дорад. Ин сохтмон аз хонаҳои дуошёнаи истиқоматӣ, анборҳо, пештоқи мухташам ва ғайра иборат мебошад. Дар даромадгоҳи асосӣ маҳорати баланди устоҳои ҳамон давраро дидан мумкин аст. Дар ороиши пештоқ ҳар гуна нақшҳои барҷаста аз хишт, гилгул, сафолҳои кандакоришуда ва катибаҳои қадимтарини форсӣ истифода шудаанд.

Дар ин асрҳо ба ғайр аз биноҳои бошукӯҳ боз бисёр қасрҳо, биноҳо, мақбараҳо, масҷидҳо, манораҳо қомат рост карданд. Манораи Калон дар Бухоро, Манораи Ҷарқӯрғони вилояти Сурхондарё, Масҷиди Мағоки Атторию Бухоро аз ҷумлаи онҳоянд.

Мақбараҳои онвақтаи арбобони сиёсат ва дин аз хишти пухта ва ё аз омехтаи хиштҳои пухтаву хом карда мешуданд. Мақбараҳо гунбаздор буда, дар доштанд ва гоҳо бедар ҳам

мешуданд. Яке ба дигаре монанд набуд. Ҳар кадом шаклу намуди махсус дошт.

Мақбараҳои Султон Санҷар дар Марв ва Абу-саид дар Мейхана (Туркменистон), мақбараи Қарахониёни Ўзганд (Қирғизистон), ёдгориҳои меъмории Чоркӯҳи ноҳияи Исфара ва ғайра намунаҳои беҳтарини ҳунари меъмории халқҳои Осиёи Марказӣ дар асрҳои XI–XII мебошанд.

Мақбараи Хоразмшоҳиён

Ҳунари амалӣ. Дар ин давра ҳунари амалӣ ҳам ба пояи баланди тараққӣ ва тақомули худ мерасад. Намунаҳои ҳаққокии рӯйи гач, чӯб ва мармар, инчунин сафолҳои ҳаққокишуда хеле олӣ ва бошукӯҳанд. Устоҳои гулдаст дар сохтани нақшҳои ҳандасию наботӣ ва тасвири асотирии ҳайвонот ҳунарнамоии ҳайратангезе кардаанд. Хусусан, катибаҳои гулхати кӯфӣ ва насх диққати ҳар бинандаро ба худ мекашад. Нақшунигори хеле қолиб ва дилчасп гоҳе бо одитарин воситаҳо: ба ҳар шакл чидани хиштҳо ва дар нақшҳо истифода намудани хиштрезаҳои тарошида ва суфта ба вуҷуд оварда мешуд. Дар сабк ва тариқи ороишоти биноҳои бошукӯҳи ин замон анъанаҳои давраҳои гузашта давом ва инкишоф ёфта, дар айни замон навоариҳои устоҳои бинокор низ ба назар мерасад. Омезиши анъана ва навапардозӣ дар зебу зинат ва ороиши ёдгориҳои меъмории асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII ҷиҳатҳои ба худ хос ва тақрорнашавандае дорад. Дар вақти минокорӣ зарфҳоро мисли пештара бо хатҳои ҳандасӣ, нақшҳои наботӣ, тасвири мавҷудоти зинда (хусусан парандаҳо) оро меоданд. Навиштаҷоти аз ҳад зиёди ҳайриятхоҳона ва пандомез аз байн рафта, ҷойи онро навиштаҷоти мухтасар мегирад. Дар рӯи зарфҳо ҳатто як калима чанд бор сабт мегардад. Нақшҳои ҳандасӣ ва на-

ботӣ, катиба, тасвири ҳайвон, мурғ, моҳӣ, одам ва ҳар гуна махлуқоти ҳаёли зарфҳои зарифи зевари онвақтаро зебу оро додаанд. Тасвироти рӯи ин зарфҳо ба таври гуногун таркиб ёфтаанд. Яке аз услубҳои маъмул хатҳои тасмашакл-анд, ки дар дохили яке катиба, дигарӣ нақшҳои мураккаби наботӣ ва сеюмӣ сурати ҳайвон ҷой гирифтаанд.

Савол ва супориш

- 1. Дар асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII кадом ҳунарҳо бештар тараққӣ карда буданд?*
- 2. Дар ин давра кадом масолеҳи бинокорӣ бисёртар истифода бурда мешуд?*
- 3. Дар бораи биноҳои муҳташами асрҳои XI– XII ва ибтидои асри XIII ҳикоя кунед. Манораҳои азими ин давраро номбар намоед.*
- 4. Дар бораи шаҳри Ҳулбук – пойтахти Хатлон чӣ медонед?*
- 5. Дар ороиши биноҳо бештар кадом нақшҳо истифода мешуданд?*
- 6. Дар ороиши зарфҳо чӣ дигаргунӣ ба амал омад?*

§ 27. ИЛМ ВА АДАБИЁТИ ТОЧИК ДАР АСРҲОИ XI–XII ВА ИБТИДОИ АСРИ XIII

Баъд аз барҳам хӯрдани давлати тоҷикон – Сомониён дар ҳудуди он давлатҳои нав – Қарахониён, Ғазнавиён ва баъдтар Салҷуқиён ба вучуд омаданд, ки ҳамеша бо ҳам мечангиданд. Ин задухӯрдҳо ба пешрафти илму адаб монеа буданд.

Бо вучуди ин, дар дарбори давлати Ғазнавиён барои рушди илму маърифат (назар ба давлати Қарахониён) бештар шароит фароҳам омад. Султонҳои Ғазнавӣ – Маҳмуд, Масъуд ва Баҳромшоҳ олимону шоирони зиёдеро ба дарбори худ даъват карда буданд, то ки ба онҳо мадҳияҳо бахшанд, лашкаркашиҳо ва тарзи давлатдории Ғазнавиёнро мадҳу ситоиш намоянд ва бо ин шуҳраташонро баланд бардоранд.

Аз асри XI сар карда нуфузи забони арабӣ дар Хуросону Мовароуннахр афзудан гирифт. Забони арабӣ забони форсӣ-тоҷикиро, ки коргузори давлатӣ бо он буд, то андозае маҳдуд намуд. Дар баъзе дарборҳо забони арабӣ забони давлатӣ шуд ва шахсони арабидон ҳар чӣ бештар ба корҳои давлатӣ ҷалб мешуданд. Калимаҳои арабӣ беш аз пеш дар забони форсӣ-тоҷикӣ ҷо мегирифтанд. Бисёр олимону адибон асарҳояшонро ба забони арабӣ иншо кардаанд.

Рушди илм. Нашъунамои илму фан, ки дар асри X ба амал омада буд, дар асри XI давом кард. Олимони забардасти охири асри X ва ибтидои асри XI Абуалӣ ибни Сино ва Абурайҳони Берунӣ буданд, ки аз хусуси фаъолияти онҳо дар боло сухан рафт. Дар ин давра боз бисёр намоёндагони барҷастаи илму фан ба камол расида, ҳар яке дар рушди фикрӣ хидматҳои муайянеро ба ҷо овардаанд.

Имом Фаҳриддин Муҳаммад ибни Умари Розӣ (1148–1210) дар Ҳирот иқомат намуда, ба фаъолияти мударрисӣ ва воизӣ машғул будааст. Ӯ доир ба тиб, ҳайат ва риёзиёт асарҳои зиёде таълиф намудааст.

Абулқосим Маҳмуд Замахшарии Хоразмӣ (1074–1143) яке аз муҳаққиқони маъруфи соҳаи луғат ва сарфу наҳви арабӣ буда, фарҳанги арабӣ-форсӣ ба қалами ӯ тааллуқ дорад.

Абубақр Абдулқоҳир Абдурахмони Ҷурҷонӣ (вафоташ соли 1108) аз донишмандони сарфу наҳв буда, дар ин соҳа «Китоби авомил»-ро таълиф кардааст.

Зайниддин Исмоили Ҷурҷонӣ (вафоташ дар байни солҳои 1135–1137) бо даъвати Қутбуддин Муҳаммад ибни Анӯштагин ба Хоразм омада, соли 1110 дар он ҷо ба забони тоҷикӣ «Заҳираи Хоразмшохӣ» ном асаре навиштааст. Ин асар ба «Ал-Қонун»-и Абӯалӣ ибни Сино асос ёфта, аз 10 китоб иборат аст. Он дар бобати татбиқи тиб, анатомия, сабаб ва аломатҳои беморӣ, ҳифзи саломатӣ, ташҳиси беморӣ ва пешбини ҷараёни он, усулҳои табобат, захру позаҳр ва дорушиносӣ баҳс мекунад.

Дар нимаи аввали асри XI таърихнависӣ ҳам тараққӣ кард. Абунастри Утбӣ (яке аз дарбориёни Маҳмуди Ғазнавӣ) ба номи султон «Таърихи Яминӣ» ном асаре ба забони арабӣ таълиф намуд, ки он дар бораи давраи ҳукмронии Сабуктагин ва Маҳмуд маълумоти муҳимеро дар бар гирифтааст.

Яке аз муаррихони машҳури давраи Ғазнавиён Абу-саиди Гардезӣ буд. Ӯ дар байни солҳои 1048–1052 ба забони тоҷикӣ китобе бо унвони «Зайн-ул-ахбор» навиштааст.

Ин асар дар бораи шоҳони қадимаи Эрон, халифаҳои араб, музофоти Хуросон, давраи салтанати писари Султон Маҳмуд – Масъуди Ғазнавӣ, дину оин, идҳову маросимҳои мусулмонон, насронӣён, яҳудиён, зардуштиён, ҳиндуҳо ва туркҳо маълумот медиҳад.

Бузургтарин муаррихи давраи Ғазнавиён **Абулфазли Байҳақӣ** (995–1077) мебошад. Вай беш аз бист сол дар девони рисолати Ғазнавиён аз вазифаи дабир то сардори девон дои вазифа намуда, аз асрори ниҳони дарбор огоҳӣ пурра дошт. Пас аз канора гирифтани аз дарбор ба навиштани асари бисёрчилда мепардозад. Аммо аз ин асари бузургҳаҷм танҳо панҷ чилди он то замони мо расидаанд, ки бо номи «Таърихи Масъудӣ» маъруф аст. Чилдҳои боқимондаи асар ба забони форсӣ-тоҷикӣ иншо шуда, аз давраи ҳукмронии Масъуд ҳикоя мекунад. Асар аз нигоҳи адабӣ ва забонӣ низ арзиши баланд дошта, муаллиф қариб тамоми воқеаҳои тасвиршударо бо чашми худ дидааст. Байҳақӣ нахустин муаррих аст, ки мардуми бумии Хуросону Мовароуннаҳрро тоҷик меномад. Ин асари арзишманд дар замони истиқлол нахустин бор таҳия ва бо алифбои ҳозираи тоҷикӣ ба нашр расид.

Адабиёти форсу тоҷик дар ин давра. Дар асрҳои XI– XII ва аввали асри XIII як қатор шоирон, олимон, файласуфон, ки дар таърихи адабиёти форс-тоҷик саҳми бузург доранд ва назми халқи тоҷикро ба пояи баланди ҷаҳонӣ бардоштаанд, дар Хуросону Мовароуннаҳр Систон ва Табаристон ба дунё омада, эҷод кардаанд. Чунон ки дар боло ишора гардид, давлати Ғазнавиён, ки Хуросон, Ҷағониён, Хатлон, Тахористон, қисми бузурги Эрон ва шимолӣ Ҳиндустонро дар

бар мегирифт, барои нашъунамои илму адабиёт шароити хубтар мухайё карда буд. Дар дарбори султонҳои Ғазнавӣ аз музофоту ноҳияҳои мамлакат шоирону олимони бисёр гирд омада буданд.

Абулқосим Унсурӣ Балхӣ (970–1041) яке аз шоирони номии форс-тоҷик буд. Вай дар дарбори Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писараш Масъуд вазифаи маликушшуароиро адо кардааст. Унсурӣ шоҳиди бисёр лашкаркашиҳои Султон Маҳмуд буд. Аксари қасидаҳои ба музаффариятҳои Султон Маҳмуд бахшида шудаанд.

Қасидаҳои Унсурӣ гарчи аз ҷиҳати санъати шеърӣ, тасвири табиат мазмуни баланд дошта бошанд ҳам, аз ҷиҳати иҷтимоию сиёсӣ ба қасидаҳои Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ баробар шуда наметавонистанд, ки дар ин хусус худи Унсурӣ чунин мегӯяд:

*Ғазал рӯдакивор некӯ бувад,
Ғазалҳои ман рӯдакивор нест,
Агарчи бикӯшам ба борики ҳам,
Дар ин парда андар маро бор нест.*

Ба қалами Унсурӣ асарҳои зиёде тааллуқ доранд. Достонҳои машҳураш инҳоянд: «Сурхбут ва Хингбут», «Шодбахр ва Айнулҳаёт», «Вомику Узро». Ҳеҷ кадоми ин достонҳо, ба ҷуз баъзе байтҳо, то замони мо нарасидаанд.

Абулҳасан Алии Фаррухӣ (вафоташ соли 1041) ва Абунаҷм Аҳмади Манучехрӣ (вафот соли 1041) низ аз намоёнтарин шоирони дарбори Ғазнавиён буданд.

Аз хонҳои Қарахонӣ танҳо Қилич Тамғочхон ба илму адабиёт каму беш рағбат дошт. Бо вучуди ин, дар ин давра дар Мовароуннаҳр шоирони машҳур ба дунё омада, асарҳо офаридаанд. Амбақи Бухороӣ (вафоташ соли 1149), Сӯзани Самарқандӣ (вафоташ соли 1173), Рашидии Самарқандӣ аз ҷумлаи онҳоянд. Нимаи дувуми асри XI ва ибтидои асри XIII дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи

Марказӣ мавқеи бузург дорад. Дар замони Салчуқиён Хуросону Мовароуннаҳр ва Тахористон дар атрофи як марказ муттаҳид гардиданд. Салчуқиён дар шаҳрҳои Нишопур, Марв, Балх ва қисман Ҳирот фаъолияти фикриро эҳе намуда, барои дар ин марказҳои нави фарҳангӣ ҷамъ шудани аҳли илму адаб имкониятҳои фаровон муҳайё сохтанд.

Ҳаёт ва фаъолияти адабии чунин намоёндагонии маъруфи адабиёти тоҷик, монанди Асадии Тӯсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём, Фаҳриддини Гургонӣ, Авҳададдини Анварӣ, Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, Адиб Собири Тирмизӣ ва дигарон дар ҳамин давра ҷараён ёфтааст. Дар байни шоирони номбурда, хусусан Носири Хусрав, Умари Хайём ва Фаҳриддини Гургонӣ, ки дар осорашон тамоюли халқӣ ва тараққиҳоҳӣ бартарӣ пайдо кардааст, мақоми барҷаста доранд.

Носири Хусрав (1004–1080). Ин фарзанди барӯманди халқӣ тоҷик дар ноҳияи Қубодиёни кунунии Тоҷикистон дар оилаи давлатманди асилзода таваллуд ёфтааст. Маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифта, забони арабӣ, илмҳои фалсафа, таърих, адабиёт, ҷуғрофия ва ғайра аз бар намудааст.

Дар синни ҷавонӣ аввал дар дарбори Ғазнавиён ва баъдтар дар дарбори Салчуқиён вазифаи муншӣ (котибӣ)-ро адо карда, муддате ба ҷамъоварии бочу хироч барои хазинаи Салчуқиён машғул мешавад. Ҳангоми адои ҳамин вазифа аҳволи вазнини кишоварзону ҳунармандонро аз наздик мебинад. Сипас аз ин мансаб даст кашида, ба Хуросону Ироку Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳо сафар мекунад. Мақсад аз ин сафар шиносӣ бо аҳволи мардуми заҳматкаш ва мазҳабу равияҳои гуногуни динии ин мамлакатҳо буд. Баъд ба сафари ҳафтсола баромада, ба тарзи зиндагии халқҳои Эрон, Сурия, Фаластин, Ироқ ва Миср аз наздик шинос мешавад.

Дар Миср, ки маркази хилофати Фотимиён буд, мазҳаби исмоилияро қабул мекунад. Ба Хуросон баргашта, ин мазҳабро дар байни мардум ташвиқу тарғиб менамояд.

Аз таъкибу фишори Салчуқиён шаҳр ба шаҳр гашта, ниҳоят маҷбуран роҳи Бадахшонро пеш мегирад ва деҳаи Юмгонро ҷойи зист интиҳоб менамояд. Ҳокими он ҷо Алӣ ибни Асад пайрави мазҳаби исмоилия шуда, бо Носири Хусрав дӯсти қарин мегардад. Дар ин деҳа қариб 25 сол ҳаёт гузаронда, бисёр асарҳояшро дар ҳамин ҷо навиштааст. Солҳои охири ҳаёти шоир хеле сермахсул буданд. Дар ҳамин ҷо аз олам ҷашм мепӯшад ва имрӯз мазори ӯ ба зиёратгоҳи мардум табдил ёфтааст.

Носири Хусрав дар асарҳои машҳураш «Сафарнома» ва «Рӯшноинома» ҳамчун омӯзгори бузург ба наслҳои оянда мурочиат карда, мегӯяд, ки барои инсонӣ комил шудан бикӯшанд, ба қадри зиндагӣ бирасанд, дӯстӣ ва накукориро пеша кунанд. Ӯ навиштааст:

*Зи мардум зодаӣ, бо мардумӣ бош!
Чӣ бошад дев будан, одамӣ бош!*

Шоир муфтхӯроно зулимон, амалдорону подшоҳон ва рӯҳониёни риёкорро ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифта, мардуми заҳматкаш: кишоварзону ҳунармандонро таърифу тавсиф мекунад. Аҳаммияти чунин мисраъҳои шоир, гарчанде аз эҷоди онҳо зиёда аз нӯҳсад сол гузашта бошад ҳам, беш аз пеш меафзояд:

*Чаҳонро хуррамӣ аз деҳқон аст,
Аз ӯ гоҳ заръ, гоҳе бўстон аст.
Аз ин беҳ бар бани Одам чӣ кор аст,
К-аз Одам дар чаҳон ин ёдгор аст..
Ба кор андар ҳама мардони қоранд,
Арақ резанду қути халқ қоранд.*

Шоир асарҳои зиёде эҷод намудааст ва девони ашъораш аз 11 ҳазор байт иборат аст. Асарҳои насриаш ҳам кам нестанд, ки дар байни онҳо «Сафарнома» мақоми ҳосе дорад.

Ин асар ҳам бадеӣ ва ҳам таърихӣ ҷуғрофӣ буда, роҷеъ ба одамон, тарзи зисту зиндагии онҳо маълумот медиҳад.

Носири Хусрав донишомӯзӣ ва тарбияти маънавиро чун умр муҳим медонист ва таъкид мекард, ки ҳар кас бояд ба василаи парваришу фаро гирифтани ва хондану навиштан худро ба пойгоҳи арҷманд расонад. Дар саросари ашъори ӯ ба ин масъала таваҷҷуҳи зиёд зоҳир шудааст. Дар яке аз қасидаҳои хеш шоир чунин мефармояд:

*Накӯҳиш макун чархи нилуфариро,
Бурун кун зи сар боду хирасариро.
Агар ту зи омӯхтан сар битобӣ,
Начӯяд сари ту ҳаме сарвариро.
Бисӯзанд чӯби дарахтони бебар,
Сазо худ ҳамин аст мар бебариро.
Дарахти ту гар бори дониш бигирад,
Ба зер оварӣ чархи нилуфариро.*

Носири Хусрав бо асарҳои оламшумули худ на танҳо дар байни мардумони форсизабон, балки берун аз он соҳиби шуҳрат гардидааст. Ҳоло дар зодгоҳи ин мутафаккири бузурги тоҷик дар ноҳияи Қубодиён мучасамаи ӯ гузошта шудааст. Яке аз донишгоҳҳои бонуфузи Тоҷикистон ба ифтихори Носири Хусрав номгузори шудааст.

Умари Хайём (1048–1131) дар шаҳри Нишопури Хурсон дар оилаи хаймадӯз (чодардӯз) ба дунё омадааст. Маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифтааст. Баъди хатми мадраса машғули таҳқиқоти илмӣ мешавад. Хайём аз ҷумлаи донишмандони бузурги ин аср дониста мешавад. Илмҳои замонаш, аз ҷумла ҳайат (ситорашиносӣ), риёзиёт (математика), фалсафа, таърих, ҷуғрофия, мусиқиро аз худ карда, минбаъд роҷеъ ба онҳо асарҳо таълиф намудааст.

Дар синни 27-солагӣ ба дарбори подшоҳи Салҷуқӣён – Ҷалолуддини Маликшоҳ даъват шуда, ба гурӯҳи олимони расадхонаи Исфаҳон сарварӣ мекунад. Дар ин ҷо ҳамроҳи дигар олимони тақвими тартиб медиҳад, ки дар таърих ба номи «Тақвими Маликшоҳӣ» (ба шарафи Ҷалолуддини Маликшоҳ) машҳур аст. Он аз ҷумлаи дақиқтарин тақвимиҳои ҷаҳон

дониста мешавад. Хайём дар Бухорову Самарқанд ба корҳои илмӣ машғул мешавад. Баъд ба зодгоҳаш шаҳри Нишопур баргашта, дар инкишофи илми тиб саҳм мегузорад.

Мувофиқи маълумоти таърихӣ ба дарбори подшоҳи салҷуқӣ Султон Санҷар даъват мешавад ва подшоҳро аз бемории нағзак муолича мекунад, ки ин обрӯи Хайёмро дучанд мегардонад. Бо вучуди ин, солҳои охири ҳаёташро дар камбизоатӣ ва танҳои гузарондааст. Хайём дар замони худ ва имрӯз низ ҳамчун шоир машҳур гардидааст. Шоир дар рубоихояш мансабдорони подшоҳӣ, ҳокимон ва кибру ғурури онҳоро ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифта, мегӯяд, ки онҳо гарчанде доим дар бими ҷонашон бошанд ҳам, шахси аз мансаб дасткашидаро одам намедонанд:

*Ин ҷамъи ақобир, ки маносиб доранд,
Аз гуссаву ғам зи ҷони худ безоранд.
Он кас, ки асири ҳирс чун эшон нест,
Ин турфа, ки одамӣ-и менашморанд.*

Ҳаёти шахсии Хайём дар солҳои охири умраш чандон хуб набудааст. Вай аз вазифаи ба ӯ пешниҳоднамуда даст кашида, ба кори илмӣ мепардозед ва бо ними нон қаноат мекунад. Дар ин хусус мегӯяд:

*Дар даҳр ҳар он кӣ ним ноне дорад,
Ё дархӯри хеш ошён дорад.
Не ходими кас бувад, на маҳдуми касе,
Гӯ: Шод бизӣ, ки хуш ҷаҳоне дорад.*

Рубоихои Хайём зиёд нестанд, вале аз ҷиҳати арзиши адабӣ ва фалсафавӣ шухрати ҷаҳонӣ пайдо кардаанд. Онҳо ба бисёр забонҳои дунё тарҷума шудаанд ва дурдонаҳои гаронбаҳои адабиёти башар ҳисоб меёбанд.

Дар ин давра баробари пешрафти назм дар адабиёти классикии форсу тоҷик беҳтарин намунаҳои асарҳои насрӣ низ ба вучуд омаданд: «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «Ҳадо-

иқ-ус-сеҳр»-и Рашидаддини Ватвот, «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ ва «Мақомоти Ҳамидӣ»-и Ҳамидуддини Балхӣ аз ҷумлаи онҳоанд.

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои адабии ин давра ба адабиёт роҳ ёфтани ғояҳои тасаввуфӣ мебошад. Дар ин давра назарияпардозони бузурги тасаввуф Муҳаммад Ғазолӣ, Аҳмади Ғазолӣ, шоирони баргузидаи мутасаввиф Абдуллоҳи Ансорӣ (1006–1077), Абулмаҷиди Санӣ (1050– 1131), Фаридуддини Аттор (1142–1220) ба майдони илму адабиёт ворид шуданд.

Дар тарғиби ғояҳои инсонпарваронаи ин давра шоири бузурги форсизабони Озарбойҷон Низомии Ганҷавӣ (вафот соли 1209) нақши бағоят калон бозид. Ӯ офарандаи асари безаволи «Ҳамса» аст, ки даҳҳо шоирон ба забонҳои форсӣ, ўзбекӣ, туркӣ, озарӣ ва ғайра онро пайравӣ кардаанд.

Дар ин давра дар адабиёт ба ҷои сабки хуросонӣ услуби нави адабие ба номи сабки ироқӣ ҷорӣ шуд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи маҳдуд шудани забони форсӣ-тоҷикӣ нақл кунед.
2. Кадом олимони машҳури ин даврро медонед? Муаррихони машҳури асри XI кӣҳо буданд ва кадом асарҳоро навиштаанд?
3. Дар бораи Абулқосим Унсурӣ Балхӣ нақл кунед. Вай ба Рӯдакӣ чӣ гуна шеър бахшидааст?
4. Дар бораи Носири Хусрави Қубодиёнӣ маълумот диҳед. «Сафарнома»-и ӯ аз чӣ хусус нақл мекунад?
5. Тарҷумаи ҳоли Умари Ҳайёмро гуфта диҳед.
6. Рубоҳои дар ин китоб овардаи Ҳайёмро аз ёд кунед.
7. Дар ин давра боз кадом шоирон зиндагӣ ва эҷод кардаанд?
8. Дар ин давра кадом асарҳои насрӣ ба вуҷуд омаданд?
9. Назариётчиён ва шоирони бузурги мутасаввифи ин даврро номбар кунед.
10. Ғояҳои инсонпарварӣ дар эҷодиёти кадом шоири ин давра бештар ба назар мерасад? Асари безаволи ӯ чӣ ном дорад?
11. Дар адабиёти ин давра ба ҷойи сабки хуросонӣ кадом услуби нави адабӣ ҷорӣ гардид?

Аз «Сафарнома»-и Носири Хусрав

... *Шабе дар хоб дидам, ки яке маро гуфт: «Чанд хоҳӣ хӯрдан аз ин шароб, ки хирад аз мардум зоил (нобуд, маҳв) кунад, агар ба ҳуш бошӣ, беҳтар». Ман ҷавоб гуфтам, ки: «Ҳукамо (ҳакимон) ҷуз ин чизе натавонистанд сохт, ки андуҳи дунё кам кунад». Ҷавоб дод, ки «Бехирадӣ ва беҳушӣ роҳате набошад, ҳаким натавон гуфт касеро, ки мардумро ба беҳушӣ раҳнамун бошад, балки чизе бояд талабид, ки хирад ва ҳуширо бияфзояд». – Гуфтам, ки «ман инро аз кучо орам». Гуфт: «Ҷӯянда ёбанда бошад» ва пас сӯи қибла шиорот кард ва дигар сухан нагуфт.*

Чун аз хоб бедор шудам, он ҳол тамои бар ёдам буд, ин насиҳат бар ман кор кард ва бо худ гуфтам, ки «аз хоби чиҳилсола низ бедор гардам». Андешидам, ки то ҳама афъолу аъмоли худ бадал накунам, фараҳ наёбам... сару тан бишустаму ба масҷиди ҷомеъ шудам ва намоз кардаму ёрӣ хостам аз Бориш таборақ ва таоло ба гузордани он чӣ бар ман воҷиб аст ва даст боз доштан аз мунҳиёту ношоист, чунонки Ҳақ субҳонаҳу ва таоло фармудааст...

Ва ман рӯй ба Миср ниҳодам, чунон ки ҳафтоду панҷ рӯз ба Миср расидам. Ва дар ин сол сию панҷ ҳазор одамӣ аз Ҳиҷоз ба Миср омаданд ва султон ҳамаро ҷома пӯшонид ва учрӣ (музд) дод, то соли тамои, ки ҳама гуруснаву бараҳна буданд. То боз боронҳо омад ва дар замини Ҳиҷоз таом фарох шуд ва боз ин ҳама халқро дархӯрди (лоиқ, муносиб) ҳар як ҷома пӯшониду силотҳо (ато, бахшиш) дод ва сӯйи Ҳиҷоз равона кард.

БОБИ IV
МУБОРИЗАИ ХАЛҚИ ТОЧИК БАР ЗИДДИ
ИСТИЛОГАРОНИ МУҒУЛ

§ 28. ВАЗЪИЯТИ СИЁСӢ ВА ИҚТИМОИЮ ИҚТИСО-
ДИИ ОСИӢИ МАРКАЗӢ ДАР АРАФАИ ИСТИЛОИ
МУҒУЛҲО

Муттаҳидшавии қабилаҳои бодиянишини муғул тахти роҳбари Чингизхон. Дар ибтидои асри XIII дар Муғулистони Марказӣ давлати ягона таъсис ёфт. Сарвари яке аз қабилаҳои сершумор Темучин дигар қабилаҳоро ба итоати худ даровард. Вай соли 1206 дар анҷумани сардорони муғул худро Чингизхон, яъне хони бузург эълон кард.

Мақсади аввалиндараҷае, ки ӯ дар назди худ гузошт, ин таъсис намудани лашкари савораи бонизому пурзӯр ва сершумор буд. Вай аз ҳисоби забту ғорати халқҳои ҳамсоя ва зулму фишори қабилаҳои муғул ба мақсади худ расид. Чингизхон дар байни сарбозонаш интизоми оҳанин ҷорӣ намуд. Ба лашкаркашон ва ашрофи муғул сарвати зиёде меод. Силоҳи лашкари муғул беҳтарин дар замон ҳисоб меёфт. Сарбозони Чингизхон ба ҷуз силоҳи муқаррарӣ, боз бо аслиҳаи деворшикан ва муҳосиравӣ таъмин буданд.

Муғулҳо ба идораи маъмурӣ низ аҳаммияти калон меоданд ва барои ин намояндагони халқҳои савияи фарҳангашон баландтар, аз ҷумла халқи уйғурро истифода мебарданд. Дар ин давра нахустин бор алифбои муғули таълиф шуд, ки асоси онро алифбои уйғурию суғдӣ ташкил меод.

Қорҳои ҷамъ овардани бочу хироч ва хидмати алоқаро ҳам намояндагони халқҳои дигар, яъне маданитар ба ҷо меоварданд. Чингизхон пеш аз ҳамла кардан ба Осӣи Марказӣ «халқҳои ҷангалнишин»-и соҳили дарёи Енисейро ба тобеияти худ даровард. Уйғурҳо ихтиёран таслим шуданд. Ба ғайр аз ин Чингизхон худди давлати Қарахитоиён – Ҷафтрӯд ва Туркистони Шарқиро бечанг ба давлати худ ҳамроҳ кард.

Худи Чингизхон ба давлати Чини Шимолӣ хучум оварда, пойтахти он шаҳри Пекинро ба даст даровард. Лашкари муғул тадричан ба сарҳади давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ наздик мешуд.

Дар ин задухӯрдҳо ва забткориҳо Чингизхон ҳамроҳи писаронаш, лашкаркашони машхур – Хубилой ва Чебе, заминдорони калон ва дигарон сарвати зиёде чамъ оварданд, вале аратҳо – оммаи мардуми муғул камбизоату нодор буданд.

Бисёр тоҷирони Осиёи Марказӣ то ба қудрат расидани Чингизхон ба Муғулистон рафтумад доштанд ва Чингизхон онҳоро ба нафъи худ хеле моҳирона истифода мебард. Чингизӣён ба воситаи тоҷирон аз вазъи дохилӣ ва берунии давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ хуб воқиф буданд. Шумораи лашкар, бо кадом силоҳ мусаллаҳ будани онро нағз медонистанд.

Вазъи Осиёи Марказӣ дар арафаи хучуми Чингизхон

Худуди давлати Хоразмшоҳиён дар замони ҳукмронии Муҳаммади Хоразмшоҳ (1200–1220) хеле васеъ шуд ва сарҳадаш дар Шарқ то Ҳафтрӯд, дар шимол то баҳри Арал, дар ғарб то Ироқ тӯл мекашид. Дар дохили чунин давлати паҳновар доим кашмакашию шӯришҳои ҳокимон рӯй медоданд ва худи Муҳаммади Хоразмшоҳ барои паҳш кардани онҳо овора буд. Бочу хирочи тоқатфарсо аҳволи мардуми захматкашро хеле вазнин гардонд. Солҳое мешуд, ки мансабдорони ҳукумати то се маротиба бочу хироч меситониданд. Дар мамлакат вазъи ноором ҳукмронӣ мекард. Подшоҳ соли 1207 шӯриши мардуми Бухоро ва соли 1211 шӯриши хунармандони Самарқандро бо ваҳшоният паҳш намуд. Бештари аҳолии Хуросону Мовароуннаҳр дар ин давра тоҷикон буданд. Аз ин хотир дар аксари сарчашмаҳои таърихӣ, ки аҳли дарбори муғул навиштаанд, сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр ва Эронро «Кишвари Тоҷик (Тоҷик)» ё «Вилояти Тоҷик» номидаанд. Дар ашъори шоирони ин давра, ба монанди Саъдӣ низ сарзаминро бо исми халқи аслии он Тоҷик гуфтаанд.

Аммо Султон Муҳаммад, ки ўро низ муғулҳо «Султони Тожик» меномиданд, дар миёни мардуми тоҷик маҳбубият надошт, зеро коргузорони ӯ ба мардуми беҳимоя зулму ситамро раво медиданд. Ҳатто ашрофи давлатӣ ва сарварони дин ҳам нисбат ба подшоҳ душманӣ доштанд, чунки Султон ба муқобили халифаи Бағдод, ки дар ҷаҳони дини ислом ўро ноиби пайғамбар медонистанд, лашкар кашид. Халифаи Бағдод низ барои дар ҷашми мардум бад нишон додани Султон Муҳаммад Ҳамаи корҳои аз дасташ омадаро мекард. Ӯ ҳатто бо муғулҳо мукотиба карда, онҳо барои забти Хуросону Мовароуннаҳр таҳрик менамуд. Султон низ пай дар пай хато содир мекард ва мардумро бештар дилсард месохт. Аз ҷумла ӯ дар ҳолати мастӣ дастур дод, шоир ва орифи машҳур, Маҷидуддини Бағдодӣ ба қатл расонда шавад.

Султон Муҳаммад назар ба Чингиз лашкари зиёд дошт, вале он интизом надошт. Воқеаҳои ҷой доштанд, ки хангоми муҳорибаҳо на танҳо ҷанговарони қаторӣ, балки сарлашқарон низ ба тарафи душман мегузаштанд. На танҳо дар байни ҳокимони вилоятҳо, балки дар байни сарлашқарон ва ҳатто амалдорони дарборӣ низ ягонагӣ набуд. Султон Муҳаммад бо рафторҳои мағрурона, худситоӣ, худбинӣ бисёр одамони обрӯмандро меранҷонид, аз дарбор дур мекард ва ҳатто ба қатл мерасонд. Илова бар ин нобасомониҳо, модари ӯ Тарқонхотун ба корҳои давлатӣ даҳолат карда, бадбинии мардумро нисбат ба Султон Муҳаммад ва ҳокимияти ӯ бештар мекард.

Чингизхон аз вазъи дохилӣ ва берунии давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ пурра бохабар буд. Ҷосусону тоҷиронаш дар шаҳрҳои ноҳияҳои хоразмшоҳиён гаштугузор мекарданд ва маълумоти лозимаро бо осонӣ ба даст меоварданд, вале Муҳаммади Хоразмшоҳ ба ин чандон аҳамият намедод.

Устод Садриддин Айнӣ дар асари машҳури таърихӣ «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» чунин менависад: «Дар вақте ки Чингиз сар то пойи мамлақати Султон Муҳаммадро аз ҷосусон пур карда, Ҳамаи аҳволи ўро – қув-

ваи ҳарбӣ, ихтилофи байни саркардагон, беитоати онон ва мағрурияти беасоси шахсии ўро фаҳмида гирифта буд, вай аз аҳволи Чингиз, аз иқтидор ва интизоми ҳарбии вай тамоман беҳабар буд ва хабардор шуданро ҳам лозим намедонист, чунки ба ақидаи ӯ дар дунё подшоҳе набуд, ки ба мамлакати вай ҳучум оварда, ғалаба карда тавонад.

Султон Муҳаммад на танҳо ба мамлакати Чингизхон ҳосус нафиристод ва дар пайи аҳволфаҳмӣ наафтод, ҳатто хабарҳои тасодуфиро доир ба иқтидори ҳарбии Чингиз бошад, шунидан намехост ва арзёбии ин гуна хабархоро нисбат ба худ таҳқир мешумурд. Чунон чи, боре Чингиз Маҳмуди Ялавоҷи хоразмиро бо Хоҷа Алиакбари Бухороӣ ва Юсуфи Утрорӣ ба пеши Султон Муҳаммад дар ҳайати сафорат фиристод. Чингиз дар номаи худ мувофиқи одати замон ғалабаҳои худро шумурда, дӯстии худро ба Султон таклиф карда, ўро дар он мактуб азизтарини фарзандони худ шумурда буд.

Султон Муҳаммад баъд аз ба манзил фиристодани ҳайати сафорат, аз байни онҳо Маҳмуди Ялавоҷи Хоразмиро пинҳонӣ ба назди худ талабида, аз вай: - Оё рост аст, ки хони шумо ба давлати Хитой ғалаба кардааст? - гуфта пурсид. Вақте ки Маҳмуд ин суҳанро тасдиқ кард ва чанд калима дар бораи қуввати ҳашамати Чингизхон илова намуд, Султон дар ғазаб омада гуфт:

– Магар ту вусъати мамлакати ман ва қувваи аскарӣ маро намедонӣ, ки Чингизро дар пеши ман таъриф мекунӣ? Ўро чӣ ҳад, ки маро фарзанди худ шумурдааст?

Маҳмуди Ялавоҷ тарсид ва бими он буд, ки Султон ўро қатл кунад ва аз хавфу бим ба хушомадгӯӣ даромада гуфт:

– Сипоҳи Чингизхон нисбат ба лашкари оламиён мисоли рӯшноии шамъ аст пеши нури хуршеди оламафрӯз ва ё монанди чехраи шаб аст пеши шамоили рӯз ...

Султон бо шунидани ин калимаҳои мунофиқонаи аблаҳфиребона аз Маҳмуди Ялавоҷ хурсанд шуд, аз ғазаб фурмад ва ҳатто ба вай инъоми маҳсусе ҳам кард.

Оре, Султон Муҳаммад як бор яке аз муътамадони худро ба тариқи ҷосусӣ ба мамлакати Чингизхон фиристод...

Ин ҷосус ҳамаи иқтидори ҳарбӣ ва интизоми аскарӣи Чингизро фаҳмида омада, ба Султон хабар дод. Султон бо шунидани ин хабарҳои инкоркарданошуданӣ, ба ҷойи он ки дар муқобилашон қувва ҷамъ кунад ва тайёри бинад, монанди ҳамаи мағрурон ва лофзанони тарсу аз ғояти хавфу ҳарос саросема шуда монд... Чингизхон барои ҳуҷум кардан ба Мовароуннаҳру Хуросон омодагии бисёр дида буд... Хулоса, ӯ бо қувват ва тадбир барои ҳуҷум ба мамлакати Султон Муҳаммад як сафи яғонаи бисёр мустаҳкам ба вучуд овард....

Ба зами ҳамаи ин, Муҳаммади Хоразмшоҳ роҳи ҷанг-ҷӯёнаро пеш гирифта, ба хабарҳои аз тоҷирон ба даст дароварда ва ба қудрату тавоноии ин душмани ғаддору хунхор аҳаммият наметод.

Соли 1215 Султон аз овозаи пурзӯрии Чингизхон ба бим афтада, барои муайян кардани қувваи ҳарбӣ ва интизоми сарбозони муғул ҳаёти сафорат фиристод. Онҳо баъди баргаштан аз хусуси тавоноию қувваи сершумори ҳарбиёни муғул, меҳмоннавоӣ, вусъат додани тичорати ҳар ду мамлакат, ки Чингиз тарафдораш буд, ба Султон нақл карданд. Чингизхон дар мактубаш Султон Муҳаммадро ҳамчун «писараш» ном бурда буд, ки ин боиси қаҳру ғазаби Султон гардид. Даре нагузашта дар байни ҳар ду давлат воқеае рӯй дод, ки муносибати Чингизхонро дигар кард ва ин воқеа дар таърих ба номи «Ҷоҷиай Утрор» машҳур аст.

Савол ва супориш

- 1. Доир ба таъсис ёфтани давлати муғулҳо нақл кунед.*
- 2. Чингизхон пеш аз ҳуҷум ба Осиёи Марказӣ кадом давлатҳоро ғасб намуда буд?*
- 3. Вазъияти давлати Хоразмшоҳиён дар арафаи ҳуҷуми муғулҳо чӣ гуна буд?*
- 4. Дар аввал муносибати Чингизхон бо Муҳаммади Хоразмшоҳ чӣ гуна буд?*

5. Дар бораи қувваҳои ҳарбӣ ва ба кадом силоҳ мусаллаҳ гардидани ин ду давлат ҳикоя кунед.

6. Дар бораи шахсияти Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Чингизхон чӣ медонед?

7. Тоҷирон дар ҳаёти ин ду давлат чӣ гуна нақш мебозиданд?

§ 29. ҲУЧУМИ МУҒУЛҲО ВА МУБОРИЗАИ ҚАҲРАМОНОНАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ БАР ЗИДДИ ИСТИЛОГАРОН

Фоҷиаи Утрор. Чунон ки ишора шуд, Чингизхон аз вазъи давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ комилан огоҳ буд. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо ҳар баҳона чанг металабид ва барои ба мақсад расидан баҳона мечуст. Соли 1218 ҳокими шаҳри Утрор Инолчақи Ғоирхон бо амри султон дар қалъаи Утрор, ки дар канори дарёи Сир ҷой гирифта буд ва ҳамсарҳади муғулҳо ҳисоб меёфт, корвони муғулҳоро ҷосус пиндошта, дастгир намуданд. Корвон аз 450 тоҷир, аъёну ашроф ва одамони бовариноки Чингиз иборат буд, ки онҳо дар ихтиёри худ 500 шутур тиллову нуқра, маснуоти абрешимии чинӣ ва пӯстҳои қиматбаҳо доштанд. Сарбозони Хоразм ҳамаи одамонро ба қатл расонданд ва молҳоро фурӯхта, пулашро ба ҳазинаи Султон фиристоданд.

Чингиз аз ин воқеа огоҳ шуда, аз Муҳаммади Хоразмшоҳ дархост намуд, ки ҳокими Утрорро ба ӯ супорад ва пули сарватҳои ғораткардашро пас гардонад. Султон Муҳаммад на танҳо аз иҷрои ин талабҳо даст кашид, балки ҳайати сафирони барои ҳалли ин қор омадаро ба қатл расонд. Ин рафтори бадкирдоронаи ӯ қаҳру ғазаби Чингизро дучанд кард ва боиси ҳучуми муғулҳо гардид. Чингиз ба чанги зидди Султон Муҳаммад омодагии пухта дида буд. Лашкари Чингизхон аз чанговарони ботартибу чангдида ва сершумор иборат буд, аммо Муҳаммади Хоразмшоҳ дар байни лашкар ва мардум обрӯй надошт. Пеш

аз хучуми Чингиз вай, ба ҷойи он ки сарбозонашро дар як ҷо ҷамъ карда, ба муқобили ҷунин душмани пурзӯру хунхор равона созад, баръакс, лашкарро ба гурӯҳҳо тақсим намуд, ки ҷунин парокандагӣ низ ба нафъи муғулҳо буд.

Мудоғиби Утрор, Самарқанд ва Бухоро. Моҳи сентябри соли 1219 Чингизхон ба ҳудуди давлати Султон Муҳаммад наздик шуда, сипоҳашро ба се қисм ҷудо кард. Ӯ ба забти Утрор аҳамияти калон дода, ду писараш – Ӯқтой ва Чағатойро бо лашкари сершумор ба он ҷо фиристонд. Қисми дигари сарбозон бо роҳбарии Ҷуҷӣ барои ба даст даровардани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир ба роҳ дароманд. Қисми сеюми сипоҳ бо сарвари худ Чингизхон ва писараш Тулуй роҳи Бухороро пеш гирифт.

Теъдоди Лашкари муғул тахминан ба 200 ҳазор кас мерасид. Муғулҳо кӯшиши зиёд ба харҷ доданд, ки шаҳри Утроро бо як хучуми саҳт тасарруф кунанд, вале тирашон ҳок хӯрд. Сокинони шаҳр – хурду калон ба ҳимояи шаҳри азизашон бархостанд. Ҷанги шадиде ба вуқӯъ пайваст ва муҳофизони қалъаи шаҳри Утрор қариб 6 моҳ мубориза бурданд.

Султон Муҳаммад метавонист ба ин ҷо лашкари зиёд фиристад, вале ин корро накард. Ҳокими шаҳр Ғоирхон мудоғиби шаҳро дуруст ташкил карда буд. Дар вақти задухӯрд яке аз сарлашкарони фиристодаи Султон Муҳаммад, ки шахси бозғамонӣ буд, ба тарафи душман гузашт ва танҳо баъди ин хиёнат муғулҳо тавонистанд дохили шаҳр ва қалъаи он шаванд. Вақте ки силоҳи мудоғеони шаҳр тамошуд, онҳо хиштҳои қасро канда ба сару рӯи муғулҳо партофта гирифтанд.

Баъди муҳорибаҳои шадид душман шаҳро забт намуда, тамоми мудоғеони зиндамондаро аз дами теғ гузаронд.

Чингизхон дар ибтидои соли 1220 ҷанговарони якҷаҷи дар ҷангҳо обутобёфтаре гирифта, бо тайёрии пухта ба Бухоро ҳамла овард, вале ба муқовимати пурзӯри сокино-

ни шаҳр рӯ ба рӯ шуд. Мудофеони шаҳр нисбат ба лашкари Чингизхон хеле кам буданд. Онҳо се шабонарӯз ба муқобили истилогарон муборизаи беамон бурданд. Бухоро дар муқосира монд, вале қисми зиёди муборизон тавонистанд аз муқосира ҷон ба саломат баранд. Дар қалъа 400 мубориз истодагарӣ карда, ба душман пай дар пай зарба мезаданд. Танҳо баъд аз он ки хандақи гирди қалъа аз ҷасади одамон ва мурдаи аспҳо пур шуд, ғасби қалъа муяссар гардид. Ғосибони муғул пас аз забт кардани Бухоро ҳазорон соқинони бегуноҳи шаҳрро куштанд, боқимондагонро ба асорат бурданд.

Муғулҳо пас аз истилои Бухоро моҳи марти соли 1220 бо сипоҳи зиёд ба тарафи Самарқанд раҳсипор гардиданд. Дар Самарқанд қувваи зиёди ҷангӣ ҷамъ шуда буд ва мардуми мамлакат ба Самарқанд бо ҷашми умед менигаристанд. Мувофиқи ақидаи шохидони давр агар қувваи ҳарбии дар шаҳр ҷой гирифта, оқилона ҷо ба ҷо гузошта мешуд, Самарқанд мевотонист чандин сол мубориза барад. Аммо ин тавр нашуд.

Рӯзи сеюми муқосира муқофизони шаҳр аз қароргоҳи худ баромада, ба душман ҳамлавар шуданд. Онҳо як миқдор аскарони муғулро нобуд карданд, вале аксари онҳо дар майдони набард ҳалок гардиданд. Ин воқеа ба ҳама, хусусан ба ҷанговарон, таъсири манфӣ расонд. Аъёну ашроф ва сарварони рӯҳониён роҳи гуфтушунид ва таслимро бо Чингиз пеш гирифтанд. Онҳо ба мардуми шучоъ ва озодихоҳи Самарқанд хиёнат карда, дарвозаи шаҳрро кушоданд. Муғулҳо чун мӯру малах вориди шаҳр шуда, қатли ом ва ғоратгариро сар карданд.

Муборизони озодихоҳ дар қалъа ва масҷиди ҷомеъ ҷой гирифта, муборизаи шадидро давом доданд, аммо қувваҳо нобаробар буд, ба ёрии муғулҳо қувваи тоза меомад. Муғулҳо бо роҳе қалъаро оташ заданд, вале мудофиачиён аз ин наҳаросида, дар ҷойи худ нишастанд ва сӯхта мурданро аз таслим шудан ба душман авлотар донистанд.

Шаҳри ободу зебои Самарқанд ба харобазор табдил ёфт. Аз нисф зиёди аҳолии шаҳр талаф шуд. Қариб шаст ҳазор мардumi хунарманди он ба хидмати чингизиён дода шуданд. Дар шаҳр қариб одам намонд. Муҳаммади Хоразмшоҳ чорае наандешид. Ё ба худуди Эрон фирор карда, дар яке аз қазираҳои баҳри Хазар (Каспий) макон гирифт ва моҳи декабри соли 1220 дар ҳамон ҷо вафот кард.

Чингизиён забткориашонро давом доданд. Баъди истилои Бухорову Самарқанд навбати шаҳри дигари тоҷикон Хучанд шуд. Хучанд ҳам мисли дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр дар арафаи хучуми Чингизхон дар ихтиёри худ дастаи муҳофиз дошт ва ба он ҳокими, диловару ватандӯст Темурмалик сарварӣ мекард.

Савол ва сунорши

1. *Аз фоҷиаи Утрор чӣ медонед?*
2. *Муборизаи қаҳрамононаи мардumi Утрорро тавсиф намоед.*
3. *Чингизхон лашқараширо ба кадом самтҳо равона кард?*
4. *Аз хусуси қорнамоиҳои мардumi диловари Бухоро ҳикоя кунед.*
5. *Муборизаи қаҳрамононаи мардumi Самарқандро бо далелҳо нишон диҳед.*
6. *Киҳо ба мардumi Самарқанд хиёнат карданд?*

Аз «Таърихи Чаҳонгушой»-и Атомалики Чувайнӣ

Чун ҷамоати тучқор (тоҷирон) ба шаҳри Утрор расиданд, амири он Инолҷақ буд, ки яке аз арқоб (наздикон)-и модари Султон–Тарконхотун, ки лақаби Ғоирхон ёфта буд. Ва аз ҷамоати бозаргонон ҳиндуе буд, ки ўро дар айёми гузашта бо ў маърифат (шиносӣ)-е будаст. Бар одати маълуф (унсёфта) ўро Инолҷақ мехондааст ва ба қуввату иқтидори хони хеш мағрур буда ва аз ў таҳқошӣ наменаи муда ва маслаҳати қори худ риоят намекарда. Ғоирхон бад-ин сабаб мутағайир (дигаргун) мешудааст ва бар хеш мепечида ва низ

тамаъ дар моли эшон кард. Бад-ин сабаб тамомати эшонро мавқуф (ҳабс) кард ва бо эълони аҳволи эшон расуле ба Ироқ фиристод ба ҳазрати Султон. Ва Султон низ бетафаккур ба ибохат (раво доништан)-и хуни эшон мисол дод ва моли эшон ҳалол пиндошт ва надонист, ки зиндагонӣ ҳаром хоҳад шуд ба мулк.....

Ғоирхон бар имтисол (итоат)-и ишорат эшонро бемолу ҷон кард, балки ҷаҳонро вайроғу оламеро парешон ва халқро бехонумону сарваронро бе сар равон. Баҳри қатрае аз хуни эшон ҷайхун равон шуд ва қасоси ҳар тори мӯе сад ҳазорон сар. Бар сари ҳар гӯе кӯе гардон гаишт ва бадали ҳар як динор ҳазор қантор пардохта шуд.

§ 30. МУБОРИЗАИ ҚАҲРАМОНОНАИ МАРДУМИ ХУЧАНД

Дар аввал Чингизхон барои забти Хучанд қариб 5 ҳазор сарбоз фиристода буд, вале онҳо аз тарафи муодофеон торумор гардиданд. Бинобар ин, ӯ баъди ғасби Самарқанд барои ба даст даровардани Хучанд 20 ҳазор сарбоз ва 50 ҳазор мардуми маҳаллии асиршударо фиристод. Чингизиён дар сари роҳи Хучанд мардуми шаҳри Банокатро қатли ом карданд, шаҳрро ғорат намуда, ба харобазор табдил доданд ва баъд оташ заданд.

Ба муғулони барои тасарруфи Хучанд фиристода писари калонии Чингизхон – Чағатой, ки дар бераҳмӣ ва ваҳшоният ном бароварда буд, роҳбарӣ мекард. Хучандиён бо сарвари амири диловари худ – Темурмалик дар соҳили рости дарёи Сир ба душман рӯ ба рӯ шуданд ва нагузоштанд, ки муғулҳо аз дарё гузашта, қалъаи қадима ва шаҳрро забт кунанд.

Аммо ҳучуми дуёми муғулҳо барор гирифт. Точирон ҷосусони Чингизхон ҳамроҳи гурӯҳи хиёнаткори ашрофи маҳаллӣ забон як карда, шабона дарвозаи шаҳрро ба рӯйи душман кушоданд. Барои ба даст даровардани қалъа ва мар-

кази шаҳр чангҳои шадиди хиёбони оғоз ёфтанд ва истилогарон бо қувваи чандкарата зиёд дастболо шуданд.

Мудофеони шаҳр ба ҷазирае, ки дар дарёи Сир воқеъ гардида буд (зоҳиран як километр пойинтар аз шаҳр), рафта истехком гирифтанд ва аз он ҷо муборизаи худро бар зидди истилогарон давом доданд.

Ин ҷазира барои мудоғиба хеле муносиб буд. Вай дар ҷое воқеъ гардида буд, ки тирҳои душман аз соҳил рафта намерасиданд. Вақте ки муғулҳо ба муқобили ин сангари мудоғибаи Хучанд чорае наёфтанд, ба ин фикр омаданд, ки бар рӯи оби дарёи Сир садде сохта, ба ин васила худро ба ҷазира расонанд. Онҳо барои ин мақсади худ асирони ҳарби-ро водор намуданд, ки аз кӯҳ санг кашонда, садде бисозанд. Аскарони Темурмалик барои бетаъсир кардани тирҳои душман рӯи киштиҳои худро бо намад пӯшонда, бо гил андова намуданд. Онҳо шабона ва субҳдам бо чунин киштиҳо ба соҳил наздик шуда, ба лашкари истилогарон ҳамла меоварданд ва садди онҳоро вайрон карда, пас мегаштанд. Қаҳрамони мудоғибаи Хучанд яке аз дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик мебошад.

Дар забти Хучанд чун дигар шаҳрҳо ҷосусони Чингизхон нақши бузург бозиданд. Ӯ тоҷирони маҳаллиро хеле моҳирона истифода мебард. Молҳои онҳоро бо нархи қимат мехарид ва баъзан аз онҳо хироч намегирифт. Чингизхон пеш аз ҳамла овардан ба ин ё он мамлақату шаҳр ҷосусонашро мефиристонд, то ки ахбори зарурӣ ба даст дарорад. Ба замми ин, ҷосусони зархарид қудрату тавонии Чингизхон ва лашкарашро таърифу тавсиф менамуданд ва ба нафъи муғулҳо ҳар гуна овозаҳои бардурӯғ паҳн мекарданд.

Устод Садриддин Айнӣ дар очерки таърихии номбурдааш доир ба чунин тоҷирони ҷосус ин тавр менависад: «... савдогарон, ки аз Чингизхон ин қадар ёрдампулӣ медиданд, ҳавохоҳи ӯ шуда, ба дилхоҳ ва ихтиёри худ дер боз ба манфиати ӯ ва бар зарари Ватан ва ҳамватанони худ ба ӯ ҷосусӣ мекарданд. Дар вақти чанг ҳар кадоми онҳо ба шаҳри

худ аз тарафи Чингиз вакилу намоянда шуда мерафтанд ва ҳамшахриёни худро бо ташвиқ ва тарсонииш ва бо роҳи ҳар гуна игво аз ҷанг ва муқобилият боздошта, ба таслим шудан розӣ мекарданд.

Чингизхон аз тоҷирони Мовароуннаҳр ва Туркистон на танҳо дар сафари ҳарбии ба Мовароуннаҳр кардааш фоида бурд, ҳатто дар сафари Хитой ҳам аз он гуна тоҷирон истифода кард. Чунончи пеш аз ба мамлакати Хитой ҳучум карданаш Ҷаъфархоҷа ном тоҷирро ба он мамлакат чун сафир фиристод, ки барои лашкаркашии ӯ замина тайёр кунад.

Дар сафари Мовароуннаҳр ва Хуросон бошад, тоҷирон мисли сияҳгӯш, ки пешопеши ҳайвоноти даррандаи бузург рафта, барои онҳо сайд пайдо мекунад, пеш-пеши Чингиз гашта, мардумро ба таслим шудан даъват мекарданд, то ки чингизиёни даранда бе ҳеҷ ҷангу ҷидол гӯштиодамхӯрӣ кунанд... Ба Хучанд Аҳмади Хучандӣ фиристода шуд, ки ин одам аз савдогарони Хучанд буда, бо Чингиз алоқаи дерин дошт...

Аз рафти воқеа маълум мешавад, ки Чингиз аз пулпарастии Аҳмад фоида бурда, ӯро ба доми худ кашид ва дар сафари Мовароуннаҳр дар қатори тоҷирони пулпарастии дигар ӯро ҳам бар зарари ҳамватанонаш ба манфиати худ кор фармуд.

Ҷосуси игвогари чингизиён – Аҳмади Хучандӣ ба шаҳри Хучанд ба сифати як «ҳамватан» ба осонӣ даромад. Аммо аз он ҷо, ки оммаи аҳолии Хучанд бо ҷасорати табиӣ ва тарбияи Темурмалик дар мудофияи Ватан тайёр буда, дар ин роҳ аз кушта шудан наметарсиданд, ӯ кори худро махфиёна дар миёнаи савдогарони калон, ки ҳампешагони ӯ буданд ва дар миёнаи шайхону муллоён, ки ба ҳадя ва тухфаи сарватмандон вобаста буданд, пеш бурд... Инчунин, шайхон ва муллоён ҳам аз як тараф, бо ташвиқоти Аҳмад аз инъому эҳсони Чингизхон умедвор шуда ва аз тарафи дигар, валинеъматии худ – савдогарони калонро ҳавдорӣ карда, розӣ шуданд, ки шаҳрро ба мугулон супоранд.

Дар натиҷа ин гурӯҳи ватанфурӯш, бе он ки ба аҳолии шаҳр хабар диҳанд, вакилони худро бо пешкашҳои лоиқ ба пеши сараскари муғул фиристода, дарвозаҳоро ба рӯйи чингизиён бо дасти худ кушоданд...

Ҷоҷиаси таслими шаҳри Хучанд ва қатли ом карда шудани аҳолии он барои Темурмалик як мусибати пурзӯри ногаҳонӣ шуд. Ӯ монанди шери захмхӯрда меғуррид, аммо ба захми худ марҳам намеёфт, ӯ мисли баҳри дар талотумомада мешӯрид, аммо шӯридани вай ғайр аз дар изтироб андохтани ҳастии худаш ба вай ғоиде намебахшид; ӯ ҳамчун наҳанги дар регзори беоб афтада метапид, аммо ин тапиш ӯро аз толоби ҳаёт боз ҳам дуртар меафганд...

Темурмалик аз корҳои амалӣ дар роҳи интиқомкашӣ аз хоинони ватан ҳамин қадар карда тавонист, ки бо «баҳонаи музокираи таслими худ» Аҳмад ва чанде аз калоншавандагони таслимчиёнро ба пеши худ ҷеғ зад ва худ бо ду-се нафар рафиқонаш, ки ба онҳо таълимоти махсус дода буд, ба канори об баромад. Вақте ки таслимчиён ба лаби об расиданд, Темурмалик, бе он ки бо онҳо гуфтугузор кунад ва ба онҳо фурсати лабқушӣ ва яроқбардорӣ диҳад, бо табарзин ба Аҳмад ҳучум оварда, каллаи ӯро монанди чӯбқадуи хушк пора-пора кард ва ҷавонони ӯ ҳам ба дигарон ҳамла бурда, бо шамшери тез бадани онҳоро реза-реза намуданд.

Ҷавонон хоистанд, ки ҷасадҳои пошхӯрдаи хоинонро дар об андохта, аз онҳо дар дунё асаре боқӣ нагузоранд, аммо Темурмалик ба ин роҳ надод:

– Ҷасади мурдори ин палидон оби зулоли дарёи Ватани моро начас мегардонад. Монед, ки гӯшти инҳоро шағолон, гургон ва мурғони мурдорхӯр хӯрда, асари инҳоро аз рӯйи замин нест кунанд! – гуфт».

Баъди истилои Хучанд ба сари мардуми зиндамондаи он рӯзҳои сиёҳтарин фаро расиданд. Чингизиёни ваҳшигашта зану мард, пиру барно, хуллас то кӯдакони беморро қир карданд ва шаҳрро чун Банокат ва дигар шаҳрҳо тороч карда ба оташ кашиданд.

Савол ва супориш

1. Чингизхон барои забти Хуҷанд чӣ қадар сарбоз фиристод? Онҳо дар сари роҳи Хуҷанд кадом шахрро отаиш заданд?
2. Дар бораи муборизаи мардуми Хуҷанд ҳикоя кунед.
3. Тоҷирони ҷосус ва аширофи хиёнаткори маҳаллӣ дар забти Хуҷанд чӣ нақш бозиданд?
4. Баъд аз забти Хуҷанд мудофиагарон дар кучо истеҳком гирифтанд? Сарвари онҳо кӣ буд?
5. Чингизӣ барои гасби қалъаи оби Темурмалик чӣ тадбирҳо андешиданд?
6. Темурмаликӣ ба тоҷир Аҳмади ҷосус ва ҳамроҳонаш чӣ ҷазо доданд?
7. Чингизӣ баъд аз забти Хуҷанд бо шахр ва мардуми он чӣ гуна муносибат карданд?

Аз «Таърихи Ҷаҳонгушоӣ»-и Атомалики Ҷувайнӣ

Ва ҷавонро аз миёни дигарон ба ҳашар берун оварданд ва мутаваҷҷеҳи Хуҷанд шуданд. Чун он ҷо расиданд, арбоби шахр ба ҳисор (қалъа) паноҳиданд ва аз тавориқ (равишҳо)-и замон халос ёфтанд. Амири он Темурмалик буд, ки агар Рустам дар замони ӯ будӣ, ҷуз гошиядорӣ (хидматгорӣ)-и ӯ накардӣ. Дар миёни Ҷайхун, ки об ба ду шох рафтааст, истеҳком карда буд ва бо ҳазор марди корзор аз гарданкашони номдор дар он ҷо рафта. Чун лашкар бад-он ҷо расид, фаврӣ тамаққун (ҷойгирӣ) аз ҳисор даст надод, чун тиру манҷаниқон ҷо намерасид, ҷавонони Хуҷандро ба ҳашар он ҷо ронданд ва аз ҷониби Утрор ва Бухорову Самарқанд ва қасабаҳову деҳаҳои дигар, ки мустахлас (халос) шуда буд, мадад меоварданд, то 50 ҳазор марди ҳашарӣ ва 20 ҳазор марди муғул он ҷо ҷамъ гаит тамоматро даҳа ва сада карданд. Он чӣ тозик (тоҷик) буданд, бар сари ҳар деҳ даҳ муғуле номзад гаит, то пиёда аз кӯҳ ба се фарсангӣ санг нақл мекарданд ва муғулони савора дар Ҷайхун мерехтанд...

§ 31. ТЕМУРМАЛИК–САРВАРИ МУДОФИА

Муҳаммади Хоразмшоҳ хангоми рӯ ба гурез ниҳодан ба ҳар шахре, ки расид, ба мардumi он мегуфт: «Агар гурехта натавонед, таслим шавед». Аммо Темурмалики диловар ба чунин суханони бешарафона гӯш надод ва мудофияи шаҳри азизашро вазифаи ҷонии худ донист. Вай хуб мефаҳмид, ки бо чунин душмани хунхори пурзӯр мубориза бурда, ғалаба ба даст даровардан кори осон нест, аммо рӯҳияи ватандӯстӣ ӯро водор намуд, ки то охирин қатраи хун бичангад. Аз ҳамин сабаб қарор дод, ки ба чуз аскарони муҳофизи дар ихтиёри худ дошта, боз мардumi шаҳри Хучанд ва гирду атрофи онро ба ҳимоя бархезонад ва чунон ки амалҳои минбаъдаи ӯ нишон дод, аз уҳдаи ин кор бо сарбаландӣ баромад.

Темурмалик пеш аз ҳучуми муғулҳо шаҳри Хучандро муоина намуда, барои сохтани қалъа ва камингоҳ ҷойи муносиб ҷуст. Хучанд пеш аз ин ҳам қалъа дошт, вале бартариҳои қалъаи нав хеле зиёд буданд. Дар миёнаи дарёи Сир ҷазирае ёфт, ки барои қалъа хеле мувофиқ буд. Дар навбати аввал мардumi Хучанд ва деҳаҳои атрофи шаҳрро ба ин кор ҷалб намуд. Ҳамаи табақаҳои мардumi шаҳр дар бинои қалъа бо кӯшишу ғайрати зиёд меҳнат карданд. Сохтмони он аз ҳар ҷиҳат нафъ дошт. Қалъа шаҳрро то андозае аз харобшавӣ нигоҳ медошт ва тири душман ба он ҷо намерасид.

Темурмалик нағз медонист, ки чингизиёни бадкирдор бисёр шаҳру деҳаҳои Мовароуннаҳру Хуросон ва дигар мамлакатҳоро ба воситаи манҷаниқ (силоҳе, ки ба воситаи он санг мепартоянд) ва зарфҳои пур аз нафт хароб карда буданд. Аммо қалъаи дар ҷазира сохтаи Темурмалик аз онҳо эмин буд, чунки сангҳои манҷаниқ ва зарфҳои нафтдор аз канори дарё ба қалъа намерасиданд.

Дар мавриде, ки мардumi Хучанд саргарми қалъасозӣ ва кофтани хандақҳо буданд, аз майдони ҷанг хабарҳои зиёди нохуш дар байни мардум паҳн мешуд. Аммо чунин хабарҳо рӯҳияи ҷангӣ ва иродаи матини мардumi Хучанд ва пешвои

онҳо Темурмаликро нашикастанд. Сарвари мудофиаи шаҳр ба қадре хӯрок ва силоҳ захира намуд.

Пешвои хучандиён баробари сохтани қалъа ҳамроҳи дуредгарони хучандӣ ба сохтани 12 киштии бодбондор шурӯъ намуд, ки нақшаи онҳоро худи Темурмалик кашида буд. Болои бом ва паҳлуи киштиҳоро чанд қабат намад кашида, онҳоро бо гил андова намуданд, то ки дохили онҳо гарм бошад ва тири душман осеб нарасонад. Дар паҳлуи киштиҳо даричаҳо сохтанд ва аз онҳо ба сӯйи душман тир мепарронданд.

Темурмалик шабона киштисавор ба соҳил омада, ба назди мудофиачиёни қалъаи дар хушкӣ будаи шаҳр рафта, мудофионро ба бурдани муборизаи беамон даъват менамуд ва тарсу ваҳро аз дили онҳо дур мекард.

Вақте ки лашкаркашони муғул ин киштиҳоро диданд, хайрон шуданд. Онҳо киштиҳоро дар аввал филҳои кавичусса пиндоштанд, ба сӯйи онҳо беист тир холӣ мекарданд, вале киштиҳо чандон осеб намедиданд. Ниҳоят, муғулҳо фаҳмиданд, ки он чизҳои дар рӯйи об шинокунанда на фил, балки қалъаҳои дарёгард – киштиҳои болопӯшида буданд.

Аз даст рафтани Хучанд барои Темурмалик фочиа буд. Рӯз аз рӯз аҳвол бад шудан гирифт. Ба вай ва ҳамразмонаш дигар аз ягон ҷо озуқаву силоҳ намеомад. Сафи диловарони ӯ дар муҳорибаҳои шабохунӣ кам мешуд. Шумораи муғулони истилогар бошад, баръакс, меафзуд. Дар чунин вазъи душвор, Темурмалик ба қарор омад, ки дар ҷазира истодан нафъе надорад ва душман тадриҷан онҳоро нест хоҳад кард. Темурмалик ва ҳамсафони ӯ шабонгоҳ ба 12 киштӣ савор шуда, роҳи обиро пеш гирифтанд.

Пагоҳӣ муғулҳо дар ҷойи исти киштиҳо касеро надиданд ва аз ду тарафи соҳили дарё асптозон аз пайи темурмаликиён шуданд. Дар байни ватандӯстон ва аҷнабиён борҳо задухӯрдҳои шадид ба амал омад, бисёр муғулон кушта шуданд. Баҳодурони хучандӣ дар чунин вазъияти даҳшатнок

ҳам борҳо душманро саркӯб намуданд. Ниҳоят, савораҳои муғулҳо аз темурмаликиён пеш гузашта, дар Банокат аз як соҳил ба соҳили дигар занҷир кашиданд ва бо ин ҳучандиёро ба даст дароварданӣ шуданд. Вале зарбаҳои табарзинҳои пӯлодини мудофеони занҷирро пора-пора ва роҳи сӯйи Урганҷро кӯтоҳ кард. Муғулҳо боз ба ҳамла гузаштанд. Дар наздикии шаҳри Чанд муҳорибаи хунин ба амал омад. Қувваҳои душман назар ба ҳучандиҳои қаҳрамон чанд қарат зиёд буданд. Дар ин ҷанги пуршиддат ҳучандиҳо қаҳрамониву муъчизаҳо нишон дода, муғулҳои зиёдеро куштанд. Баъди ин ҳарбу зарб гурӯҳи хурде аз муборизони роҳи озодӣ бо сарвари Темурмалик ҷон ба саломат бурда, бо азобу машаққати зиёде ба Урганҷ, ки дар он замон пойтахти Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр буд, бирасиданд. Дар ин ҷо боқимондаи лашкари шиткастхӯрдаю парокандаи Муҳаммади Хоразмшоҳ ҷамъ шуда буд.

Темурмалик аз ин қувваҳо лашкари бонизому неруманде ташкил намуда, бар зидди чингизиён бархост, то ки шаҳри Урганҷро дар дасти худ нигоҳ дорад. Ҳатто ба ӯ муяссар гардид, ки шаҳри калонтарини поёноби дарёи Сир Ёникентро аз ҷанголи муғулони нопок озод кунад. Баъд аз ин Темурмалик бо писари Муҳаммади Хоразмшоҳ – Ҷалолуддини Хоразмшоҳ, ки пас аз фирори падараш ба тахт нишаста, баръакси падараш дар задухӯрдҳои шадиди зидди муғулҳо диловариву шуҷоат нишон дода буд, ҳамроҳ шуд.

Темурмалик дар бисёр муҳорибаҳои дар музофоту ноҳияҳои Хуросону Афғонистони имрӯза баамаломеда муғулкушӣ карда, дастболо шуд. Асбаски дар байни сарлашкарони Ҷалолуддин иттиҳод, ягонагӣ, якдилӣ, яктанӣ набуд ва ин беморӣ ба ӯ аз замони падараш мерос монда буд, Темурмалик дигар корнамоиҳои ҷангии худро давом дода натавонист ва маҷбуран ба Хоразм баргашт.

Ҳабари омадани Темурмалик ба маъмурони муғул расид. Маъмурон ин хабарро ба Чағатой, ки хунхортарин писари Чингизхон буд, расониданд. Бо фармони ӯ муғулҳо аз пайи Темурмалик шуданд ва ӯро дастгир карда куштанд.

Муҷассамаи Темурмалик

Чунонки устод Айнӣ дар очерки таърихии худ «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» менависад, ҳангоми ба хок супурдан аз миёнбанди Темурмалик халтачае ёфтанд, ки дар он як каф хок ва як порча қоғози хатдор буд ва дар он чунин навишта шудааст: «Эй он ки мурдаи ман ба дастат меафтад, агар некрохи одамон ва ватандӯстон бошӣ, маро бо ин як каф хок гӯрон, ки ин ёдгории Ватани азизи ман аст!»

Дар охири хат ин байт ҳам буд:

*«Атри кафан зи хоки ватан кардам орзу,
Во ҳасрато, ки мебарам ин орзу ба хок!»*

Савол ва супориш

- 1. Аз хусуси омадани Темурмалик ба ҷанги зидди муғулҳо нақл кунед.*
- 2. Дар ин ҷанг қалъаи обӣ ва киштиҳои бодбондор чӣ нақш бозиданд?*
- 3. Чаро Темурмалик аз қалъаи обӣ баромада рафт?*
- 4. Темурмалик бо ҳамроҳонаш дар роҳи обӣ чӣ қаҳрамониву муъҷизаҳо нишон доданд?*
- 5. Темурмалик дар Урганҷ чӣ кор кард ва кадом шахрхоро аз душман озод намуд?*
- 6. Дар бораи фаъолияти минбаъдаи Темурмалик ҳикоя кунед.*
- 7. Аз миёнбанди Темурмалик чӣ ёфтанд ва дар он чӣ навишта шуда буд?*

Аз «Таърихи Чаҳонгушой»-и Атомалики Чувайни

Лаишкар бар канорҳои об равон шуданд ва ӯ дар заврақ ба ҳар кучо, ки қувват кардандӣ, ӯ бад-он мавзеъ рафтӣ ва ба захми тир, ки чун қазо аз ҳадаф хато намекард, эшонро дар меронд ва киштиҳои медавонд. Бад-ин ҷумла то ба Фанокат омад, занҷире дар миёни об кашида буданд, то киштиҳоро ҳоил (боздоранда) бошад. Ба як захм бар ӯ заду бигзаит ва лаишкарҳо аз ҳар ду тараф бо ӯ дар ҷанг то ба ҳудуди Чанд расид. Ва хабари ӯ чун ба самъи Алушидӣ расид, лаишкар ба ҳар ду тарафи Чайхун ба чанд ҷойгоҳ бидошт ва ба киштиҳои пул бастанд ва арродаҳо (сангпарто) ба қор карданд... Аз об берун омад ва чун отаиш бар бодпоён равон шуд ва лаишкарӣ мугул низ думодуми ӯ равон шуданд, мерафтанд ва ӯ исқол (борҳо) дар пеш карда ба ҷанг тахаллуф (қафомондагӣ) менамуд ва чун мардон шамиерзанон мерафт, чандон ки буна (асбобу анҷом) масофат мегурифт, боз бар ақаб равон мешуд, чун чанд рӯз бар ин наमत муковаҳат (душманӣ) кард ва мардони ӯ беиштар қуштаву маҷрӯҳ ва лаишкарӣ мугул рӯз ба рӯз зиёдат мешуд, буна аз ӯ боз гурифтанд. Ӯ бо маъдуде чанд бимонд ва бар қарор таҷаллуд (сабр) менамуд ва даст намедод. Чун он чанд кас, ки бо ӯ буданд, қушта шуданд ва ӯро силоҳ намонд, танҳо бо се тир яке шикастаи бепайкон буд, се мугул бар ақибӣ ӯ мерафтанд, ба як тирӣ бепайкон, ки қушод дод, як мугулро ба чаши кӯр кард ва дуи дигарро гуфт, ки ду тир мондааст, ба адади шумо тирро дарег медорам, ба салоҳи кори шумо он наздиктар аст, бозгардед ва ҷонро нигоҳ доред. Мугулон аз ӯ бозгаитанд.

§ 32. ШУҶОАТИ ҶАЛОЛУДДИНИ ХОРАЗМШОХ

Ҷалолуддин баръакси падараш Муҳаммади Хоразмшоҳ ҷавонмарди далеру шучоу хирадманд буд. Дар байни мардум ҳурмату эҳтироми зиёд дошт. Чунин обрӯю эътимоди писар ба падар писанд набуд ва ӯ бо ҳар роҳ мекӯшид, ки Ҷалолуддин аз дарбор дуртар бошад. Аз хамин сабаб ӯро ҳокими шаҳри Ғазнин таъйин кард. Ҷангоми ҳучуми мугулҳо

султон Муҳаммад на танҳо худаш гурехт, балки дигар саркардагон ва хатто писараш Ҷалолуддинро ҳам барои фирор намудан ба гап дароварданӣ шуд, аммо Ҷалолуддин ба ин таклиф зид баромада, ба падараш чунин ҷавоб дод: «Модом, ки душман Мовароуннахрро ғасб намуд, мо бояд барои Хуросон бичангем ва онро аз чингизиёни ғаддор нигоҳ дорем. Агар ба ин кор муваффақият наёбем ҳам, боре вазифаи худро ба қадри имкон адо кардагӣ ҳисоб ёфта, аз таъна ва дашноми мардум раҳой меёбем. Агар Султон дар ин ҷо монданро нахоҳад, лашкарро ба ман супорад. Ман то ҷон дорам, ба адои ин вазифа худдорӣ мекунам».

Баъд аз фирор ва вафот кардани Муҳаммади Хоразмшоҳ писараш Ҷалолуддини Хоразмшоҳ (1220–1231) ба тахт нишаст. Вай тавонист бар душман зарбаҳои пай дар пай занад ва Хоразмро муддате дар даст нигоҳ дорад, вале аз сабаби нобаробарии қувваҳо чингизиёни хунхор дастболо шуданд.

Ҷалолуддин ақибнишинӣ карда, дар шаҳри Нисо (наздикии Ашқободи имрӯза) ба душман ҳамла овард ва онро шикаст дод. Сипас баҳори соли 1221 ба Хуросон рафта, ба мардумони Мовароуннахр, Эрон, Қавқоз номаҳо ва сафирони худро фиристод, то ки мардуми ин мамлакатҳо ба муборизаи душмани қаттол бархезанд.

Ҷалолуддин солҳои 1220–1221 ҳамроҳи Темурмалик ва дигар лашкаркашон дар Бағлон, Қандаҳор, Балх, Кобул муборизаҳои шадид бурда, ба чингизиён зарбаҳои ҳалоқатовар зад. Вай дар Парвон бар лашкари хоссаи Чингизхон ғалабаи дурахшон ба даст овард ва соҳиби ғанимати зиёде шуд. Ҷанги шадидтарин ноябри соли 1221 дар лаби дарёи Ҷинд ба амал омад. Лашкари муғул бо сарвари худ Чингизхон мечангид. Сарбозони Ҷалолуддин ҳамлаҳои девонавори душманро зада гардонданд, вале душман қувваҳои нав ба навро ба майдони муҳориба меовард.

Дар авҷи задухӯрд барои ғанимат шуда, дар байни саркардаҳои сарбозони Ҷалолуддин ихтилоф ба миён омад ва аз майдони муҳориба баромада рафтани яке аз лашкаркашон барои Ҷалолуддин зарбаи саҳт шуд. Баъд аз ин Чингиз-

хон ба талафоти калон нигоҳ накарда, бо сарбозони бешумор паёпай ба ҳучум гузашт ва чанги хунинро ба нафъи худ анҷом дод.

Султон Ҷалолуддини Хоразмшоҳ дар ҳамаи задухӯрдҳои зидди чингизиён назар ба онҳо бо қувваи камтар меҷангид. Баъди шикаст ҳам рӯҳафтада нашуда, тавонист ҷанговарони зиёде ҷамъ кунад ва муборизаи зидди муғулҳоро дар Шимоли Озарбойҷон, Ганча ва Гурҷистон давом диҳад.

Дар яке аз муҳорибаҳо сарбозони Ҷалолуддин аз бисёрии муғулҳо тарсида, майли аз корзор баромадан карданд. Ў инро пай бурда, ҳудаш ба сафи пеш гузашт ва аскаронашро ба тобоварию пойдорӣ даъват намуд, ки дар натиҷа задухӯрд ба нафъи Ҷалолуддин анҷом ёфт. Хуллас, ӯ борҳо намунаи ибрат нишон дод ва дар байни аскаронаш соҳиби обрӯӣ буд. Доир ба ҳаёт ва фаъолияти ҷангии вай муаррихон ва адибон асарҳо офаридаанд.

Савол ва ҷупориш

1. Ҷалолуддини чӣ гуна шахс буд?
2. Вай ҳамроҳи Темурмалик дар кадом шахрҳо ҷангидааст?
3. Дар бораи муборизаҳои минбаъдаи Ҷалолуддини Хоразмшоҳ ҳикоя кунед.

Аз «Ҷомеъ-ут-тавориҳ»-и Рашидуддин Фазлуллоҳ

Ва Султон Ҷалолуддин баъди вафоти падар шунид, ки лашқари муғул дар ҳудуди Хуросону Ироқ намондаанд, чӣ ба муҷиби фармуди Чингизхон ҷое мақом нокарда, ба таъҷил ме-рафтанд. Эмин шуд ва ба Манқишлоқ омад ва аспоне, ки дар он ҳудуд ёфт, ба улог гирифт ва мубашиширон дар муқаддима ба Хоразм равон кард...

Ва Султон (Ҷалолуддин) чун ба Шодёх шуд, се рӯз ба истеъдод (омода шудан)-и роҳ машғул буд. Нимашабӣ бар асти таваккул савор гаишта, бар азимати Ғазнин, ки падараш номзади ӯ карда буд, равон шуд. Ва аз ҳаракати ӯ то вусул (расидан)-и лашқари муғул як соат буд ва паёпайи султон бирафтанд. Султон чун ба дарвоза расид, малик Илдирақро он ҷо гузошт, то

агар лашкаре бирасад, замоне эшонро боз занад. Илдирак худ бар он роҳи дигар, ки на мамарр (гузаргоҳ)-и Султон буд, равон шуд.

Чун муғулон он ҷо расиданд, бар асарри ӯ равон шуданд ва Султон Чалолуддин бад-он роҳи дигар. Дар он рӯз чиҳил фарсанг бирафт ва ба як ҳафта ба Ғазнин расид. Чун овозаи зуҳури ӯ фош шуд, аз ҳар тараф ёвагиён рӯй ба вай ниҳоданд ва халқе бар ӯ чамъ шуданд. Ва дар ин муддат, ки ин ҳолат уфтод, Чингизхон ҳанӯз дар Самарқанд буд ва писарони сегонани меҳтарро номзади Хоразм кард...

§ 33. ОҚИБАТҲОИ ЗАБТИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ АЗ ТАРАФИ МУҒУЛҲО

Футухоти минбаъдаи Чингизхон дар Осиеи Марказӣ

Муғулҳо соли 1221 қариб тамоми Осиеи Марказиро тасарруф карданд. Давраи пурфочиатарини мардуми Осиеи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон, сар шуд. Истилогарони муғул аҳолии зиндамондаи Бухоро, Самарқанд ва Хучандро ба азобу ранҷҳои даҳшатаңгезе гирифта намуданд. Муғулҳо шаҳри Тирмизро ба харобазор табдил дода, сокинони онро ба қатл расонданд. Пас аз ин хунрезӣ Чингизхон аз дарёи Ому гузашта ба хоки Хуросон дохил гардид ва дар соли 1221 Балхро забт намуда, онро низ тамоман хароб кард. Дар ҳамин вақт писарони ӯ: Чағатой, Ӯқтой ва Ӯҷӣ бо сад ҳазор лашкари муғул пойтахти давлати Хоразм–шаҳри Урганҷро муҳосира намуданд. Мудофеони Урганҷ муддати шаш моҳ бо муғулҳо мардонавор ҷангиданд. Ғосибони муғул ҳар як маҳалла ва кӯчаро бо талафоти бузурге ба даст дароварданд. Онҳо пас аз забт кардани шаҳр ғайр аз пешаварон, кӯдакон ва занон, яъне онҳое, ки ба ғулом ва каниз табдил шуданд, дигар ҳамаро сар буриданд. Сарбанди дарёи Омуро вайрон карда, шаҳри Урганҷро ғарқ намуданд.

Дар аввалҳои соли 1221 писари Чингизхон Тулуй тамоми Хуросонро забт намуда, яке аз қадимтарин марказҳои тамаддуни Осиеи Марказӣ шаҳри Марвро хароб кард. Аз аҳолии Марв фақат чандсад нафар пешаварони ғуломгардида зинда монда, дигар ҳама кушта шуданд.

Охирин умеди давлат ва мардум – Султон Чалолуддин низ соли 1231 аз дасти навқари худ кушта шуд. Муғулҳо бештар ба шаҳру водиҳо ҳучум оварда, дар ҳамин гуна муҳит сокин мегаштанд. Аз ин рӯ минтақаҳои кӯҳистони нисбатан эмин монда, баъзе аз шаҳриён низ ба кӯҳҳо паноҳ оварданд.

Чингизиён ба тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ зарари мислаш диданашударо оварданд. Онҳо садҳо ҳазор мардумро аз дами тег гузарониданд. Шаҳрҳои деҳаҳо ба ғорату оташ доданд. Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, муғулҳо «... ба касе раҳм накарданд, баръакс, онҳо занону мардон, кӯдаконро аз дами тег мегузаронданд, шиками занони ҳомиларо чок карда, кӯдакони дар батни модар бударо гирифта мекуштанд».

Мардуми Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон дар сари роҳи чунин душмани пурзӯр, ба монанди муғулҳо, ба қуввае табдил ёфта буданд, ки ҳаракати онҳо ба тарафи давлатҳои Русия ва Аврупои Шарқӣ муддати дароз нигоҳ доштанд. Даҳҳо ҳазор сарбозони якқачин ва лашқарҳои машҳури Чингизхон дар сарзамини Осиёи Марказӣ торумор гардиданд.

Қувваҳои асосие, ки ба муқобили душман мубориза мекурданд, мардуми заҳматкеш буданд ва онҳо бар душмани пурзӯр борҳо ғалаба карданд. Ба ҳамин нигоҳ накарда, сарзамини Осиёи Марказӣ чун дигар мамлакатҳои аз тарафи муғулҳо истило шуда, ба харобазор табдил ёфта буд. Чунин фоҷиа баъд аз ғасби ин сарзамин низ даҳсолаҳо давом кард. Хусусан шаҳрҳои дар гузашта ободу сараҳолӣ, ба монанди Бухорову Самарқанд, Хучанду Марв, Банокату Балх Урганҷ ва дигарҳо ба харобазор табдил ёфта буданд ва аз баъзеашон ҳатто нишонае ҳам боқӣ намонда буд. Масалан, аҳолии Самарқанд аз чор қисм як қисмаш монда буд, ки ин рақам аз ҳад зиёд нишон дода шудааст. Бухоро ҳам ба чунин аҳвол гирифтور шуд. Сарнавишти Хучанд ҳам ба шаҳрҳои дигар монанд буд. Осори вайронии шаҳрҳо на даҳсолаҳо, балки садсолаҳо давом кард. Дар баъзеи ин шаҳрҳо осори харобӣ то солҳои 50-уми асри XIV боқӣ монд.

Бедодгариву бераҳмӣ ва андозҳои вазнин мардуми аз куштор начотёфтаре аз ҳар ҷиҳат дилхунук гардонда буд. Дастии онҳо ба қор намерафт. Дар натиҷа чунин аҳвол хоҷагии мамлақатро боз ҳам бештар заиф мегардонд. Дар даҳсолаҳои аввал мардуми ҷабрдида ба қори хоҷагӣ майл надошт.

Идоракунии Осӣи Марказӣ. Чингизхон дар давраи зинда буданаш мамлақатҳои тасарруфкардаашро дар байни чор писар тақсим карда буд. Мовароуннаҳр дар ихтиёри Чағатой қарор гирифт. Вай бо бераҳмиву хунхорӣ худ ном бароварда, тамоми сиёсати ваҳшонияти падараш ба ӯ мерос монда буд. Масалан, Чингизхон қонуне бароварда буд, ки мувофиқи он мардуми мусулмон наметавонистанд рӯзона ба об дароянд ё гӯсфандро сар бурида, ҳалол карда хӯранд.

Гарчанде Мовароуннаҳр мувофиқи тақсимои Чағатой расида бошад ҳам, писари қалонии Чингизхон Ҷўктой (1227-1242), ки «хони бузург» унвон гирифта буд, метавонист мулкҳои ҳар се бародарро мувофиқи салоҳидии худ идора намояд.

Муғулҳо дар идора кардани давлат таҷриба надоштанд ва музофоти қалони кишоварзиро роҳбарӣ карда наметавонистанд. Бинобар ин, онҳо тоҷикону дигар мардуми босаводро ба қорҳои давлатӣ ҷалб менамуданд. Яке аз шахсони вафодори онҳо тоҷир ва судхӯри машҳур Маҳмуди Ялавоҷ буд. Ӯ дар шаҳри Хучанд мезист ва аз ҳамин ҷо тамоми Мовароуннаҳрро идора менамуд. Ҳатто лашкари муғулҳо, ки барои нигоҳ доштани тартибот дар ҳамаи шаҳрҳо ва баъзе деҳаҳои қалон ҷой гирифта буд, ба Маҳмуди Ялавоҷ итоат мекард. Сарони сипоҳиёни муғул – басқоқҳо ба ҷуз хидмати ҳарбӣ боз назорат мебуданд, ки андозии аз мардум ситонида сари вақт ба ҳазина ворид шавад. Ҳамаи ин қорҳо бо супориши Маҳмуди Ялавоҷ ба иҷро мерасиданд.

Дар идоракунии кишвар дигар тағйироти ҷиддӣ нашуд. Шаҳрҳои музофотро соҳибони пешинашон идора мекарданд. Забтқориҳои муғулҳо дар ҳаёти ҷамъиятии мардуми Мовароуннаҳр чандон дигаргунӣ ба амал наовард, вале ба соҳаҳои гуногун таъсир расонд.

Муғулон дар шахсияти тоҷирон, сарварони дин, заминдорони қалони маҳаллӣ пушту паноҳи худро ёфтанд. Онҳо

ба ин табақаҳои мардуми маҳаллӣ ярлиғҳои махсус («пайза») меоданд, ки мувофиқи онҳо мардуми захираш мебоист ҳамаи талаботи ашрофро иҷро намоянд. Ба зами ин, аҳолии захираш таъмини сипоҳиёни дар шаҳрҳои деҳаҳои калон бударо ба зимма дошанд. Онҳоро мебоист бо хӯрок, сару либос, нақлиёт ва манзил таъмин мекарданд.

Пешаварон ба ҷуз ин, маҷбуран барои лашкари муғул силоҳ, пойафзор, газвор ва дигар чизҳои зарурӣ тайёр мекарданд. Дар натиҷаи ҷангҳои задухӯрдҳо ва қатли ом аҳолии шарҳу деҳот кам шуд. Бисёриҳо ба кӯхистон ва ҷойҳои нисбатан оромтар мекӯчиданд. Сафи гуруснагон беш аз пеш меафзуд. Дар солҳои аввали ишғолгарӣ муғулҳо мардуми Мовароуннаҳро чун дигар мамлакатҳои забткардашон мунтазам қатл менамуданд. Ба ҳар ҳол муборизаи қаҳрамононаи мардуми Осиёи Марказӣ қувваи душманро хеле суст карда буд ва нагузошт, ки муғулҳо нақшаҳои ғоратгаронашонро дар Рус ва дигар кишварҳои Аврупои Шарқӣ давом диҳанд.

Ҳамин тавр, истилои муғул ба тамоми соҳаҳои ҳаёт зарбаи ҳалокатовар зад. Дар яке аз сарчашмаҳои таърихӣ сухане навишта шудааст, ки баёнгари воқеияти давраи ҳукуми муғулхост. Мувофиқи ин ҳикоят аз дасти муғулҳо як марди бухорӣ чун ба саломат бурда, ба Хуросон паноҳанда шуд, Чун аз ҳоли муғулҳо ва Мовароуннаҳр пурсиданд ҷавоб дод:

«Омаданду канданду сӯхтанду куштанду бурданд».

Савол ва супориш

- 1. Дар бораи оқибати забткориҳои муғулҳо дар Осиёи Марказӣ нақл кунед.*
- 2. Кадом шаҳрҳо аз истилогарони муғул бештар зарар دیدанд?*
- 3. Дар замони ҳукмронии муғулҳо давлат чӣ тавр идора карда мешуд?*
- 4. Дар бораи Маҳмуди Ялавоч нақл кунед.*
- 5. Аҳолии захираш ва пешаварон чӣ гуна маҷбуриятҳоро ба ҷо меоварданд?*

Аз «Чомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддин Фазлуллоҳ

Чингизхон дар баҳори ин сол ба урдуҳои худ фуру омад ва ҳафтум сол буд, ки ба азми вилояти Тоҷик барнишаста буд ... Чингизхон баъд аз ғатҳи билоди Тоҷик аз Фаршовур азми муроҷиат ба мақоми асли ва юрти қадим ба имзо расонд... Чун аз он ҷо равона шуд, Тарконхотун, модари Султон Муҳаммад ва ҳарамҳои ӯро фармуд, ки дар пеши кӯч мераванд ва ба овози баланд навҳа бар мулк мекунанд, то лашкариён ба эшон мегузаранд.

§ 34. ШҶРИШИ МАҲМУДИ ТОРОБӢ

Аз солҳои 30-юми асри XIII дар байни аҳолии воҳаҳои зироатӣ ва пешаварони шаҳр чунбишҳои зидди золимони аҷнабӣ ва маҳаллӣ шурӯъ гардид. Ин чунбиш, махсусан дар Бухоро, пурқувват буд. Соли 1238 дар ин ҷо шӯрише ба амал омад, ки ба номи шӯриши Маҳмуди Торобӣ машҳур аст. Роҳбари шӯриш Маҳмуд ном яке аз пешаварони ғирбол-бофи деҳаи Тороб буд. Деҳаи Тороб дар наздикии шаҳри Бухоро воқеъ гардида буд. Вай дар кӯчаҳои Тороб ва деҳаҳои атрофи он нутқҳои оташин эрод карда, оммаро ба муборизаи зидди зулми истилогарон ва тарафдорони онҳо даъват намуд. Ҳукмронони Бухоро аз пайи дастгир кардани ӯ афтоданд. Онҳо хостанд Маҳмуди Торобиро бо фиреб ба Бухоро оварда, ба қатл расонанд, вале ба мақсадашон нарасиданд.

Маҳмуди Торобӣ бо неруи сухан тавонист шумораи ҳамфикронашро хеле зиёд кунад. Ӯ аз пешвои рӯҳониён-садр ва дигар амалдорон талаб намуд, ки ӯро халифа эълон кунанд. Табақаҳои доро маҷбуран талабашро ба ҷо оварданд. Маҳмуд қасри сарвари исёнгарон Малик Санҷарро, ки соли 1206 сохта шуда буд, қароргоҳи худ эълон намуд. Садрҳо ва дигар намоёндагони табақаҳои доро бо амри вай аз тахт ронда шуданд.

Маҳмуди Торобӣ ба муқобили душманони хунармандон ва мардикорон муборизаи саҳт бурда, давлатмандон, рӯҳониён ва амалдорони ба дасти шӯришгарон афтодаро, ки ҷониб дари ҳокимони муғул буданд ба қатл расонд. Садрҳо,

намояндагони ҳокимони маҳаллӣ ва муғулҳо дар Кармина тайёри дида, ба Бухоро ҳаракат карданд. Дар наздикии Бухоро байни шӯришгарон ва қувваҳои ғосиб муҳорибаи саҳт ба вуқӯъ пайваст. Муғулҳо ва қувваҳои заминдорони маҳаллӣ шикаст хӯрда, ақиб нишастанд. Шӯришгарон онҳоро то Кармина таъқиб намуда, бисёриҳоро ба қатл расонданд. Бино ба маълумоти муаррих Ҷувайнӣ дар ин ҷанг 10 ҳазор кас кушта шуд. Вале минбаъд шӯриши Маҳмуди Торобӣ мисли дигар шӯришҳои дар Осиёи Марказӣ ба вуқӯъ пайваста муваффақият пайдо накард. Дар наздикии Кармина сарвари шӯриш аз тири душман ҳалок гардид ва дар ҳамин муҳориба пешвои дигари шӯриш, дӯсти вафодори Маҳмуди Торобӣ Шамсуддин Маҳбубӣ низ кушта шуд.

Дар деҳаҳо маъмурони андозситони ҳукумати ро ба қатл мерасонданд. Душман дар Кармина қувва ҷамъ карда, ба муҳорибаи шадид тайёри мебуд.

Муғулҳо ва сармоядорон аз набудани роҳбари ягонаи шӯриш ва камчиниҳои силоҳи шӯришгарон истифода бурда, бо лашкари 20-ҳазорнафара ба шӯришчиён ҳамла оварда, онро ба хун оғӯшта намуданд. Аз пайравони Маҳмуди Торобӣ қариб 20-ҳазор кас кушта шуд. Сокинони Бухоро ва деҳаҳои гирду атрофи он бо амри Чағатой гирифтори қатлу ғорат шуданд.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ дар ҳақиқат, шӯриши мардуми заҳматкаш ба муқобили муғулҳо, ашрофи диндор, тоҷируни давлатманд, дигар табақаҳои сармоядор ва худсарҳои онҳо буд. Он қатъи назар аз шикаст хӯрданиш дар таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Марказӣ мақоми хос дорад.

Савол ва супориш

- 1. Шӯриши Маҳмуди Торобӣ кай ва чӣ хел сар зад? Роҳбари он кӣ буд?*
- 2. Дар бораи муваффақиятҳои шӯриш нақл кунед.*
- 3. Шӯриш ба муқобили кӣ равона шуда буд?*
- 4. Шӯриширо кадом қувваҳо паҳш карданд?*
- 5. Ёри наздиктарини Маҳмуди Торобӣ кӣ буд?*

Аз «Таърихи Чаҳонгушо»-и Атомалики Чувайнӣ

Бар се фарсангии Бухоро деҳе аст, ки онро Тороб гӯянд. Марде буд номи ӯ Маҳмуд, соней гирбол, чунонки дар ҳаққи ӯ гуфтаанд дар ҳамоқат ва чаҳл адимулмисл (бемонанд). Ба солусу зарқ (макру фиреб) ва зуҳд ва ибодате оғоз ниҳод ва даъвои паридорӣ кард. Яъне, чиннинён бо ӯ сухан мегӯянд ва аз гайбиёт ӯро хабар медиҳанд. Дар билоди Мовароуннаҳр ва Туркистон бисёр касон бештар авратина (занон) даъвои паридорӣ кунанд ва ҳар касро ранҷе бошад ё беморе шавад зиёфат кунанд ва парихонро бихонанд ва рақсҳо кунанд ва амсоли он хурофот...

Тамомати шаҳру русто рӯй бад-ӯ ниҳоданд ва осори фитнаву ошӯб паدید омад. .... Аксари халоиқ рӯй ба саҳро ва тал ниҳоданд ва бар ӯ чамъ шуданд. Намози шом бархост ва рӯй ба мардум оварду гуфт: Эй мардон! Ҳаққи таваққуф ва интизор чист? Дунёро аз бединон пок мебояд кард. Ҳар касро он чӣ муяссар аст аз силоҳ ва соз ва ё асову чӯбе муид (омода) карда, рӯй ба кор оварад ва дар шаҳр он чӣ мардина буданд рӯй бад-ӯ ниҳоданд. .. Шамси Маҳбубиро ба садри мавсум кард ва аксари ақобиру маорифро ҷафо гуфту обрӯй бирехт ва баъзе-ро бикушт.

§ 35. ИМПЕРИЯИ МУҒУЛ БАЪДИ ЧИНГИЗХОН

Баъди вафоти Чингизхон (соли 1227) империяи ӯ суғуст шудан гирифт. Дар охири солҳои 50-уми асри XIII дар харобаҳои империяи собиқ се давлати мустақил ба вуҷуд омад: дар Мовароуннаҳр давлати Чағатой, дар Эрон давлати Илхонон ё Хулоқуиён дар Ҳафтрӯд ва Кошғар давлати Муғулистон. Ҳамин тавр бештари тоҷикон дар таркиби улуси Чағатой зиндаги мекарданд. Дар байни онҳо чангҳои хунин ба амал меомаданд. Аз солҳои 50-уми асри XIII сар карда, муғулони кӯчманчӣ тадричан ба ҳаёти муқимӣ ва корҳои кишоварзӣ рӯ оварданд. Аз вафоти Чингизхон дере нагузашта, дар сиёсат нисбат ба мардуми маҳаллӣ ду тамоюл ҳар чӣ равшантар намоён мешавад. Тарафдорони тамоюли якум инҳо буданд: қисми зиёди саркардаҳои ҳарбии бодиянишин (ҳам муғулҳо ва ҳам туркҳо), акса-

ри шоҳзодагон ва чанде аз қоонҳо – сардорҳои муғул. Чунин касон зидди ҳаёти осоишта буда, мехостанд тамоми заминҳоро ба ҷарогоҳ ва шаҳрҳоро ба харобазор табдил диҳанд. Онҳо бо ин роҳи пешгирифтаи худ аз андозҳои ҳарсола, ки аз кишоварзон, ҳунармандон ва тоҷирон меситониданд, маҳрум мешуданд. Як қисми тоҷирони маҳаллӣ низ ин тамоюлро дастгирӣ менамуданд.

Ба тамоюли дуҷум инҳо дохил мешуданд: баъзе қоонҳо, қисми ками ашрофи бодиянишини муғул ва аз мардуми маҳаллӣ амалдорон, сарварони дин ва аксари тоҷирон. Тарафдорони ин тамоюл барои таъсиси ҳокимияти пуриқтидори марказиятноқ, хотима додани ҷангҳои ғоратгариҳо, ривож додани кишоварзӣ ҳунармандӣ, тичорат, қатъ намудани андозҳои худсарона ва ғайра қўшиш ба харҷ медоданд. Тамоюли дуҷум ба манфиати тоҷикон буд.

Тарафдорони тамоюли дуҷум Манғуқоон (1251-1259) ва ҳокими мусулмон Масъудбек – писари Маҳмуди Ялавоч барои гузаронидани ислоҳоти пулӣ ва ба амал овардани дигар навиғариҳо меқўшиданд. Манғуқоон шахсияте буд, ки дар ба низом овардани мамлакат, маҳдудияти ҳокимони маҳаллӣ, ба ҷойи андозҳои сершумор ҷорӣ намудани андози сарикасӣ (сарона) хидмати босазое кардааст. Вай дар бисёр шаҳрҳои Мовароуннаҳр ва берун аз он сикаҳои тиллоро ҷорӣ намуда, ярлиғу пайза ва андозҳои баъди вафоти Чингизхон паҳншударо аз байн бардошт.

Дар замони ҳукмронии Манғуқоон фармонҳои ҳукумати бо забони ҳамон халқҳое, ки фармон ба онҳо дахл дошт, содир мешуданд. Ин амал барои ҳамон давра, хусусан барои муғулҳо, ки хоҳишу эътирози мардуми маҳаллиро ба назар намегирифтанд, ҷолиби диққат аст.

Тарафдорони Манғуқоон ва Масъудбек барои ҳамон давра кори назаррас карданд. Дар ҷорӣ кардани нақшаҳои Манғуқоон хидмати Масъудбек калон аст. Масъудбек дар замони Манғуқоон ҳокими кишвари паҳноваре аз Уйғуристон то Хоразм буд. Вай аз соли 1238 то 1285 ҳукмронӣ кардааст.

Савол ва сувориш

1. Солҳои 50-уми асри XIII дар собиқ империяи Муғул кадом давлатҳо пайдо шуданд?
2. Дар сиёсат нисбат ба мардуми маҳаллӣ чанд тамоюл ҷой дошт?
3. Тарафдорони намоёни тамоюли дуҷум кихо буданд?
4. Масъудбек кӣ буд ва дар кадом кишварҳо ҳукмронӣ мекард?
5. Дар бораи ислоҳоти Манғуқоон ва Масъудбек нақл кунед.

§ 36. ВАЗЪИ МОВАРОУННАҲР ДАР ОХИРИ АСРИ XIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIV

Дар ҳаёти муғулони бодиянишин дар охири асри XIII дигаргунии ҷиддӣ ба амал омад. Ин раванд аз солҳои 60 оғоз шуда дар замони ҳукмронии Тувахон (1282–1306) ҷон гирифт. Дар замони ӯ шаҳри Андичон хеле равнақ ёфт ва дар соҳаи тичорат нақши бузург мебозид.

Мовароуннаҳр дар замони ҳукмронии писари Тувахон – Кабакхон (1318–1326) ба навигариҳои назаррас ноил гашт. Аз замони салтанати Кабакхон сар карда, муғулҳо ба қорҳои идораи давлатӣ даҳлат мекарданд. Ӯ дар байни хонҳои муғул нахустин шахсе буд, ки барои вусъати тичорат, ислоҳоти пул, тақсмоти маъмурии мамлакат ва дигар қорҳои муҳимро ба ҷо овард. Ӯ пайрави дини ислом набуд, вале нисбат ба мардуми мусулмон ва анъанаву одати онҳо эҳтиром дошт. Кабакхон қароргоҳи худро ба музофоти Қашқадарё кӯчонда, дар наздикии шаҳри қадимаи Насаф қасри шоҳона, яъне шаҳри Қаршӣ (ба забони муғулӣ – қаср)-ро бино намуд. Ӯ соли 1321 ду ислоҳоти муҳим гузаронд: пулӣ ва маъмурий. Дар ин тадбир системаи пулии дар дигар давлатҳои муғул – давлати Илхонони Эрон ҷойдоштаро истифода бурд.

Ба номи ӯ зарробхонаҳои Самарқанду Бухоро сиккаҳои нуқрагии қалон ва майда зарб мезаданд. Ин ислоҳот мисли ислоҳоти Масъудбек дигаргунии бузурге ба амал наовард,

вале ба ҳар ҳол барои ба эътидол овардани тичорати дохилию берунӣ ва тараққиёти баъзе шаҳрҳои Мовароуннаҳр нафъ расонд. Сиккаҳои 8-граммӣ динар ва сиккаҳои қариб 1,4-граммӣ дирам ном доштанд. Шаш дирам як динар ҳисоб меёфт.

Ислоҳоти дигари Кабакхон маъмурӣ ва идори буд. Тамоми Мовароуннаҳр ба туманҳо ё ноҳияҳо тақсим шуд, ки он то асри XIX амал кард. Туманҳо дар итоати амирон буданд, ки онҳо асосан аз байни туркҳою муғулҳо таъйин мешуданд. Дар натиҷа мухторияти бисёр ҳокимони маҳаллӣ барҳам хӯрд, ки ин барои мустақилияти давлат аҳаммияти калон дошт.

Чанғҳои заминдорони қабилавӣ барои амалӣ гардонидани ин ислоҳот садди роҳ мешуданд. Ба ҳар ҳол ба туманҳо ҷудо шудани Мовароуннаҳр дар ҳаёти иқтисодии мамлакат нақши мусбат бозид.

Дар асри XIV муборизаи ду тамоюли дар боло зикршуда нисбат ба аҳолии муқимӣ хеле шиддат ёфт. Кабакхон маҷбур шуд, ки бар зидди шоҳзодаи балвогари Чағатой Ясовур чанги шадид барад. Ясовур бо кумаку ёрӣ ва силоҳу лашкари амирони хуросонӣ бар Кабакхон ғалаба кард. Ин муҳорибаҳо барои мардуми Мовароуннаҳр бисёр гарон афтод. Дар натиҷа амирони хуросонӣ зиёда аз 50 ҳазор асир ва сарвати зиёд ба даст дароварданд.

Вориси Кабакхон – Тармаширин (1326–1334) ба тартиботи боқигузоштаи бародараш пайравӣ намуда, мусулмони муътамад шуд ва дини исломро дини расмӣ тамоми давлати улуси Чағатойён эълон намуд. Ин рафтори ӯ қаҳру ғзаби заминдорони бодиянишинро ба миён овард ва ниҳоят Тармаширин ба қатл расонда шуд.

Дар солҳои 40-уми асри XIV хони нав Қазонхон ба амалҳои Кабакхону Тармаширин пайравӣ карда, мехост ҳокимияти пешинаро барқарор намояд. Ӯ барои ба худсарихони ашрофи бодиянишин хотима додан дар наздикии шаҳри Қарши кӯшкқалъаи Занҷирсаройро сохт. Қазонхон соли 1346 дар

чанг ҳалок гардид. Ба чойи вай Қазағанхон омад. Вай анъанаҳои бодиянишинонро дӯст медошт ва бештари вақти худро дар шикору задухӯрдҳои қабилавӣ мегузаронд.

Хуллас, дар охири солҳои 50-уми асри XIV давлати Чағатой тақрибан ба сӣ мулкҳои алоҳида ҷудо шуд. Чанде аз ин мулкҳо дар итоати сарватмандони бодиянишин буданд. Масалан, Хучанд ба ҳокимияти Боязиди Чалоир итоат мекард. Мулкҳои дигарро заминдорони маҳаллии ашроф ва диндорон идора менамуданд. Дар Бухоро садрҳо, дар Хатлон авлоди хонадони Кайхусрав, дар Бадахшон шоҳҳои хонадони маҳаллӣ, дар Тирмиз сайдҳо ҳукмронӣ мекарданд.

Дар солҳои 60-уми асри XIV дар Мовароуннаҳр муборизаи заминдорон авҷ гирифт ва мамлакат аз ҷиҳати сиёсӣ пароканда шуд. Дар чунин вазъият яке аз саркардаҳои қабилаи барлос–Темур ба арсаи мубориза баромад, ки дар таърих бисёр бедодгариҳо кардааст.

Савол ва супориш

1. Дар охири асри XIII ва нимаи аввали асри XIV вазъи Мовароуннаҳр чӣ гуна буд?
2. Дар бораи ислоҳотҳои Кабакхон нақл кунед. Онҳо барои пешрафти мамлакат чӣ аҳамият доштанд?
3. Кадом ворисони Кабакхон ислоҳоти ӯро давом доданд?
4. Дар солҳои 50-уми асри XIV давлати Чағатой ба чанд мулки алоҳида ҷудо шуд ва ба онҳо кӣ ҳукмронӣ мекард?

§ 37. ВАЗЪИЯТИ ХОҶАГИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ДАВРАИ ҲУКМРОНИИ МУҒУЛҶО

Вазъияти синфҳои ҳукмрон. Ҳамон тавре ки дар боби гузашта гуфта омад, муғулон дар давлатдорӣ ба ашроф, сарони дин, заминдорон ва тоҷирони калони маҳаллӣ таъя мекарданд. Дар солҳои аввали истило хонҳои муғул – Чингизхон, Ӯқтойхон (1229-1241) ва Гуюкхон (1246-1248) ба ин табақаҳои мардуми маҳаллӣ имтиёзҳои зиёде доданд. Истилои муғул ба сари мардуми захматкаши Мовароуннаҳр ва дигар мамлакатҳои ғасбнамудашон бедодгариҳои зиёд овард. Бисёр шаҳру деҳаҳо нобуд ва ба хок яксон шуданд.

Соҳаҳои кишоварзӣ ва ҳунармандӣ ба зарари калони мислаш диданашуда гирифта гаштанд. Даре нагузашта ҳуди сарони муғулҳо фаҳмиданд, ки ҳаёти шахру дехотро ба эътидол овардан зарур аст, чунки маҳз ҳаёти осоишта ва хирочу андозҳои мунтазам ҳазинаи давлатро пур мекунад.

Синфиҳои ҳукмрони маҳаллӣ аз муғулҳо чандон зарари калон надида буданд ва ҳатто ҳамон ҷойгоҳи худро нигоҳ медоштанд. Масалан, садрҳои Бухоро ва саидҳои Тирмиз ҳамон мақому сарвати пешинашонро соҳиб буданд. Дар давраи ҳукмронии муғулҳо, хусусан табақаи тоҷирони калон дар тичорати байналмилалӣ нақши бузург бозид, дар назди хонҳо соҳиби шуҳрату обрӯй гаштанд.

Тоҷирони Осиёи Марказӣ дар байни мамлакатҳои Шарқи Дур ва Аврупои Шарқӣ вазифаи миёнаравиро адо менамуданд ва ғолиби калон ба даст мебароварданд. Роҳи савдои ин мамлакатҳо аз Осиёи Марказӣ мегузашт ва ба тӯфайли авҷ гирифтани тичорати байни ин мамлакатҳо Хоразм аз ҷиҳати иқтисодӣ қомат рост кардан гирифт. Тоҷирони калон тарзи андози дар замони муғулҳо ҷоришударо ба нафъи худ моҳирона истифода бурда, даромади калон мегирифтанд. Дар ҳамин давра тоҷирон ба қувваи бузург табдил ёфта, нақши таъсиргузор дар ҷомеа доштанд.

Сарварони дин соҳиби имтиёзҳои зиёд шуданд. Хонҳои муғул барои мардуми захматкашро дар иттиҳоди худ нигоҳ доштан, ба сарони дин такя менамуданд. Онҳо ба мавқеи иқтисодии пешинаи худ соҳиб буданд ва заминҳои шахсӣ ва заминҳои вақфро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Ба ашрофи дини ислом баъзе хонҳо ва хонзодаҳои мазҳаби исломро қабулнамуда ёрии калон мерасонданд. Зани Тулуйхон, бо вучуди он ки масеҳӣ буд, дар шаҳри Бухоро мадраса бунёд карда, шахсияти маъруф Сайфуддини Бохарзиро масъули ин мадраса таъйин намуд.

Кишоварзӣ. Дар аҳди муғулҳо шумораи зиёди кишоварзон чун пештара заминро иҷора мегирифтанд ё ҳамчун коргари кироӣ дар заминҳои сарватмандон кор мекарданд.

Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, дар замони ҳукмронии муғулҳо дар Осӣи Марказӣ дар соҳаи кишоварзӣ тағйироти назаррас дида намешавад. Шаклҳои заминдорӣ пешина мондан гирифтанд, вале шумораи андозҳо хеле афзуд.

Дар давраи муғулҳо дар Мовароуннаҳр чор навъи заминдорӣ амал мекард: 1. Замини давлатӣ, 2. Милки заминдорон ва инчу, 3. Замини вақф, 4. Милки кишоварз. Аз ин навъҳои замин сетоаш то давраи муғулҳо вучуд дошт. Навъи чорумаш инчу танҳо дар замони муғулҳо пайдо шуд, ки чунин замин аз он сардори давлат, аҳли хонадони онҳо ва вассалҳои онҳо буд. Сардорони давлат метавонистанд замини инчуро тухфа кунанд, ба вақф диҳанд, бифурӯшанд ва тақдим намоянд. Аз заминҳои инчу андоз намегирифтанд.

Хонҳои муғул ба қорҳои динии мардуми Мовароуннаҳр чандон даҳолат намекарданд ва ҳолатҳои мешуд, ки аз сарони рӯҳониёни ислом андоз намегирифтанд. Аксар вақт дар мавриди ғасб намудани ин ё он шахр, ё деҳа ба сарвати ашрофи дин даст намезаданд.

Дар замони ҳукмронии муғулҳо шумораи андозҳо маҷбуриятҳо афзуданд. Маҳз дар ҳамин давра андозҳои нав пайдо шуданд, ки онҳоро ҳам аз замин ва ҳам аз чорво меситонданд. Ҳокимони муғул бо ихтиёри худ метавонистанд андозҳои нав ба нав қорӣ кунанд, хусусан дар замони ҷанг.

Андоз ва маҷбурияти аз ҳама вазнину миёншикан нақлиёти почта, яъне ём буд. Мувофиқи қоидае, ки то замони Мангуқоон амал мекард, аҳоли бояд ёмҳои почта (ҷой ва маҳалле, ки аспҳои аробаҳои кирокаш ва ё аспҳои қосидонро иваз мекарданд)-ро бо асп таъмин менамуданд. Аксар вақт ин қосидони махсуси почтақашонро дастаҳои сарбозони силоҳдори муғулҳо ҳамроҳӣ мекарданд. Онҳоро элчӣ меномиданд. Онҳо ҳуқуқи зиёд доштанд. Хусусан мардуме, ки дар сари роҳи элчиҳо мезистанд, аз зулму шиканҷаи муғулҳо ба дод меоманданд. Ҳар як аъзои оилаи хон метавонист бо ихтиёри худ элчӣ фиристонад. Аз аспҳои ёмҳо ҳатто тоҷирон ҳам истифода мебуданд. Баъд аз фармони Мангуқоон аъзои оилаи

хонҳо ва тоҷирон аз аспҳои ёмҳо дигар истифода бурда наметавонистанд. Онҳо дигар ҳуқуқ надоштанд, ки барои худ аз аҳолии шаҳру деҳот сарват чамъ кунанд.

Суюрғол. Дар Мовароуннаҳри асрҳои XIII қисми зиёди замин дар дасти саркардаҳои муғулҳо ва туркҳо буд. Шакли асосии заминдорӣ заминдорӣ ин давра суюрғол (ба забони муғулӣ инъом кардан) буд. Суюрғол моли манқул ва ғайри манқул (об, замин, молу мулк, пул) буд, ки аз тарафи подшоҳ, хон, султон ба амалдорон, ашроф ва лашкаркашон барои хидматҳои намоён ва корнамоиҳои ҷангӣ дода мешуд. Соҳибони суюрғол дар мавридҳои зарурӣ вазифадор буданд, ки бо лашкари ҷангии худ ба назди хони муғулҳо ҳозир шаванд. Ин шакли заминдорӣ аз охири асри XIII дар Мовароуннаҳр паҳн гаштааст. Соҳиби суюрғол метавонист онро ба меросхӯронаш диҳад ва аз андоз озод буд. Вай метавонист даромадашро бо салоҳдиди худ сарф кунад. Суюрғолҳои калон ҳам заминҳои киштбоб ва ҳам даштҳоеро, ки кӯчманчиён мезистанд, дар бар мегирифтанд.

Хучанд барои қabilaи чалоириҳо, ноҳияи Қашқадарё барои қabilaи барлосҳо, ноҳияи ҷануби Тоҷикистон барои қabilaи қавучинҳо мулкҳои инъомшуда, яъне иқтаъ ё суюрғолҳои онҳо ҳисоб меёфтанд.

Хунармандӣ. Дар натиҷаи қатлу ғоратгарии пай дар пай мардуми шаҳрҳо, хусусан шумораи хунармандон хеле кам шуд. Ҳол он ки муғулҳо ин табақаи аҳолиро ҳангоми қатлу ғорат то андозае зинда мемонданд. Пешаварон чун барзгарон ба ҷуз хироҷ боз ҳар сол бисёр маҷбуриятҳоро иҷро мекарданд. Вақте ки ягон аъзои хонаводаи хон, ашроф, тоҷирони калон, сарони дин аз назди ягон маҳалла мегузаштанд, ярлиғҳои махсусро пешкаш намуда, аз мардум озуқа, нақлиёт ва ҳатто ҷойи хоб талаб менамуданд. Махсусан вазъияти хунармандони аслиҳасоз, пойафзордӯз ва бофандагон тоқатфарсо буд. Онҳоро солҳои аввал ба Муғулистон мефиристонданд, вале аз ин корҳо нафъе ба даст наоварданд ва аз нав онҳоро ба шаҳрҳояшон баргардонданд.

Маҳсули дасти хунармандони маҳаллӣ дар навбати аввал барои қонё гардондани талаботи ҳокимон ва аъзои ои-

лаҳои саркардаҳои муғулҳо ва лашкари онҳо равона шуда буд. Ҳукуматдорони муғул дар шаҳрҳо устохонаҳои калон, яъне корхонаҳо таъсис доданд, ки соҳибонашон ҳокимони муғул буданд. Ҳунармандони ин корхонаҳо ғуломвор ҳаёт ба сар мебуданд. Дар замони салтанати муғулҳо шумораи ғуломон афзуд. Муғулҳо меҳнати ғуломонро на танҳо муво-фиқи ихтисосашон, балки дар кишоварзӣ, корҳои рӯзгори ашроф истифода мебуданд. Дар бозорҳои ғуломфурӯшӣ намояндагони бисёр қавму халқҳоро дидан мумкин буд. Баробари рӯ ба тараққӣ ниҳодани шаҳрҳо ҳунармандӣ ва тичорат пеш ме-рафт. Яке аз сабабҳои пешравӣ он буд, ки ҳунармандон ҳар чӣ бештар мувофиқи касбу ҳунарашон кор мекарданд.

Чунонки маъхазҳо шаҳодат медиҳанд, муғулон бехтарин устоҳоро дар корхона ба нафъи худ кор фармуда, ба ҳар кадомашон ҳар рӯз нон ва ҳафтае се бор буридаи гӯшт ме-доданд. Чунин ғизоро танҳо ҳунармандони сокини шаҳрҳо ме-гирифтанд. Гурӯҳи дигари ҳунармандони шаҳр ба ном озод буда, аз рӯйи касбашон андоз мебуданд. Вазъи ҳамаи ҳунар-мандони Мовароуннаҳр як хел набуд ва дар муддати қариб ду асри ҳукмронии муғулҳо доим дигар мешуд. Муғулҳо на танҳо пешаваронро, балки тамоми аҳолии маҳалҳои ғасбкардаи худро ғулом мегардонданд ва аз меҳнати онҳо баҳравар мешуданд. Тадричан ҳунармандони озод пайдо шуданд, ки барои ҳокимияти марказӣ андоз месупурданд ва шумораи онҳо сол аз сол меафзуд. Аҳволи ҳамаи косибон бағоят вазнин буд. Ба чунин вазъият нигоҳ накарда, пешава-рон чамъиятҳои сеҳии худро барқарор менамуданд.

Савол ва сунорши

- 1. Муғулҳо ҳангоми истисмори мардуми маҳаллӣ ба кадом та-бақаҳо таъя менамуданд?*
- 2. Сарватмандон, тоҷирони калон ва сарони рӯҳонӣ чӣ гуна нақш мебозиданд?*
- 3. Дар давраи ҳукмронии муғулҳо аҳволи кишоварзон чӣ хел буд?*
- 4. Дар замони ҳукмронии муғулҳо кадом шакли заминдорӣ пайдо шуд?*
- 5. Суюргол чист?*
- 6. Соҳиби суюргол боз кадом вазифаҳоро адо менамуд?*

7. *Аз хусуси аҳволи хунармандон ҳикоя кунед.*
8. *Пешаварон барои муғулҳо чӣ гуна ҷангафзор месохтанд?*
9. *Чаро шумораи гуломон меафзуд?*
10. *Муғулон чанд сол ҳукмронӣ карданд?*

§ 38. ФАРҲАНГИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРИ XIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIV

Илм. Истилои муғулҳо боиси таназзули тамоми соҳаҳо гардид. Ҳукмронии муғулҳо саҳифаи тиратарини таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Марказӣ ҳисоб меёбад. Дар ин давра ҳаёти фарҳангии Хуросону Мовароуннаҳр хароб шуд. Олимон, адибон ва зиёиёни зиёд аз дами теғ гузаронда шуданд. Ашхоси ҷон ба саломат бурда шаҳру деҳаҳои худро тарк карда, ғаёлияти эҷодиашонро дар мамлакатҳои қадами номубораки муғулҳо нарасида, яъне дар Осиёи Хурд, ҷануби Эрон ва дигар мамлакатҳо идома медоданд.

Зиёда аз сад сол лозим шуд, ки шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр дубора ба маркази илму фарҳанг табдил ёбанд.

Яке аз олимони – файласуфони бузурги форс-тоҷики ин давра Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Ҳасан (1201–1271) мебошад, ки дар таърих ба номи Насируддини Тӯсӣ машҳур аст. Ӯ дар овони ҷавонӣ назди падар савод бароварда, аз амакаш илми фалсафаю мантиқро меомӯзад ва барои бештар аз худ намудани илмҳои замони роҳи Нишопурро пеш мегирад. Ниҳоят, соли 1259 ба шаҳри Мароға (Озарбойҷони Эрон) омада, расадхона месозад ва мунаҷҷимони машҳурро ба кор ҷалб намуда, қори илмиро хеле тараққӣ медиҳад.

Насируддини Тӯсӣ зиёда аз дусад асар навиштааст. Вай тарафдори фалсафаи Абуалӣ ибни Сино буд, онро инкишоф дода, аз ҳамлаҳои душманон ҳимоя мекунад.

Насируддини Тӯсӣ ба заҳмати кишоварзону хунармандон баҳои баланд дода, табақаҳои муфтхӯрро зерин тозиёнаи танқид гирифтааст. Мувофиқи ақидаи вай муҳит дар ташаккули ахлоқи одам нақши бузург мебозад ва вобаста ба он тағйир меёбад.

Ӯ дар соҳаи илмҳои тиб, нучум, хандаса (геометрия), тригонометрия шуҳрати ҷаҳонӣ дорад. Доир ба адабиётшиносӣ асаре

таълиф намуда, дар шеърӯ шоирӣ ҳам машхур будааст. Зиёда аз сад асарашро ба забони модарии худ – форсии тоҷикӣ навиштааст. Яке аз шогирдони маъруфи ӯ Кутбуддини Шерозӣ оид ба масъалаҳои гуногуни физикӣ асарҳо таълиф намудааст, ки бисёр фикрҳои ӯ бо илми физикаи имрӯза хеле наздик мебошанд.

Бино ба ақидаи муаррихон робитаи илмӣ Шарқу Ғарб (Аврупои Ғарбӣ) дар асрҳои X–XIV ба пояи баланд расида будааст. Дар охири асри XIV Хуросону Мовароуннаҳр боз аз нав ба марказҳои илму адабиёт табдил меёбанд. Дар охири асри XIII як зумра муаррихони номӣ ба камол мерасанд. Яке аз муаррихони машхури ин давра Атомалики Қувайнӣ мебошад, ки асари “Таърихи ҷаҳонгушо” ба қалами ӯ навишта шудааст. Ин асари нотақрор дар бораи давлати Хоразмшоҳиён, лашкаркашиҳои муғулҳо ва давлатдорӣ исмоилиён маълумоти муфид медиҳад. Асар бо забони форсии тоҷики навишта шуда, бо чандин забонҳо тарҷума шудааст.

Дар байни муаррихони форс-тоҷик Рашидуддин Фазлуллоҳ (1247–1318) бузургтарин олим буда, ҳамчун донишманди соҳаи тиб ва арбоби сиёсӣ эътироф шудааст. Ӯ дар шаҳрҳои Ҳамадон ва Табрез ҳаёт ба сар бурда, аз тарафи Илхонон ба дарбор ба вазифаи вазирӣ даъват мешавад ва солҳои 1278–1317 дар ин вазифа кор кардааст. Рашидуддин ба кори ободонию сохтмони мадрасаҳо, мактабу масҷидҳо таваҷҷуҳ зоҳир карда, олимону шоиронро ба дарбор оварда, барояшон шароити зарурӣ муҳайё месозад, аммо ҳасудону бахилон дар қасди ҷони ӯ шуда, ба мақсади ифлосашон мерасанд. Рашидуддинро ҳамроҳи писари 18-солааш ба қатл мерасонанд. Рашидуддин аз худ асарҳои зиёде боқӣ гузоштааст. «Ҷомеъ-ут-таворих» яке аз онҳост. Ба ақидаи мутахассисон ин асар дар бобати офаридани «Таърихи умумиҷаҳонӣ»-и асрҳои миёна асари гаранбаҳо ҳисоб меёбад.

Аз муаррихони ин давра боз Абуумари Қузҷонӣ (1193–1299)-ро номбар кардан лозим аст. Ӯ муаррих, шоир ва носирӣ форсу тоҷик буда, асари таъриҳиаш «Табақоти Носирӣ» хеле машхур аст. Дар он перомунӣ таъриҳи подшоҳони Ҳиндустон, хусусан таъриҳи асрҳои миёнаи давлати Ғӯриён маълумоти муфассал дода шудааст.

Адабиёт. Дар асри XIII ва аввали асри XIV адабиёт асосан дар ҳамон музофоту мулкҳое инкишоф ёфт, ки дар тобеияти муғулҳо набуданд.

Асри XIII ва аввали асри XIV замоне буд, ки бузургтарин ситораҳои назми форсу-тоҷик, ба монанди Ҷалолуддини Балхӣ, Саъдии Шерозӣ ва Амир Хусрави Дехлавӣ, ба дунё омада, асарҳои оламшумули худро офаридаанд.

Ҷалолуддини Балхӣ (1207–1272) дар водии Вахши Тоҷикистон, ки он замон тобеияти Балхро дошт, ба дунё омадааст. Номи аслиаш Муҳаммад ва, Ҷалолуддин лақаби ӯст. Падараш ҳамчун фақех (қонуншиноси шариат) дар Хуросону мовароуннаҳри он замон машҳур буд. Ҷалолуддин чанде пеш аз истилои муғулҳо, дар синни ҷавонӣ ҳамроҳи падар аз зодгоҳаш хичрат карда, дар Нишопур, Бағдод, Ҳичоз, Сурия ва дигар шаҳру мамлакатҳо умр ба сар бурдааст. Вай аз хурдсолӣ ба омӯзиши фикҳ (илоҳиёт), риёзиёт, таърих ва дигар илмҳои замони худ машғул шудааст. Дар шаҳрҳои Ҳалаб ва Димишқ донишашро мукамал карда, муддате дар шаҳри Қуния касби мударрисиро ихтиёр намудааст. Ӯ дар Қуния бо мутафаккири бузурги форсу тоҷик Шамси Табрзӣ шинос мешавад ва ӯро устои худ мехонад. Ин олими забардаст дар ташаккули ҷаҳонбинии Ҷалолуддини Балхӣ (Румӣ) таъсири бузург гузоштааст. Дар зери таъсири таълимоти инсондӯстонаи пираш ҳаёти минбаъдаи Ҷалолуддин ранги дигар гирифт.

Вай бо асарҳои машҳури худ – «Девони Шамси Табрзӣ» ва «Маснавии маънавӣ» номи пири худро абадӣ гардондааст. Ҷалолуддин ба ганҷинаи тамаддуни умумичаҳонӣ осори ганӣ гузоштааст. Шарқшиноси машҳур Е. Э. Бертелс эҷодиёти ӯро омӯхта менависад, ки «лирикаи Ҷалолуддин яке аз комёбиҳои бузургтари инсоният аст». Осори Ҷалолуддини Балхӣ бо забонҳои гуногуни олам тарҷума ва нашр шуда, дар солҳои охир маҳбубияти ӯ дар Амрико ва Аврупо хеле зиёд гаштааст. Хидмати Ҷалолуддин дар ривочу раванги озодафикрии бағоят бузург аст. Асарҳои машҳури ӯ «Маснавии маънавӣ», «Мактубот» шоҳиди онанд. Тамоми эҷодиёти ӯро рӯҳияи озодахоҳӣ ва инсондӯстӣ фаро гирифтааст. Соли 2007 800-солагии ин мутафаккири бузург дар Тоҷикистон ва саросари ҷаҳон таҷлил гардид.

Саъдии Шерозӣ (1202–1292). Муслихуддин Саъдии Шерозӣ дар шаҳри Шерози Эрон дар оилаи олим ва яке аз ашрофи дин таваллуд ёфтааст. Дар байни мардум бо номҳои Шайх Саъдӣ ва Саъдии Шерозӣ машҳур аст. Вай шоир, носир ва мутафаккири бузурги тоҷик мебошад. Саъдӣ хеле барвақт, дар 12–13-солагӣ аз падар маҳрум мешавад. Дар хурдсолӣ савод бароварда, баъди истилои муғулҳо ба Бағдод меравад ва таҳсилро дар мадрасаҳои «Низомия» ва «Мустансирия» давом медиҳад. Саъдӣ ҳангоми таҳсил бо донишу зеҳни тез, қувваи хотира шарикдарсон ва ҳатто муаллимонашро ба ҳайрат меоварад. Дар ин мадрасаҳо аз илмҳои забону адабиёт, ҳикмат ва дигар фанҳо баҳра мебарад. Аз рӯи навиштаҳои худ Саъдӣ ӯ ба илмҳои фалсафаву ҳикмат бештар майл доштааст. Забони арабиро хуб фаро гирифта бо ин забон шеър гуфтааст.

Баъди хатми мадраса барои омӯхтани рӯзгори мардум ба мамлакатҳои гуногун: Марокаш, Осиёи Сағир, Фаластин, Арманистон, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндустон, Кошғар, Рум (Византия) ва ғайра сафар мекунад.

Ҳангоми сафар бо ҳаёти халқи заҳматкаш аз наздик шинос мешавад ва душвориҳои зиёдеро аз сар мегузаронад. Саъдӣ ба дасти салибдорон (чангҳои салибино ба хотир биед) асир афтада, муддате хидмати машқобиро адо мекунад ва борҳо бо роҳзанон рӯ ба рӯ мешавад.

Қариб чил соли ҳаёти шоир дар сафарҳо гузаштааст ва ҳангоми ин сафарҳо ризқу рӯзиашро аз воизӣ пайдо мекардааст. Вай дар чамъомаду маҷлисҳои мардумони кишварҳои гуногун ширкат варзида, ба онҳо аз хусуси илму дониш, касбу ҳунар, одамгарӣ инсондӯстӣ, рафоқату садоқат, дӯстиву бародарӣ сухан мерондааст.

Саъдӣ ҳамаи хотираҳоиашро дар асарҳои машҳураш «Бӯстон» ва «Гулистон» гирд овардааст. Ӯ ба ҷуз ин асарҳо боз ашъори зиёде эҷод намудааст. Асарҳои ӯ молмоли панду ҳикматанд. Аксари байтҳо ва ҳикматҳои вай зарбулмасалу мақолҳои мардум шудаанд. Масалан, «Тавонгарӣ ба ҳунар аст, на ба мол», «Мушк он, ки худ бибӯяд, на он, ки аттор бигӯяд».

Ин марди бузург дӯстӣ ва ҳамраъиҳои тамоми инсониятро, сарфи назар аз миллату мансубияташон сароида, онҳоро ба ҳамдигарфаҳмӣ, ҳамкорӣ ва ваҳдат даъват менамояд:

*Бани Одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниши зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту, к-аз меҳнати дигарон бегамӣ,
Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ!*

Ба ақидаи Саъдӣ давлате, ки соҳиби шоҳи одил ҳасту аз рӯи ақлу инсоф корро ба ҷо меоварад ва ба ҷабру зулм хотима медиҳад, ба нафъи мардуми заҳматкаш сиёсатдорӣ мекунад, ҳамеша эмин аст. Подшоҳе, ки дар ҳаққи халқи хеш зулму фишорро раво мебинад, пойдевори мулки хешро ба дасти худ меканад. Саъдӣ дар шеърҳои вазъи ҳоли худро баён дошта, ишора мекунад, ки ӯ тоҷик аст:

*Аз баҳри Худо, ки моликони ҷавр,
Чандин нақунанд бар мамолик.
Шояд ки ба подшаҳ бигӯянд,
Турки ту бирехт хуни тоҷик.*

Нисбат ба Шайх Муслихудиин Саъдӣ хангоми дар қайди ҳаёт буданаш ҳама гуна табақаҳои мардум: подшоҳону давлатдорон, олимону адибон, кишоварзону ҳунармандон ва дигарон хурмату эҳтироми хоссае доштанд. Саъдӣ инсонпарвари бузург буд.

Амир Хусрави Дехлавӣ (1253-1325). Ӯ шоир ва мутафаккири машҳури форсзабони Ҳиндустон мебошад. Падараш хангоми истилои муғулҳо аз шаҳри Кеш (Шаҳрисабзи имрӯза) ба Ҳиндустон кӯчидааст.

Амир Хусрав дар синни 20-солагӣ илмҳои замонро азбар намудааст. Ӯ аз тарафи ҳокимони Банғолаю Дехлӣ ба дарбор даъват шуда, аз пайи иҷрои вазифаҳои гуногун мешавад. Шоир 52 соли умрашро дар дарбори ҳокимону султониҳо гузаронда, бо риёкориву дасисабозиҳои ҳукуматдорон аз наздик шинос мешавад.

Амир Хусрави Дехлавӣ аввалин шоири форсизабонест, ки панҷ чилди ашъорашро вақти дар қайди ҳаёт буданаш тартиб дода, дар чилди якумаш шеърҳои дар синни 16–19-солагӣ навиштаашро ҷой кардааст. Вай ба ҷуз забони модарӣ ба забонҳои

урду ва арабӣ низ шеър гуфтааст. Олимони шеършинос ўро асосгузори назми урду меҳисобанд.

Ғазалҳои хушоҳанг ва содаву равони ӯ ба ганҷинаи му-сиқии классикии тоҷик «Шашмақом» дохил шудаанд.

Шоир адолату инсоф, одамдӯстию қору талошро асоси давлатдорӣ ва ободонии мамлакат мешуморад. Бисёр асарҳои худро ба мавзӯҳои таърихи Ҳиндустон, ҷуғрофияи он, урфу одатҳои мардуми ин мамлақати қадима бахшидааст. Дар достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» ҳаёти воқеии мусулмонписар – Хизрхон ва ҳинду духтари асирафта – Дувалрониро тараннум намудааст. Мақсади асосии ин дoston тарғиб ва пойдор намудани дӯстиву рафокати ду ҷавони миллату динашон гуногун мебошад.

Амир Хусрави Дехлавӣ дар боби мусикишиносию оҳангсозӣ ҳам ном бароварда, доир ба мусиқӣ се рисола эҷод кардааст, ки асоси онҳоро мусикии халқҳои Осиёи Марказӣ, ва Эрону Афғонистон ташкил медиҳад.

Соли 1975 мувофиқи қарори ЮНЕСКО (Муассисаи махсуси Созмони Милали Муттаҳид роҷеъ ба масъалаҳои маориф, илм ва фарҳанг) 700-солагии зодрӯзи шоир дар миқёси ҷаҳон ҷашн гирифта шуд. Ба шарофати ин ҷашн осори ӯ нахустин бор бо алифбои кунунии тоҷикӣ нашр гардид.

Адиби дигари машҳури асри XII ва аввали асри XIII **Мухаммад Авфӣ Бухорӣ (1171-1242)** мебошад, ки дар Бухоро таълим гирифта, ҳамчун шоир, нависанда, адабиётшинос ва хушнависи форс-тоҷик ном баровардааст. Ӯ дар Бухоро бо як зумра олимону адибони замонаш: Доии Насафӣ, Ашрафи Самарқандӣ, Ғазолии Хучандӣ ва дигарон ҳамсухбат мешавад. Сипас ба Самарқанд рафта, аз олимони шинохта Абубакри Насафӣ ва Шамсуддини Боқилонӣ таълим мегирад.

Баъди чанд сол ба сафари шаҳру ноҳияҳои Марв, Хоразм, Ҳирот, Нишопур, Систон, Қазвин ва ғайра мебарояд. Чанде пештар аз ҳучуми муғулҳо ба Бухоро бармегардад ва соли 1221 баъди истилои Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон фирор мекунад.

Асари гаронбаҳои Мухаммад Авфӣ «Лубоб-ул-албоб» нахустин тазкираи пурраи назми форсу тоҷик мебошад, ки онро солҳои 1221–1222 таълиф намудааст. Албатта, пеш аз ин ҳам тазкираҳои форсӣ-тоҷикӣ буданд, вале ин тазкира аз онҳо фарқ дорад. Ӯ дар Ҳиндустон асарҳои зиёде менависад. «Ҷавомеъ-ул-ҳикоёт» яке аз онҳост. Дар ин асар ҳикояҳои қиссаҳои аҷибу рангин оварда шуда-

анд. Ин шоири тоҷик китобҳои зиёдеро аз забони арабӣ ба форсии тоҷикӣ тарҷума кардааст.

Меъморӣ. Дар замони истилои муғулҳо хунари меъморӣ ҳам мисли дигар соҳаҳои ҳаёти мамлакат рӯ ба таназзул ниҳод. Қатли ҳунармандон ва фирори боқимондаи онҳо ба мамлакатҳои дигар ба пешрафти меъмории халқҳои Осиёи Марказӣ зарбаи сахт зад. Муғулҳо бисёр шахру ноҳияҳои Хуросону Мовароуннаҳрро ба хок яксон намуда, масҷиду мадрасаҳо, китобхонаву кӯшкҳо, мақбараю корвонсаройҳо ва биноҳои бошукӯҳро хароб ва нест карданд. Ин ҳолат даҳсолаҳо, то нимаи дуюми асри XIII давом ёфт.

Новобаста аз ин харобиҳо ҳаёти шахрҳои калон, аз қабилӣ Самарқанду Бухоро, Ҳироту Хучанд, Гурганҷу Истаравшан пурра қатъ нагардида буд. Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки дар ҳамин давраи пурфочия ҳам мадрасаву масҷидҳо ва мақбараҳо сохта мешуданд. Аҳолии шахрҳо тадричан меафзуд ва тичорат ривож меёфт. Чунин ҳолат бештар дар Самарқанду Бухоро дида мешуд. Аз рӯйи маълумоти баъзе сарчашмаҳо Самарқанд дар нимаи дуюми асри XIII қариб 100 ҳазор аҳоли доштааст. Муаррихи бузурги тоҷик Атомалики Чувайнӣ навишта буд, ки ягон шахри мамлақати исломӣ бо Бухоро баробар шуда наметавонист. Дар пешравиҳои шахри Бухоро хидмати Масъудбек, ки зикраш дар боло рафт, калон аст. Дар миёнаи асри XIII Бухоро ду мадраса дошт, ки якеашро Масъудбек сохта буд ва дар он бештар аз ҳазор талаба таълим мегирифт.

Устоҳои маҳаллӣ дар хунари меъморӣ анъанаҳои пеш аз истилои муғулҳоро давом медоданд. Подшоҳи муғул Кабакхон дар наздикии шахри Насаф (Қаршӣ) кӯшкро аз рӯйи нақшаи меъморони маҳаллӣ бино намуд ва минбаъд дар он ҷо шахри Қаршӣ ба вучуд омад.

Мақбараи Сайфуддини Бохарзӣ (дар наздикии Бухоро) яке аз иморатҳои мухташамӣ замони муғулҳо ҳисоб меёбад. Сайфуддини Бохарзӣ аз бузургони дин буд ва ӯро ҳатто муғулҳо низ эътироф менамуданд. Мақбараҳои асри XIII ва нимаи аввали асри XIV хеле зиёданд ва онҳо аз санъати меъмории ҳамон давра шаҳодат медиҳанд. Мақбараи Муҳаммади Башоро дар деҳаи Мазори Шарифи шахри Панҷекат дар асрҳои XI–XII сохта шуда, дар асри XIV дар шафати он пештоқи баланду назаррабое бино кардаанд. Ин мақбара намунаи беҳтарини хунари меъмории мардуми тоҷик ҳисоб меёбад.

Мақбараи Шайх Муслиҳуддин дар шахри Хучанд бино ба ақидаи мутахассисон яке аз ёдгориҳои беҳтарини меъморӣ аст. То

асри XV дар чои он дигар мақбара будааст. Ин мақбара зиёратхона, гӯрхона ва ҳучраҳои зиёде дорад. Солҳои минбаъд дар шафати он масҷиди бузурге сохта шуд, ки нақшу нигор ва кандакориҳои он бинандаро ба ҳайрат меоварад.

Ороишоти меъмории ин давра хеле мучаллал ва гуно- гунранг буда, аз тараққиёти минбаъдаи касбҳои амалӣ гувоҳӣ медиҳад. Дар нақшунигори биноҳо гулкорӣҳои рӯйи гил ва мино ба таври васеъ истифода бурда мешуд. Баъзан нақшҳои барҷастаи бар тахтаҳои гили пухта кандашударо бо луоби кабуд ё осмониранг андуда, дар мавридҳои дигар фақат катиба ва ё тасвири асосиро сир медоданд ва нақшҳои фаръии даруниро ба ранги гилтахтаҳои кандакоришуда мегузоштанд.

Барои зебу зинати биноҳо сафоли сирдори пур аз нақшу нигор ба кор бурда мешуд. Сохт ва намуди маснуоти сафолӣ дигар шуда буд. Устоҳои нодир ҳунари худро ба шогирдон меомӯзониданд. Дар шахрҳои калон истеҳсоли маснуоти гуногуни сафолии сирдор ҳам ривоч ёфта буд.

Дар асри XIII ва аввали асри XIV ҳунари кулолгарӣ низ хеле пеш рафт. Устоҳои маҳаллӣ анъанаҳои пеш аз истилои муғулҳоро давом медоданд.

Савол ва сӯроиш

1. Дар бораи Насируддини Тӯсӣ нақл кунед.
2. Рашидуддин Фазлуллоҳ дар кадом соҳаҳои илм шухрат пайдо карда буд?
3. Номи асари машҳури ӯро баён кунед.
4. Доир ба шахсияти Абуумари Ҷузҷонӣ ҳикоя кунед.
5. Ҳаёт ва эҷодиёти Ҷалолуддини Балхӣ (Румӣ) чӣ хел чараён ёфтааст?
6. Асарҳои нодирӣ Муслиҳуддин Саъдии Шерозиро номбар кунед.
7. Аз панду ҳикмат ва шеърҳои ӯ чиро аз ёд медонед? Шеърӣ дар ин китоб овардаи ӯро аз ёд кунед.
8. Аз хусуси эҷодиёти Муҳаммад Авфӣ нақл намоед ва номи асари машҳурашро гӯед.
9. Дар асри XIII ва нимаи дуюми асри XIV вазъи меъмории дар Хуросону Мовароуннаҳр чӣ гуна буд?
10. Кадом мақбараҳои ин асрҳоро медонед? Дар бораи онҳо ҳикоя кунед.

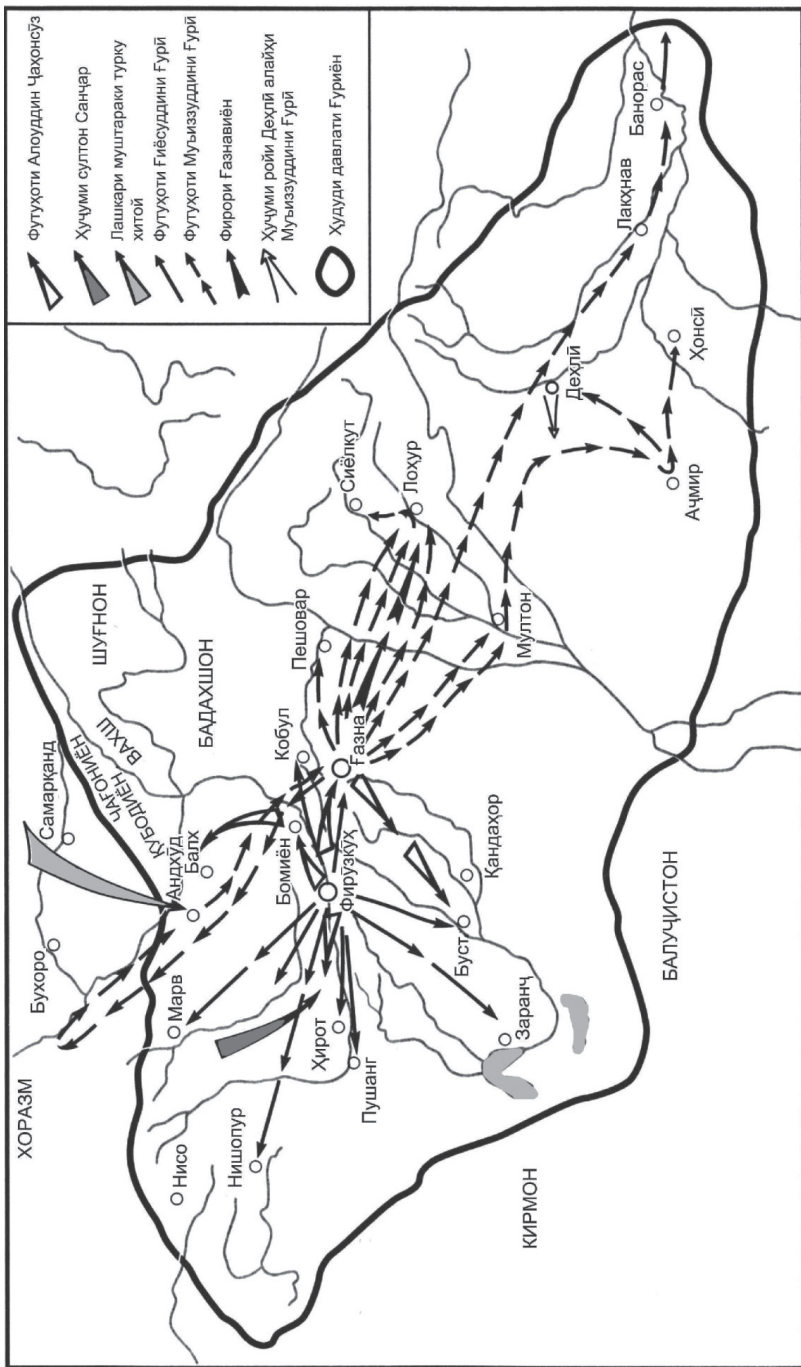
БОБИ V ДАВЛАТҲОИ ТОЧИКОН ДАР АСРҲОИ XI–XIV

§ 39. ДАВЛАТИ ҒУРИЁН

Шароити ҷуғрофии Ғӯр. Ғӯр сарзаминест, ки аз замони куҳан мардуми ориёинажод дар он сокин буданд. Қаламрави ин сарзамин дар худуди имрӯзаи Афғонистон ҷойгир буда, он миёни Ҳирот ва Ғазнин қарор дошт. Дар шимол марзи Ғӯр то Тахористону Гузгонон (Ҷузҷон) тӯл мекашид, марзи шарқӣ ва ҷанубу шарқии Ғӯр то Кобулу Ғазнин идома дошта, дар ҷанубу ғарбӣ бо Систон ва дар самти ғарб бо Ҳирот маҳдуд мешуд. Дар нахустин китоби ҷуғрофии форсии тоҷикӣ «**Худуд-ул-олам минал Машириқи ил-ал Мағриб**» (асри X) дар бораи сарзамини Ғур чунин омадааст: «Ғур ноҳиятест андар миёни кӯҳҳо ва шикастагиҳо ва ӯро подшоҳест, ки ғуршоҳ хонанд». Дар асари «Нузҳат-ул-қулуб» бошад, муаллифи он Ҳамдуллоҳи Муставфӣ (асри XIV) Ғӯро дорои **иқлими муносибу созгор бо саломатии инсон** ва пур аз мева тавсиф кардааст. Вижагии дигари сарзамини Ғӯр он буд, ки он манбаи обҳои мусаффои минтақа ба шумор мерафт ва дарёҳои Ҳарирӯду Мурғоб аз кӯҳҳои Ғӯр сарчашма мегирифтанд.

Ғӯр бо вучуди кӯҳистонӣ будан, чанд шаҳр низ доштааст, ки муҳимтарини онҳо **Фирӯзкӯҳ, Бомиён, Оҳангарон, Қарабоғ ва Заҳҳок** ба шумор меомаданд. Шаҳраку деҳаҳои дигари Ғӯр, ки дар асрҳои миёна машҳур буданд, Мандеш, Хайсор, Тулак, Пашланг, Хавобин, Халаҷ, Рӯзгон, Тимрон, Волиштон ва Качрон буданд.

Иқлими он барои ривоч додани кишоварзию чорводорӣ ва боғдорӣ бағоят мусоид буд. Ғӯр макони дижу қалъаҳои машҳури он замон будааст. Баъзе аз диҷҳои Ғӯр чунон устувор буданд, ки зиндониҳои хеле хавфнокро дар он ҷо нигоҳ медоштанд. Дар Ғӯр беҳтарин силоҳ сохта ба дигар минтақаҳо содир мегашт. Аммо Ғӯр аз лиҳози шаҳрдорӣ ва муносибатҳои тичоратӣ нисбат ба шаҳрҳои Хуросон (Нишопур, Балх, Марву Ҳирот) ва Мовароуннаҳр (Самарқанд, Бухоро, Пайканд) ақибмонда буд. Ҳатто дар баъзе қисматҳои Ғӯр муносибатҳои гуломдорӣ ҷой доштанд.

Харитаи давлати Ғурӣён

Бояд гуфт, ки ба навиштаи муаррихону олимони чуғрофиянависи асрҳои миёна мардуми Ғӯр то асри XI бо забони махсуси худ гап мезаданд, ки он аз забони мардуми Хуросон (форсӣ) фарқ мекард. Ин забон яке аз шохаҳои забони ориёӣ буда, мардуми ин сарзамин аз замони бостон тоҷикнаҷод будаанд. Сабаби то асрҳои XI-XII боқӣ мондани забони мардуми Ғӯр минтақаи кӯҳистонӣ будани ин сарзамин ва омезиш наёфтани аҳолии он бо музофоти дигар мебошад. Ҳамчунин кӯҳистонӣ будани сарзамини Ғӯр сабаб шуд, ки ислом дар ин сарзамин хеле дертар паҳн гардад. Танҳо баъзе хонаводаҳои ашроф ба ислом гаравида, бештари сокинони Ғӯр дини ниёғони худро то асри X нигоҳ доштанд. Аммо ҳамин асл сабаби он гардид, ки ҳокимони истилогар бо номи дин ва «чанги муқаддас» ба Ғӯр лашкар кашида, ба сари мардуми он мусибатҳои зиёд оваранд.

Ҳамин тавр, дар сарзамини Ғӯр давлате таъсис ёфт, ки дар таърихи асри миёнагии тоҷикон нақши муҳим гузошта, бо бузургтарин давлатҳои ҳамзамони худ – Ғазнавиён, Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён муборизаҳои беамон бурдааст.

Ғӯр дар замони Сомониён. Дар асри X Ғӯр ҳамчун бахше аз аморати Хуросон дар итоати расмии Сомониён қарор дошт, вале ҳокимони он ҳамеша талош мекарданд, ки истиқлоли худро нигоҳдоранд. Аз замони Исмоили Сомонӣ то поёни ҳукумати Сомониён кӯшишҳои ҷудоӣҳои Ғӯр ҳамеша ба мушоҳида мерасид. Тавре дар дарсҳои гузашта гуфта омад, соли 907 дар Ғӯр шӯриши бузурге муқобили Сомониён рух дод, ки роҳбарии онро Абубилло ном шахс бар уҳда дошт. Ин ошӯбро Сомониён бо душворӣ фӯрӯ нишонданд. Соли 973 Абучаъфари Зиёдӣ ном яке аз лашкарқашони Мансур ибни Нуҳи сомонӣ ба шаҳри Ҳирот омада, аз он ҷо бо лашкари зиёд ба Ғӯр ҳучум кард, аммо ишғоли қомили ин сарзамин ба вай муяссар нагашт. Ҳамин тавр, Сомониён мисли дигар минтақаҳо бо сулолаи маҳаллии Ғӯр, ки Шинасбониён ном доштанд, муросо карда, онҳоро дар ҳукумати Ғӯр нигоҳ доштанд. Чун асосгузори ин хонадон Шинасб ибни Хурнак буд, сулола бо номи ӯ Шинасбониён номида мешуд. Намоёндаи хонадони Шинасбониён дар охири ҳукумати Сомониён Муҳаммад ибни Сурай ном шахс буд, ки

*Муҷассамаи Султон
Ғиёсуддини Ғӯрӣ*

ба дарбори Сомониён миқдори муайян хироч мепардохт. Хонадони Шинасбониён нисбат ба дигар сокинони Ғӯр барвақтгар ба ислом гаравиданд ва ҳамин амр яке аз сабабҳои ба қудрати сиёсӣ роҳ ёфтани онҳо гардид. Ҳамон тавре ки Сомониён дини исломро барвақтгар аз дигарон пазируфта, аз ҷониби халифаҳои аббосӣ ба ҳукумат ғумошта шуданд.

Муносибати Ғӯриён бо Ғазнавиён ва Салҷуқиён (999-1141).

Муносибати Ғазнавиён бо Ғӯр аз замони аморати Сабуктагин бар Ғазнин оғоз мешавад. Сабуктагин чанд бор ба самти Ғӯр ҳуҷум оварда, қисмати шарқии Ғӯрро забт намуд. Ӯ ва писараш Маҳмуд бо баҳонаи «ҷорӣ кардани дини ислом», вале дар асл бо мақсади Ғорати ин сарзамин ба Ғӯр лашкаркашӣ мекарданд.

Тавре дар дарсҳои гузашта зикр гардид, яке аз сиёсатҳои Маҳмуди Ғазнавӣ барҳам задани сулолаҳои маҳаллӣ дар музофоти ишғолкардааш буд. Ӯ мехост бо сулолаи Шинасбониён, ки бар Ғӯр ҳукумат мекарданд низ чунин рафтор кунад. Аммо ҷанговари мардуми Ғӯр Маҳмудро ба ҳулосае водор кард, ки бояд сулолаи маҳаллии ин мулкро нигоҳ дорад. Ҳангоми лашкаркашии нахустини Маҳмуди Ғазнавӣ ба Ғӯр дар соли 1010 дар мавзеи Пашланг миёни Маҳмуд ва лашкариёни Ғӯр ҷанги шадид рух дод ва Ғӯриён қисмати асосии сарзамини худро муҳофизат карданд.

Султон Шихобуддини

Ғӯрӣ

Ҳокими Ғӯр Муҳаммади Сурӣ дар оғоз бо Маҳмуд робитаи неқ барқарор кард. Аммо каме дертар миёни Ғазнавиён ва Ғӯриён ҷанг сар зад. Дар ҷанге, ки соли 1011 байни Маҳмуд ва Муҳаммади Сурӣ дар дижи Оҳангарон рух дод, Муҳаммади Сурӣ асир шуда, дар роҳ ба сӯи Ғазнин ба ин мусибат тоб наоварда, тавассути хӯрдани захр худро ҳалок кард. Писарони Муҳаммади Сурӣ Шис ва Абуалӣ бо навбат ба ҷои падар нишаста, бо дарбори Маҳмуд робитаи неқ барқарор карданд. Аммо рӯҳияи мардуми Ғӯр ҳамон истиқлолхоҳӣ буд. Аз ин рӯ, соли 1020 Маҳмуд писари худ Масъудро, ки ҳокими

Ҳирот буд, бо лашкари зиёд ба Ғӯр фиристод. Масъуд пас аз ҷанги шадид ҳукумати Ғазнавиёнро дубора дар Ғӯр ҷорӣ кард. Дар бораи натиҷаҳои ин ҷанг Абулфазли Байҳақӣ навиштааст, ки лашкариёни Ғазнавиён «аз Ғӯриён бисёр бидуштанду бисёр асир гирифтанду бисёр

Ғанимат ёфтанд». Бояд гуфт, ки сабаби асосии пирӯзии Ғазнавиён бар Ғӯр парокандагӣ дар миёни Ғуриён, хусусан роҳбарони он буд. Ҳамин ҳолат дар давраҳои минбаъда низ борҳо такрор шудааст.

Пас аз он ки идораи Хуросон аз дасти Ғазнавиён ба Салҷуқиён гузашт (соли 1040), боз ҳам робитаи Ғазнавиён бо Ғуриён барои ҳукумат бар шаҳру ноҳияҳои Кобулу Ғарҷистон идома ёфт. Ин робитаҳо гоҳе бо созишу сулҳ ва гоҳе бо ҷангу хунрезӣ идома ёфтанд. Ғазнавиён намехостанд, ки дар ҳамсоғии онҳо қудрати мустақилу тавоно вучуд дошта бошад. Подшоҳони ғӯрӣ низ намехостанд дар зери итоати Ғазнавиён бошанд. Султон Иброҳими Ғазнавӣ (1059-1099) ба хоҳири поён додан ба зиддияту душмани миёни Ғазнавиёну Ғуриён ва ба қаламрави худ ҳамроҳ кардани он бо дархости мардуми Ғӯр, ки аз дасти ҳокими худ Аббос фарзанди Шиси Шинасбонӣ шикоят доштанд, ба Ғӯр лашкар кашида, онро тобеъ кард.

Марҳилаи нави таърихи Ғур бо ному ғаёлияти яке аз шоҳони тавонои он Изуддин Ҳусайн вобаста аст. Ӯ, ки соҳиби ҳафт писар буд, як муддат аз нотавониву ҷангҳои дохилии Ғазнавиёну Салҷуқиён истифода карда, ба он муяссар гашт, ки ҳукумати Ғӯриёнро неруманд созад. Бо ин мақсад содироти аслиҳа ба давлатҳои ҳамзамонашро ба роҳ монд. Соли 1107 дар набарде, ки миёни Султон Санҷар ва Изуддин Ҳусайни Ғӯрӣ рух дод, лашкариёни Ғӯр шикаст хӯрданд ва Изуддин Ҳусайн ба асорати Санҷар даромад. Ғуриён маҷбур ба пардохти хироч шуда, дар замони зарурат мебоист ба ёрии Салҷуқиён лашкар фиристанд. Аз ҷумла дар набарди Қатвон (соли 1141) лашкари Ғӯриён ба тарафдории Салҷуқиён низ иштирок карданд. Шикасти Санҷар аз Қарохитойён ва ба дунболи он асир шудани ӯ дар дасти ғузҳо фурсат дод, ки иқтидори Ғӯриён бештар гардида, заминаҳои таъсиси як қудрати бузурги минтақавӣ фароҳам ояд.

Давлати Ғӯриён дар авҷи қудрат (1148-1206). Пас аз марги Изуддин Ҳусайн (соли 1148) фарзанди ӯ Сайфуддини Сурӣ ба тахт нишаст. Ӯ нахустин намояндаи сулолаи Ғӯриён аст, ки унвони султониро қабул кард. Ӯ шаҳри Фирӯзкӯхро пойтахти худ интихоб карда, сиёсати дохилӣ ва хориҷии мустақилро пеш гирифт. Бародаронро низ ба вазифаҳои масъул таъйин кард. Яке аз бародарони Сайфуддин Қутбуддини Ғӯрӣ ба сабаби ихтилоф бо бародарони дигар ба дарбори Баҳромшоҳи Ғазнавӣ (1118-1152) паноҳ бурд. Баҳромшоҳ бо хилаву найранг Қутбуддини Ғӯриро нахуст ба зиндон анохта, сипас ҳалок мекунад. Сайфуддин

барои интиқоми бародараш соли 1148 ба Ғазнин лашкар кашида, онро забт мекунад. Аммо соли 1149 Баҳромшоҳ дар як ҳамлаи ногаҳонӣ Ғазнинро тасарруф карда, Сайфуддин ва вазири ӯ Саййид Мачидуддини Мӯсавиро бо берҳамӣ ба қатл мерасонд. Ин ҳодиса таъсири амиқе дар минтақа ва аз ҳама муҳим дар миёни хонадони Ғӯриён гузошт.

Бародарони Сайфуддин, ки то он дам миёни ҳам хилофу низоъ доштанд, барои интиқоми хуни Қутбуддин ва Сайфуддин муттаҳид гаштанд. Нахуст Баҳоуддини Сом ба қасди Баҳромшоҳ лашкар кашид, вале дар роҳ ба самти Ғазнин аз шиддати ғаму андуҳ ва ғазобе, ки вайро фаро гирифта буд, вафот кард. Бародари дигар Алоуддин барои интиқом ба Ғазнин лашкар кашид. Ин ҳодиса соли 1050 рух дод. Дар се набард Алоуддин Баҳромшоҳро шикаст дода, шаҳри Ғазнинро ба даст овард. Нафарти ӯ нисбат ба Ғазнавиён чунон зиёд буд, ки супориш дод шаҳрро оташ зада, ҳатто ҳасади баъзе султонҳои пешини Ғазнинро аз гӯр берун оварда, ба оташ кашид. Сипас шаҳри Бустро, ки дигар маркази муҳими Ғазнавиён буд оташ зад. Барои ин амал ӯ бо лақаби «Чаҳонсӯз» машхур гардид.

Ҳодисаи кушта шудани бародарони ғӯрӣ дар Ғазнин ва интиқом кашидани Алоуддин бо вҷуди мусибату ранҷовар будани он, сабаби муттаҳид гаштани ҳамаи аъзоёни хонадон ва мустаҳкам шудани давлат гардид. Алоуддин пас аз берун кардани Ғазнавиён аз Ғазнин бо Султон Санҷар ва Салчуқиён ба мубориза бархост. Ӯ бо ин мақсад соли 1151 шаҳри Балхро забт кард. Аммо ду сол пас (1153) Алоуддин дар ҷанг бо лашкари Санҷар асир афтод. Аммо каме баъд озод шуда, ҳукумати худро дар Ғӯр барқарор кард. Сипас Бомӣён, Тахористон, Заминдовар ва Бустро низ ба мулки хеш ҳамроҳ кард.

Ба ғайр аз тавоноҳои ҷангӣ ва чорабиниҳои султонҳои Ғӯр яке аз заминаҳои муҳими қудрат ёфтани Ғӯриён дар миёнаи асри XII заифу пароканда шудани давлатҳои Ғазнавиён ва Салчуқиён мебошад.

Султон Алоуддин соли 1160 вафот кард ва писараш Сайфуддин Муҳаммад ба ҷои ӯ нишаст. Сайфуддин дар нахустин рӯзҳои ба тахт нишастани худ доиёни исмолиро, ки аз Аламут ва дигар қалъаҳои Эрон барои даъвати мардум омада буданд, дастгир ва ба қатл расонд. Ғӯриён бо ин кор меҳостанд садоқати худ ба Аббосиёнро собит кунанд ва аз эҳтимоли нооромӣ дар қаламрави худ ҷилавгирӣ кунанд. Ҳукумати Сайфуддин Муҳаммад дер напояд ва ӯ бар асари як суиқасд соли 1162 кушта шуд.

Пас аз марги Сайфуддин Муҳаммад соли 1162 ашрофи Ғӯр фарзанди Баҳоуддини Сом Ғиёсуддинро ба тахти салтанат нишонданд. Давраи ҳукумати Султон Ғиёсуддин, ки беш аз 40 сол давом кард, замони шукуфои ва равнақи давлати Ғӯриён ба шумор меояд. Султон Ғиёсуддин пас аз чангҳои хунин соли 1173 лашкари ғоратгари ғузро, ки тамоми Хуросонро вайрон карда буданд, аз шаҳри Ғазнин берун кард. Сипас Кобул, Систон, Ғарчистон ва ноҳияҳои атрофро ба давлати Ғӯриён ҳамроҳ гардонд. Идораи баъзе мулкхоро Султон Ғиёсуддин ба бародараш Муизуддин супурд. Султон Ғиёсуддин ва бародараш Муизуддин борҳо ба Ҳиндустон лашкар кашида, шаҳру вилоятҳои Мултон, Пешовар, Лохур, Панҷоб ва ғайраро забт карданд. Соли 1186 бо тасарруфи Лохур охири султони Ғазнавиён Хусравмаликро асир ва ба Ғӯр оварда, каме баъд ба қатл расонданд. Ҳамин тавр, ҳукумати Ғазнавиён комилан барҳам хӯрд.

Бо пош хӯрдани давлати Салҷуқиён сулолаи Хоразмшоҳиён рақиби Ғӯриён дар тақсими заминҳои Салҷуқиён гардиданд. Бародарон Султон Ғиёсуддин ва Муъизуддин борҳо Хоразмшоҳиёнро шикаст дода, шаҳрҳои Нишопуру Марвро фатҳ намуданд. Хусусан байни солҳои 1200-1203 Ғӯриёну Хоразмшоҳиён борҳо дар шаҳру музофоти Хуросон бо ҳам чангиданд. Лашкариёни ғӯрӣ мавқеи Хоразмшоҳиёнро чунон танг карданд, ки Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ ба назди Султон Ғиёсуддин сафири худро фиристода, ба ӯ пешниҳод кард, ки модараш Тарконхотунро ба занӣ гирад. Аммо султони ғӯрӣ ҳадафи аслии Хоразмшоҳро пай бурда, ин таклифро напазируфт. Бояд ёдовар шуд, ки барои тезу тунд шудани робитаи Ғӯриёну Хоразмшоҳиён нақши халифаи аббосӣ Носир (1180-1225) низ зиёд мебошад. Ӯ мехост миёни султону амирони мусулмон ҳамеша ихтилоф дар чараён бошад, то ӯ тавонад ба роҳати ба ҳукумати худ идома диҳад. Халифаҳои аббосӣ дар тамоми давраи ҳукумати беш аз панҷсадсолаи худ (750-1258) ҳамин равишро дар пеш гирифта буданд.

Султон Ғиёсуддин соли 1203 вафот кард ва бародараш Муизуддин ҷонишини ӯ гардид. Аммо ӯ низ соли 1206 дар натиҷаи як суиқасд кушта шуда, солҳои 1206-1215 миёни ворисонаш барои соҳиб шудан ба тоҷу тахт зиддияти тӯлонӣ оғоз гардид. Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ аз набудани шоҳи муктадир дар давлати Ғӯриён ва парокандагии онҳо истифода бурда, байни солҳои 1208-1215 Хуросон, Ғазнин ва Ғӯрро забт карда, ба давлати Ғӯриён хотима бахшид. Ғуломи туркнаҷоджи Ғӯриён Қутбуддини Айбак,

ки аз номи Ғӯриён бар Ҳиндустони Шимолӣ ҳукумат мекард, соли 1206 ба давлати мустақиле асос гузошт, ки дар таърих бо номи Султони Дехлӣ маъруф гардидааст.

Ҳудуди давлати Ғӯриён дар замони марги Султон Ғиёсуддин Ҳиндустони Шимолӣ, Хуросон, Систон, Кобул, Ғазнин, Ғӯр, Тахористону Бадахшон ва Хатлону Чағониёнро фаро мегирифт.

Муҳимтарин сабаби заволи давлати Ғӯриён набудани иттиҳоду ҳамбастагӣ дар дохили аъзоёни хонадони Шинасбониён буд. Аз ибтидои ба сари қор омадани ин сулола то поёни ҳукумати онҳо чунин зиддиятҳо ба мушоҳида мерасиданд. Гоҳе як маркази Ғӯриён (Бомӣён) бо маркази дигари ин давлат (Фирӯзкӯх) мечангид. Сабаби дигари фурӯпошии Ғӯриён дастгири наёфтани ин давлат аз ҷониби музофоти тоҷикнишини дигар буд. Ҳамчунон Ғӯриён дар тамоми давраи ҳукуматдории худ бо давлатҳои пуқудрати туркнажод – Ғазнавиён, Салҷуқӣён ва Хоразмшоҳӣён дар мубориза буда, фурсат барои мустаҳкам шудану густариш ёфтани надоштанд. Ғӯриён низ чун дигар сулолаҳои хуросонӣ ба Аббосӣён, ки ҳамеша душмани истиқлолу озодии Хуросону Мовароуннаҳр буданд бовар доштанд ва барои ба даст овардани ризоияту фармони онҳо мекушиданд.

Илму фарҳанг дар замони Ғӯриён. Дар Ғӯр новобаста аз маҳдудиятҳои ҷуғрофӣ ва иқлимӣ фарҳангу илм ба дараҷаи муайян тараққӣ карда буд. Ғӯриён чанд маркази муҳими сиёсӣ ва фарҳангӣ доштанд, ки онҳо дар давраҳои гуногун ҳамчун марказ хидмат мекарданд. Ин шаҳрҳо Фирӯзкӯх, Бомӣён, Ғазнин ва Лоҳур ба шумор мерафтанд. Барои ободиву равнақи ин шаҳрҳо шоҳону амалдорони давлати Ғӯриён маблағҳои зиёдро сарф карданд. Манораи Ҷом, ки соли 1194 дар Ғӯр бо фармони Султон Ғиёсуддини Ғӯрӣ бунёд ёфтааст, яке аз осори бузурги фарҳангӣ буда, бо қарори ЮНЕСКО дар феҳристи мероси фарҳангии ҷаҳон сабт ёфтааст.

Султонҳои Ғӯр бештар ба улуми динӣ таваҷҷуҳ медоданд, вале илмҳои дигар низ дар давлати Ғӯриён ривож меёфт. Аз ҷумла, яке аз фармонравоёни Ғӯр Аббос ибни Шис (асри XI) ба илми нучум (ситорашиносӣ) хеле таваҷҷуҳ зоҳир карда, дар қорҳои идораи мулк аз ин илм баҳра меҷуст. Ҳаким Саъдуддини Мунаҷҷими Ғӯрӣ низ аз ҷумлаи олимони ситорашиноси Ғӯр буда, ҳамзамон аз наздикони Султон Ғиёсуддин ба шумор мерафт.

Аз олимони машҳур, ки дар муҳити Ғӯриён қору зиндагӣ кардааст, метавонем аз Фаҳриддин Муҳаммад ибни Умари Розӣ (Фаҳри Розӣ) (1148-1210) ёдовар шавем. Масҷиди ҷомеи Ҳиротро

султонҳои ғурӣ барои ваъз гуфтани маҷлиси дарс барпо кардани ин олим бунёд карданд. Ӯ дар замони ҳукумати Ғуриён дар шаҳри Ҳирот вафот мекунад.

Абуумар Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ (1193-1299), ки дар дар мавзӯҳои пешин аз ӯ ёдовар шудем, муддате дар Ғӯр зиста, дар бораи давлати Ғуриён бештарин матлабро дар китоби «Табақоти Носирӣ» пешниҳод кардааст.

Ғуриён ба шеърӯ сухан дилбастагии хос дошта, шоирону донишмандонро эҳтиром мекарданд. Муҳаммад ибни Умари Фарқадӣ дар ашъори худ Султон Ғиёсуддинро ситоиш кардааст. Шоирону адибони дигар Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Шамсуддин Мубораки Сағзӣ, Аҳмади Кофӣ, Азҳарии Ҳиравӣ, Заҳируддини Сағзӣ, Аҷибии Ҷузҷонӣ, Фаҳруддини Муборакшоҳ низ аз дарбори Ғуриён пуштибонӣ дида, султонҳои ин давлатро мадҳу сано гуфтаанд. Султон Алоуддини Ғӯрӣ аз ҷумлаи шоирону суханварони машҳури замони худ буд ва яке аз сабабҳои, ки Султон Санҷар пас аз асир шудан, вайро надими хосси худ гардонд, ҳамин нуктадониву адиби маъруф будани вай ба шумор меояд. Ашъоре аз ӯ ба ёдгор мондааст, ки далели истеъдоду ҳунари вай дар шеърӯ адаб мебошад. Вақте Султон Алоуддин асири Санҷар гардид, бо гуфтани ин рубоӣ худро ба султони салҷуқӣ наздик кард:

*Бигрифту накушт шаҳ маро дар сафи кин,
Ҳарчанд будам қуштанӣ аз рӯи яқин.
Бахшид маро як табақ аз дурри самин,
Бахшишӯ бахшиш чунон буду чунин.*

Ҳамин тавр, ҳарчанд дар назму субот ва тараққиёт ҳарчанд Ғуриёни тоҷикнаҷод чун Сомониён комёб нашуданд, бо ин вучуд онҳо дар қаламрави васеъ давлати муқтадире таъсис дода, дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Хуросону Мовароуннаҳр ва Ҳинд нақши худро гузоштанд.

Савол ва супориш

1. Давлати Ғуриён дар қучо ва қай таъсис ёфтааст?
2. Мардуми ин сарзамин бо кадом қор ва қасбу ҳунар машғул буд?
3. Шинасбониён дар кадом зинаи тараққиёт меистод?
4. Асосгузори хонадони Шинасбониён кӣ буд?
5. Давлати Ғуриён дар аҳди кадом султон ба авҷи тараққиёти худ расида буд? Дар бораи қанҷҳои давлатҳои Ғазнавиён ва Ғуриён нақл кунед.
6. Кадом султони Шинасбониён давлати Ғазнавиёноро барҳам дод?

7. *Шинасбониён кадом давлату музофотро ба тасарруфи худ дароварда буд?*

8. *Сарҳади давлати Ғӯриёнро аз харита нишон диҳед.*

§ 40. ДАВЛАТИ КУРТҲОИ ҲИРОТ

Қаламрави давлати Куртҳои Ҳирот. Давлати Куртҳои Ҳирот дар асрҳои XIII–XIV (солҳои 1245–1381) арзи вучуд кардааст. Ин давлат ҳудуди қисми калони Хуросон, Систон ва қисми ғарбии Покистон ва вилояти Ғурро дар бар мегирифт. Асосгузори ин хонадон Курт буд ва аз ҳамин сабаб ба худ ин номро гирифтааст. Бояд гуфт, ки Куртҳои Ҳирот бо курдҳои имрӯза, ки дар Эрон, Ироқ ва дигар мамлакатҳо зиндагӣ мекунанд, ҳеҷ наздикӣ надоранд. Куртҳои Ҳирот номи хонадонест монанди Тоҳириён, Сомониён ва ғайра. Дар таърихи Куртҳои Ҳирот ва Ғӯриён малик Рукнуддини Абубакр нақши бузург бозидааст. Малик Рукнуддин тавонист бо муғулҳо бо роҳҳои гуногун созиш карда, давлати худро нигоҳ дорад. Вай яке аз шахсони муътабар буд ва то истилои муғулҳо давлати Ғурро идора менамуд. Баъд аз ғасби он аз тарафи муғулҳо худи Чингизхон Рукнуддинро ҳокими ин мамлакат таъйин намуд.

Баъд аз фавти Рукнуддин (соли 1245) набераи ӯ Шамсуддин Муҳаммади Курт (солҳои 1245–1278) бо фармони амири муғул Тоҳирбаҳодур ҳокими давлати Ғӯр гардид. Шамсуддин давлати маҳаллии тоҷиконро эҳё намуд, ки ба ҳайати он на танҳо Афғонистони имрӯза, балки қисми Покистони имрӯза низ дохил мешуд. Шамсуддин ҳокими вилоятҳои Ҳирот, Ғӯр, Мурғоб, Форёб, Систон, Қандаҳор ва Кобулистон буд. Ин давлат дар аввал гарчанде тобеи муғулон бошад ҳам, ба ҳар ҳол дар Эрон ва Осиёи Марказӣ ягона давлати маҳаллӣ ҳисоб меёфт. Шамсуддин барои «вафодории» худро ба қоони бузурги Муғулистон нишон додан роҳи Туркистонро пеш гирифт. Шамсуддин дар сафи лашкари қоон ҷангида, сазовори боварии ӯ гардид. Мангуқоон баъд аз ғалаба кардан ва хони бузурги Муғулистон шудан амр намуд, ки ба Шамсуддин ярлиғ (фармони подшоҳӣ) нависанд. Дар натиҷа ҳудуди давлати Шамсуддин хеле васеъ шуд. Ба зами ин Мангуқоон амр намуд, ки ҳамаи ҳокимони Хуросон баъд аз ба тахти Ҳирот нишастани Шамсуддин ба ӯ ёрии пуливу молӣ расонанд ва дар таъсиси лашкар кумак кунанд.

Албатта, иҷрои ин фармон амри маҳол буд, чунки ҳамаи ҳокимон муғул буданд ва бо фармони ин ё он қоон (подшоҳи бузурги муғулҳо) таъйин шуда буданд. Бо вучуди ин, Шамсуддин таво-

нист ҳамаи ҳокимони дар ярлиғ чоғирифта ро ба итоат дарорад ва давлати пойдор таъсис диҳад.

Шамсуддини Курт баробари пурқувват шудани давлат на ҳамаи фармонҳои қонҳои муғулро ба иҷро мерасонд. Дар роҳи пешгирифтааш захираи зиёд мекашид. Ў борҳо гирифтори тухмат шуда бошад ҳам, бо ақлу заковат ва суҳанони шӯҳи дилнишин худро муҳофизат карда тавонист.

Шамсуддини Муҳаммади Курт дар давоми ҳукмронии бисту-сесолааш қорҳои зиёде кард, ки ба муғулҳо писанд набуд ва ниҳоят онҳо ўро бо роҳи фиребу найранг ба шаҳри Табреш даъват намуда (соли 1278), захира дода куштанд. Баъд аз Шамсуддин давлати Куртҳо таназзул ёфт ва танҳо дар замони малик Фаҳруддин (солҳои 1295–1307) аз нав қомат рост кард. Фаҳруддин аз рафтори падараш – Шамсуддини Кеҳин (хурдӣ) норозӣ буд ва аз ҳамин сабаб умраш дар маҳбас мегузашт. Ў бо сарлашқари Илхонӣ – амир Наврӯз маслиҳат карда, аз зиндон мебарояд ва соҳиби тахти Ҳирот мешавад. Дар солҳои давлатдорӣ ў давлати Куртҳо хеле тараққӣ кард. Фаҳруддин тадричан иртиботашро бо Илхонон суст кард. Вақте ки соли 1304 Улҷойту ба тахт нишаст, ҳамаи ҳокимону амирон ба табрики ў рафтанд, вале Фаҳруддин на танҳо нарафт, ҳатто намояндаи худ ва мактубе ҳам нафиристод. Ба зами ин номи илхононро аз хутба гирифт. Чунин рафтори Фаҳруддин боиси нохушии зиёде гардид.

Сипас Фаҳруддин ба муқобили Ҳулоқуиён чангида, борҳо ба шаҳри Тӯс лашқар кашид. Чунин рафтор ҳашму ғазаби муғулҳо ро ба амал овард. Онҳо ба муқобили муборизони Ҳирот лашқари 10-ҳазорнафара фиристоданд. Муғулҳо бо мадади шайху қозии Ҳирот ва сарвари лашқараш Донишманд Баҳодур дохили Ҳирот шуданд, вале соқинони шаҳр аҳлона ба муқобили душман бархоста, душманро шикаст доданд. Ин ғалабаи лашқари Фаҳруддин дар байни Илхонон нооромиро ба вучуд овард. Илхон аз пурқувват шудани давлати Куртҳои Ҳирот ба бим афтада, феврал бо сардорӣ лашқаркаш Бучой 30 ҳазор сарбозро ба Ҳирот фиристод. Пас аз се моҳ малик Фаҳруддин вафот кард. Сарлашқари Куртҳо Муҳаммади Сомӣ, ки чанде пеш сарлашқари муғулҳо Донишманд Баҳодурро кушта буд, ба муғулҳо таслим шуд. Муғулҳо аҳолии шаҳр ва лашқари асирфтадаро аз дами тег гузаронданд.

Бародари малик Фаҳруддин – Гиёсуддин дар дарбори Илхонон ҳаёт ба сар мебард. Султон Улҷойту ўро соҳиби тахти Куртҳои Ҳирот кард. Ў солҳои 1307– 1329 ҳукумат ронда, хидматҳои арзандае намудааст. Малик Гиёсуддин ба мардуми гирду атрофи Ҳирот мактубҳо

фиристода, онхоро даъват мекард, ки ба Ҳирот баргарданд ва дар ободонии мамлакат ҳисса гузоранд. Ин рафтори ӯ натиҷаи хуб бахшид ва мамлакат дар муддати кӯтоҳ обод гашт. Хусусан шаҳри Ҳирот хеле рушд кард.

Душманони давлати Курт аз пайи сиёҳ қардани Ғиёсуддин афтада, ба Улҷойту хабар расонданд, ки ӯ мисли бародараш Фаҳруддин ба чамъ қардани силоҳ машғул аст. Ғиёсуддин ба дарбори Улҷойту даъват мешавад. Вай далерона ба назди Улҷойту рафта, бо зарби сухан худро аз тухматҳои беасос ҳимоя менамояд, чанд сол дар дарбори мугулҳо монда, сазовори боварии Улҷойту мешавад ва бо ваколатҳои зиёд ба Ҳирот бармегардад. Ягон ҳокими Эрону Ироқ ба чунин эътимод сазовор нашуда буд. Ӯ барои ободии мамлакат фармонҳои махсус медиҳад, то ки харобаҳои барқарор гарданд ва ҳукумати Куртҳо дар қаламрави пешина барқарор шавад.

Таназули давлати Куртҳои Ҳирот. Баъд аз вафоти Ғиёсуддин (соли 1329) писараш Шамсуддини III соҳиби тахт шуд, вале дар идораи давлат ба камбудӣ роҳ дода, баъд аз ду моҳ вафот кард. Муддате дар байни дарбориён ҷангу низоъҳо ба миён омаданд. Дар натиҷа Малик Ҳофиз кушта шуд.

Соли 1330 бо ризояту талаби ашрофи Ғӯр Муизуддини Хусайн (солҳои 1330–1370) ё Муҳаммади Ғӯрӣ ба тахти давлати Куртҳо нишаст. Солҳои давлатдории Муизуддин солҳои ободонӣ ва дигаргуниҳои бузург буданд.

Муизуддин худуди давлаташро ба самтҳои шимолу ғарб васеъ намуд, вале ҷангҳои, ки дар байни ду давлати тоҷикон – Куртҳои Ҳирот ва Сарбадорон ба вуқӯ пайвастанд, давлатро заиф гардонданд.

Темур аз ин вазъият истифода бурда, соли 1381 шаҳри Ҳиротро ғасб намуд ва намояндаи охиринаи хонадони Куртҳо Ғиёсуддини Пиралиро бо аҳли оилаю хешу табораш ба Самарқанд бурда, ба қатл расонд. Бо ҳамин давлати тоҷикон – Куртҳои Ҳирот барҳам хӯрд.

Дар солҳои ҳукмронии Куртҳои Ҳирот ба маркази тамаддуни тоҷикон табдил ёфт. Ин шаҳр борҳо хароб шуда бошад ҳам, дубора ободон шуда ва пеш мерафт. Шаҳр дорои мадрасаю масҷидҳо, бозорҳо, корхонаҳои бофандагӣ, силоҳсозӣ ва ғайра буд.

Дар давраи ҳукмронии Малик Фаҳруддин қариб 40 нафар шоирони соҳибдегон ба корҳои эҷодӣ машғул буданд ва ҳуди Фаҳруддин ҳам шеър менавишт.

Яке аз муаррихон ва шоирони машҳури асри XIII Сайфийи Ҳиравӣ аст. Асари барҷастаи «Таърихномаи Ҳирот» ба қалами ӯ

тааллуқ дорад. Ин асар сарчашмаи боэтимодест барои омӯхтани воқеаҳои таърихии як аср, яъне солҳои 1220–1321. Муаллиф ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии вилояти Ҳирот ва салтанати давлати Куртҳо-ро тасвир кардааст.

Савол ва супориш

1. Дар бораи малик Рукнуддин ҳикоя кунед.
2. Аз хусуси Шамсуддин Муҳаммади Курт чӣ медонед?
3. Кадом вилоятҳо ба ҳайати давлати Куртҳои Ҳирот дохил мешуданд?
4. Баъди ғалаба хони бузурги Мугулистон Мангуқоон ба Шамсуддин чӣ гуна ярлиг дод?
5. Сабабҳои дар байни хони мугулҳо ва Шамсуддин хусумат пайдо шуданро гуфта диҳед.
6. Дар бораи ба сари ҳокимият омадани Фаҳруддин ва фаъолияти ӯ нақл кунед.

Аз «Таърихномаи Ҳирот»-и Сайфиӣ Ҳиравӣ

Умарои мугул ба иттифоқи якдигар, бо дили пурнифоқ неши Солӣ Найин омаданду гуфтанд, ки малик Шамсуддини Курт бо тоҷикони ин вилоят якест ва агар аз Дорулмулки Деҳлӣ лашикаре ба ҷарби мо хоҳад омад, ба мо боғӣ (саркаш) хоҳад шуд ва он лашикарро мададгор хоҳад омад....

Малик Шамсуддин бифармуд, то Абоҷӣ, фарзанди Қунқурдой (ҳокими мугул)-ро фурӯ кашиданду ҳаждаҳ чӯб ба расми мугул бизаданд.... Чун Абоҷӣ неши падар омад, ба ҳой-ҳой бигрист ва кӯлоҳ бар замин заду фарёд баровард, ки эй падар, малик Шамсуддини Курт бо ман чунину чунин кард ва маро дар миёни чандин ҳазор тоҷик бараҳна чӯб зад ва ҷарчанд гуфтам, ки ман писари фулонам, наинуд... Қунқурдой гуфт: Писари ман банда ва фарзанди малики ислом аст, агараш чӯб занад ва ё ба қатл расонад, ҳоким аст.

§ 41. ДАВЛАТИ САРБАДОРОН

Сарбадорон дар Хуросон. Ин давлати тоҷикон дар шаҳри Сабзавори Хуросон солҳои 1337–1383 арзи вучуд кардааст. Қувваи асосии ин ҳаракат деҳқонон, хунармандон ва заминдорони

хурд буданд. Ин ҳаракат ба муқобили истилогарони бодияни-
шини муғулу турк ва давлатмандони маҳаллӣ равона шуда буд.
Шиори шӯришчиён чунин буд: «Назар ба он ки аз тарс ҳалок
шавем, беҳтар аст, сари худ ба дор бинем».

Таъсискунанда ва сарвари маънавии Сарбадорони Хуросон
Шайх Халифа буд. Вай аз Мозандарон ба шаҳри Сабзавор ома-
да, тарафдорони зиёди худро пайдо мекунад. Ҷ соли 1335 кушта
мешавад. Баъди Халифа яке аз муридонаш – Шайх Ҳасани Ҷурӣ
сарвари Сарбадорон шуда, муридони зиёде чамъ мекунад. Ҳар як
Сарбадор мебоист узвияти худро махфӣ нигоҳ дорад ва доим му-
саллаҳ бошад ва бо амри аввалини Шайх дар хизмат тайёр бошад.

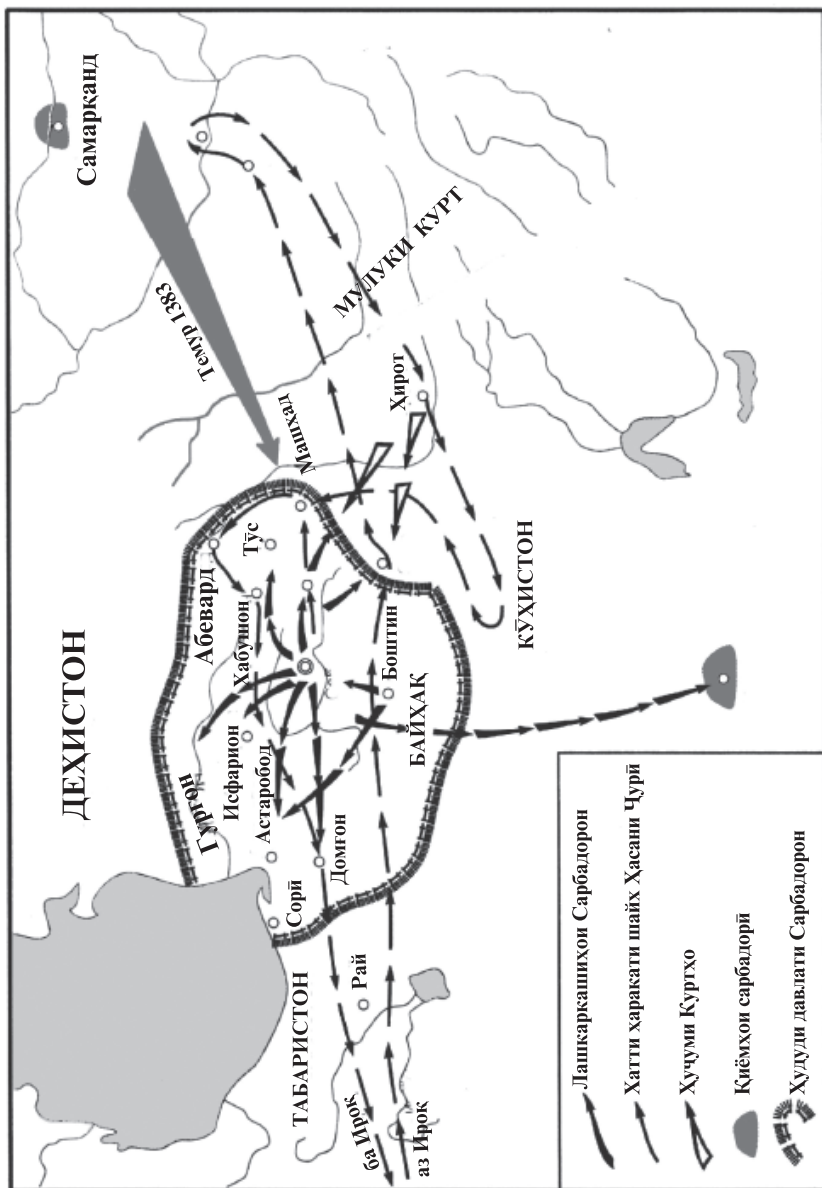
Соли 1337 деҳқонони деҳаи Боштани Хуросон аз зулму
бедодгариҳои муғулҳо ба ҷон расида, шӯриш бардоштанд.
Шӯришчиён шаҳри Сабзаворро ба даст дароварда, онро ба
пойтахти давлати худ табдил доданд. Пешвои Сарбадорон
Вачехуддин Масъуд (1338 – 1344) бо ҳамроҳии Шайх Ҳасан
шаҳрҳои Нишопур ва Тӯсро фатҳ намуданд ва бар муғулҳо
ғалаба ба даст дароварданд. Баъд аз ин ғалабаҳо Вачехуд-
дин Масъуд ба гирифтани унвони султони мушарраф гардид.
Амир Вачехуддин амири ягона ва аз ҳама бузургтар эътироф
шудааст. Баъд аз кушта шудани ӯ дар дохили давлат нооромӣ
ба миён омад. Ҳамфикри ва ягонагӣ набуд. Пас аз Вачехуд-
дин даҳ нафар ба сарвари давлат расиданд, вале ягон нафари
онҳо лақаби амри нагирифтанд.

Дар дохили давлати Сарбадорон ду ҷараён вучуд дошт,
яъне ҷараёни муътадил (намояндагони заминдорони хурд,) ки
мақсадашон аз зулми муғулҳо ҳалос шудан буд ва барои ин му-
бориза мебурданд ва ҷараёни чап (хунармандон ва деҳқонони
камбағал) ки барои умумӣ кардани молу мулк ҳаракат доштанд.
Намояндагони ҷараёни чап тарафдори баробарҳуқуқӣ буданд.

Ҳамин тавр, соли 1364 ҷараёни муътадил ба ғалаба ноил
гашт ва ҷараёни чапро ба ҷазо гирифторм намуд.

Хоҷа Шамсуддин сарваре буд, ки баъди Вачехуддин то
андозае тартибу интизоми заифгаштаро барқарор карда та-
вонист ва шаҳри Домғонро, ки аз даст рафта буд, баргар-
донд. Ӯ ҳам аз тарафи амалдоре кушта шуд. Ба ҷои вай Хоҷа

Харитаи давлати Сарбадорон

Яҳё ном сарбадор таъйин шуд. Ҳоҷа Яҳё хангоми гуфтугӯӣ бо охирин ҳукмрони Илхонӣ – Тағотемурхон “сулҳ мебандем”- гуфта, ваъда медиҳад. Аммо дар асл бо дастаи сесаднафараи савора ҳамла оварда, Тағотемурхонро ба қатл мерасонад. Бо ҳамин ҳукмронии зиёда аз садсолаи муғулҳои Илхонӣ дар Эрон (декабри соли 1353) хотима меёбад.

Дар натиҷаи пароканда шудани давлати Илхонӣён шаҳрҳои Астаробод, Бастом, Суманон ва деҳаҳои гирду атроф тобеи Сарбадорон шуданд. Муддате нагузашта, Ҳоҷа Яҳё низ кушта мешавад. Танҳо дар аҳди ҳукмронии Ҳоҷа Алии Муайид, ки соли 1365 соҳиби тахт шуд, давлати Сарбадорон қадре ором мегардад. Вале дар ин вақт Темури Ланг аз Мовароуннаҳр ҳамла оварда, тамоми замини Эронро тасарруф мекунад. Ў соли 1381 Ҳоҷа Алии Муайидро дар Сабзавор қонишини худ мемонад. Дар натиҷа давлати Сарбадорон дар Хуросон барҳам меҳӯрад. Худи Муайид ба тарафдории Темур чангида, дар яке аз муҳорибаҳо ҳалок мешавад.

Сарбадорони Самарқанд. Вақте ки соли 1365 хони муғул Илҷохча барои забти Самарқанд равон шуд, мардуми шаҳр, асосан деҳқонон, хунармандон ва заминдорони хурд бо сарвари муллобача Мавлонозода мудофияи шаҳрро ба зимма гирифтанд. Мавлонозода бо мурочиати шуълавари худ дар дили ҳар як мудофиячи шаҳр донаи умедро мекошт: «Фавҷи (лашқари мусаллаҳ) беҳисоби лашқари муғул, ки барои ғорат намудани мол ва ашёи мардум ба ин мамлакат фуру рехтааст, ба шаҳр наздик мешаванд. Ҳукуматдори мо, ки ба унвони бочу хироч аз ҳар як сар нуфус маблағи зиёдеро ситонида, мувофиқи майли худ ҳарч менамуд, дар баробари падидор шудани душмани мо, мусулмонро партофта, аз кофирон гурехт ва қони худро ҳалос кард... Ҳоло кист, ки меҳодад вазифаи мудофия намудани шаҳрро қабул карда, ин масъулиятро ба уҳда бигирад? Мо дар пеши чунин шахс сари таъзим фуруд оварда, ба иҷро намудани вазифаҳои худ машғул хоҳем шуд».

Мавлонозода ҳамроҳи ҳамсафони худ – Мавлоно Хурдаки Бухорӣ ва Абубакр Калавии Наддоф мудофияи Самарқандро хеле моҳирона ташкил намуда, се шабонарӯз аз пайи ҷо ба ҷо қардани мудофион буданд. Душман аз гурехтани амир Ҳусайн ва Темур воқиф буд ва шаҳрро бесоҳиб шумурда, ба он вале ба муқовимати саҳти мудофион рӯ ба рӯ шуд. Аз се тараф ба сару рӯи душман тиру санг боридан гирифт ва муғулҳои зиндамонда ақиб гаштанд. Рӯзи дигар душман бо омодагии беҳтар ва бо қувваи тоза боз ба ҳуҷум гузашт, аммо ин дафъа ҳам тираш хок хӯрд

ва ба ғорату торочи деҳаҳои атрофи шаҳр қаноат карда, ночор роҳи гурезро пеш гирифт.

Шӯришгарон ба муқобили сарватмандону судхӯрон муборизаро давом дода, молу пули онҳоро кашада мегирифтанд. Хабарӣ ба дасти Сарбадорон гузаштани шаҳр ба ғӯши амир Ҳусайн ва Темур мерасад. Онҳо байни худ маслиҳат карда, ба наздикии Самарқанд меоянд ва ба Сарбадорон тухфаҳо фиристода, ваъдаҳои зиёд медиҳанд. Сарони шӯриш ба ҳилаю найранги амир Ҳусайн ва Темур фирефта шуда, бо тухфаҳо ба назди онҳо меоянд. Онҳо ба чуз Мавлонозода дигаронро аз дами тег мегузаронанд.

Ҳамин тариқ, шӯриши мардуми камбағали озодихоҳи Самарқанд бо ваҳшоният пахш карда шуд. Ҳаракати Сарбадорон гарчанде дар Самарқанд фуру нишонда шуда бошад ҳам, дар ғарби Хурӯсон ва дигар ҷойҳо қариб ним аср давом кард.

Лашкари ин давлатро фарзандони камбағалон ташкил медоданд. Хатто сардорон ҳам либоси одӣ мепӯшиданд. Ҳама чизи ғаниматгирифта баробар тақсим мешуд. Барои ҳама хӯроки якхела тайёр мекарданд. Хатто дар давраи ҳукмронии Темур ҳам боқимондаҳои Сарбадорони Самарқанд нӯх маротиба шӯриш бардошта буданд. Хуллас, аҳоли камбағалони шаҳру деҳот қадре беҳтар гардид. Ҳамаи андозҳои маҷбуриятҳои ғайришаръӣ барҳам дода шуданд. Вазъи иқтисодию иҷтимоии Сарбадорони Хурӯсон назар ба Сарбадорони Мовароуннаҳр беҳтар гардид.

Савол ва сунориш

- 1. Қадом табақаҳои мардум қувваи асосии шӯриши Сарбадорон буданд?*
- 2. Шиори Сарбадоронро гуфта диҳед.*
- 3. Дар бораи амир Вачеҳуддин нақл кунед.*
- 4. Ҳоҷа Шамсуддин кӣ буд?*
- 5. Ҳукмронии мугулҳо дар Эрон кай ба охир расид?*
- 6. Дар бораи фаёолияти Ҳоҷа Алиш Муайид ҳикоя кунед.*
- 7. Темурланг бо қадом роҳҳо ба сари ҳокимият омад? Доир ба Темурланг ва амир Ҳусайн нақл кунед.*
- 8. Сарбадорон чӣ хел муҳофизати Самарқандро аз мугулҳо ташкил намуданд?*
- 9. Давлати Сарбадоронро қадом табақаҳои аҳоли идора менамуданд?*
- 10. Тадбирҳои андешидаи Сарбадоронро гуфта диҳед.*
- 11. Давлати Сарбадорон чанд сол ҳукумат кард ва онро кӣ барҳам дод?*

**Аз «Таърихи Сарбадорон». Зикри ҳукумати Хоҷа Алиш
Муайид бо иттифоқи Дарвеш Азиз**

Чун ҳукумат бар Хоҷа ва Дарвеш қарор гирифт ва нуҳ моҳ бар ин қазия (воқеа, ҳодиса) бигузашт, Дарвеш ба Хоҷа Алиш Муайид гуфт, ки аз малик Ҳусайни Курт меҳоҳам, ки интиқом кашам. Хоҷа Алӣ гуфт, ки самъан ва тоатан (меишунавам ва итлоат мекунам). Ва ба ин азамат лашқаре мураттаб сохт.

Ва Хоҷа Алиш Муайид дар ҳукумат мустақил шуд. Ва Хоҷа, бо он ки бангу шароб намехӯрд, аммо мардуми худро аз он кор бознамедошт ва аксари мулозимони ӯ ба шаробу шоҳид (маҳбуб ва маҳбуба) ва базморой иштигол (бо коре машигул шудан) менамуданд...

Ва чун хотираш аз ҷониби Дарвеш фориғ шуд, даст ба изои (ранҷ додан, азоб додан) дарवेशони шайх Ҳасани Ҷурӣ кушод ва фармуд, то мақбараи Шайх Халифа ва Шайх Ҳасанро хароб сохтанд ва мазбалаи (ҷойи рехтани ифлосиҳо) аҳли бозор карданд. Ва ҳукм кард, то халоиқ бад-он ҳар ду шайх забон ба лаънат бидушоданд... Ва Хоҷа Алӣ ба таъйиди эзадӣ (худой, илоҳӣ) муддате мадид аз рӯйи истибъоду истиқлол ба ҳукумат машигул гашт. Ва чун ҳазрати Соҳибқирони гетиситон (чаҳонгир) навбати аввал ба Хуросон омад, Хоҷа Алиш Муайид... рӯй ба остоли фархунданишони он ҳазрат овард...

Темур... ҳукумати Сабзаворро ба Алиш Муайиди Сарбадор дод. (Дар соли 1387 Темур ба сӯйи Эрон лашқар кашид, дар Луристон ҷанги сахт ба амал меорад). Дар ҷанги Луристон Хоҷа Алиш Муайиди Сарбадор захмӣ шуд ва пас аз чанде бо он ҷароҳат даргузашт (Бо ҳамин давлати Сарбадорон барҳам хӯрд).

§ 42. ДАВЛАТИ МУЗАФФАРИЁН

Хонадони Музаффарӣён тоҷикнажоданду аслан аз шаҳри Хофи Хуросон бархостаанд. Сарсилсилаи ин хонадон амир Шайх Ғиёсуддини Ҳоҷӣ ба шумор меравад. Ӯ пас аз ҳамлаи муғулҳо дар музофоти Язд паноҳанда шуд. Шайх Ғиёсуддин аз самти писараш Мансур се набера дошт: Муҳаммад, Алӣ ва Музаффар. Миёни фарзандонаш Музаффар ба сабаби фазлу дониш ва покдоманӣ бештар маҳбубият дошт. Ӯ мавриди таваччуҳи ҳокимони муғул гардида, дар замони ҳукмронии

Илхонони муғулии Эрон Гайхоту (1291-1295), Ғозонхон (1295-1304) ва Улҷойтуи Худобанда (1304-1316) нахуст ба ҳукумати Форс ва сипас ба мансаби сардори ниғаҳбонони хоссаи илхон мансуб мегардад. Амир Музаффар ба корҳои ободиву меъмории низ даст зада, чандин масҷиду мадраса бунёд менамояд. Ӯ аслан ҳукумати мустақил надошт, вале муассиси хонадон ба ҳисоб рафта, сулола ҳам ба шарафи ӯ номида шуд. Ҳукумати ним-мустақили Музаффариён дар зери итоати Илхонони муғулий аз соли 1313, яъне аз замони ба вилояти Язд ҳоким гаштани амир Музаффар оғоз мегардад. Сипас ӯро ҳокими Майбуд таъйин намуданд. Амир Музаффар пас аз маргаш (1314) дар саҳни мадрасае, ки дар шаҳри Майбуд, бино карда буд, ба хок супурда шуд.

Мансаби Музаффарро хони муғул ба писари чавонаш Муборизуддин Муҳаммад бахшид. Султон Абусаид Баҳодурхони Илхонӣ (1316-1335) соли 1318 идораи Яздро ба Муборизуддин супурд. Бо марги Султон Абусаид Баҳодурхон давлати Илхонон ба саҳнаи муборизаҳои дохилии қудратталабон мубаддал гардида, заминаи қудратёбии чанд хонадони тоҷикӣ, аз ҷумла Музаффариёно фароҳам овард. Пас аз марги ӯ буд, ки Муборизуддин худро мустақил эълон намуд. Соли 1341 Муборизуддин пас аз мубориза бо Қутбуддин Некрӯзи Ғӯрӣ ҳудуди Кирмонро ҳам ба кишвари худ ҳамроҳ намуд. Амир Муборизуддин тамоман мустақилона ҳукумат меронд, аз ҷумла соли 1342 замоне ки яке аз бозмондагони илхонони муғул Пирхусайни Чӯпонӣ амир Муборизуддинро ба Шероз даъват кард, ӯ аз итоати хони муғул сарпечӣ намуд. Муносибати амир Муборизуддин бо ҳокими Форс Шайх Абӯисҳоқи Инчу низ ба ҷанг анҷомид. Дар натиҷа соли 1353 Музаффариён Шерозро низ ба тасарруфи худ оварданд. Соли 1357 Абуисҳоқи Инчу дар Исфаҳон дастгир ва аз ҷониби вобастагони Муборизуддин ба қатл расонида шуд. Минбаъд Озарбойҷонро ҳам ба даст овард.

Ҳудуди қаламрави Музаффариён васеъ гашта, тамоми даштҳои Луту Кавир то соҳили халиҷи Форсро дар бар мегирифт. Ҷамзамон бо Музаффариён дар ин давра дигар силсилаҳои тоҷикӣ назирӣ Сарбадорон дар Хуросон, Куртҳо дар Ҳирот ҳукумат мекарданд. Аммо миёни ин хонадонҳо дӯстиву рафқат барқарор набуд. Гузашта аз

ин, амир Муборизуддинро низ фарзандон, хоҳарзода ва домодаш соли 1358 аз мансаби шоҳӣ маҳрум гардонид, ба чашмонаш мил кашиданд ва ба зиндон андохтанд. Яке аз шоирони ин давра вазъи ногувору сарнавишти дардноки амиро чунин тасвир кард:

Якчанд шукӯҳу ҳимматаш тил кашид.

Як рӯз сипаҳ зи Ҳинд то Нил кашид.

Паймонаи давлаташ чу шуд молотол.

Ҳам рӯшаниш чашми худаш мил кашид.

Вориси амир Муборизуддин писараш Шоҳшучоъ (1359-1384) гардид. ӯ дар миёни шоҳони хонадони Музаффарӣён бо донишмандиву фазилат маъруф аст. Дар синни нуҳсолагӣ Куръонро хатм намуда, бо шеърӯ шоирӣ низ ошноӣ дошт. Ҳофизи Шерозӣ аз ҳамзамонони ӯст ва дар мадҳаш шеър сурудааст. Муборизаи бародарону пайвандони наздики Шоҳшучоъ барои ӯ ҳамеша дарди сар меофариданд. Шоҳ ба хоҳири пешгирии қиёми онҳо кудратро бо бародарон тақсим намуд. Аз ҷумла яке аз бародаронаш Султон Аҳмадро ҳокими Қирмон ва бародари дигараш Шоҳмаҳмудро ҳукумати Исфаҳон бахшид. Бародарзодааш Шоҳяхёро аз ҳукумат дур карда, зиндонӣ намуд, аммо дере нагузашта, ӯро озод ва ба ҳукумати Язд таъин кард. Аммо чуноне ки интизор мерафт Маҳмуд ва Яҳё бо ҳам иттифоқ баста, муддате ба ҷанг бо Шоҳшучоъ пардохтанд. Соли 1364 ҳатто Шерозро ҳам ишғол карданд. Танҳо марги Маҳмуд Шоҳшучоъро аз гирифториҳо озод сохт. Шоҳшучоъ аз шунидани хабари марги бародар мутаассир гашта, ин рӯбоиро суруд:

Маҳмуд – бародарам, шаҳи шеркамин.

Мекард хусумат аз пайи тоҷу камин.

Кардем ду баҳи, то биёсояд халқ,

ӯ зери замин гирифтӯ ман рӯйи замин.

Пас аз 25 соли ҳукуматронӣ Шоҳшучоъ аз дунё рафт ва мувофиқи васияти ӯ писараш Зайнулобидин (1384-1388) ба тахт нишаст. Шоҳяхё, ки даъвоҳои бисёр дошт, бо Зайнулобидин ба ҷанг мепардозад. Шоҳмансур дигар намояндаи хонадони Музаффарӣён низ бар зидди ҳукумати Зайнулобидин ба мубориза бархоста, вазъи кишварро нобасомон намуд. Охири намояндаи хонадони Музаффарӣён Шоҳмансур (1388-1393) аз нотава-

ниҳои Зайнулобиддин суистифода карда, дар якчанд мубори-
заҳо ўро шикаст дод ва соли 1391 ба чашмони ӯ мил кашида, кӯр
намуд. Дар лаҳзаҳое, ки намояндагони хонадони Музаффарӣён
ба чони ҳам овехта буданд, соли 1388 аз самти Мовароуннаҳр
Темур бо лашкари азиме ба Эрон расид. Бо вучуди он ки ҳоки-
ми Исфаҳон Музаффариддини Кошӣ шаҳрро бе ҷанг таслими
Темур намуд, амалдорону сипоҳиёни темурӣ ситаму бедодро
оғоз карданд. Аҳолии шаҳри Исфаҳон аз ин ба дод омада, ҷанд
нафарро куштанд. Темур бо лашкари хунхор Исфаҳонро дубора
забт карда, беш аз 72 ҳазор нафарро ба қатл расонид.

Дар давраи ҳукмронии Музаффарӣён низ зулму ситами аҳоли
ниҳоят зиёд буд. Ҳатто қиёми як нафар аз намояндагони хонадони
ҳукуматгар – Шохмаҳмуд дар Язд бо шиори мубориза бар зидди
ситами маъмури бародараш Шохяхё даст ба шӯриш зад. Дар ин
ҷанг сардори лашкари Шохшучоъ ба дасти Шохмаҳмуд афтода,
кӯр гардонида шуд. Соли 1373 дар Кирмон ҳам зери таъсири ши-
орҳои сарбадорӣ ҷунбиши сарбадорони Кирмон сар зад. Шӯриш-
гарон ҳукумати Музаффарӣёнро барҳам зада, хазинаро соҳибӣ
карданд ва беш аз як сол дар ин қаламрав ҳукумат намуданд. Ба
Шох Шучоъ пас аз муҳосираи нуҳмоҳа муяссар шуд, ки ҷунбиши
сарбадориро барҳам зада, Кирмонро ба даст оварад.

Сарнавишти хонадони Музаффарӣён ҳам ба монанди ди-
гар хонадонҳои тоҷикии ин давра фоҷиаомез буд. Дар яке аз
муборизаҳо соли 1393 Шохмансур аз лашкариёни темурӣ ши-
каст хӯрда, аз дасти онҳо кушта шуд. Бо ҳалокати охири ва
далертарин намояндаи силсилаи музаффарӣ давлатдорӣ ин
хонадон ҳам ба сар омад. Тамоми бозмондагони Музаффарӣ-
ён барои изҳори итоат ба назди Темур ҳозир шуданд, вале ин
ҷаллоди барлос ба онҳо раҳм накард ва дастур дод, 72 нафар
аҳли ин хонавода ба қатл расонида шаванд.

Савол ва сунорши

- 1. Фарзандони Шайх Фиёсуддинро номбар кунед.*
- 2. Худуди қаламрави Музаффарӣҳо кадом шаҳру музофотро фаро ме-
гирифт?*
- 3. Дар бораи зиддиятҳои дохилии Музаффарӣён нақл кунед.*
- 4. Саранҷоми хонадони Музаффарӣён ба чӣ анҷомид?*
- 5. Кадом намояндаи хонадони Музаффарӣён шеър мегуфт?*

МУНДАРИЧА

Муқаддима	3
БОБИ I. РАҲОЙ АЗ ХИЛОФАТИ АРАБ	
§1. Заминаҳои дигаргунӣ дар хилофати араб ва озодави исарзамини Хуросону Мовароуннахр.....	5
§2. Оғози муборизаи халқи тоҷик барои раҳой аз ҳукмронии Араб	7
§ 3. Ҳаракати шуубия ва моҳияти он	13
§ 4. Сабабҳои қудратёбӣ ва заволи Бармакиён	18
§ 5. Пешвоёни ҳаракати истиқлолхоҳии мардуми тоҷик ва корномаи онҳо	21
БОБИ II. ДАВЛАТДОРИИ ТОҶИКОН	
§ 6. Давлати Тоҳирӣён	25
§ 7. Давлати Саффорӣён	31
§ 8. Таъсиси давлати Сомониён	38
§ 9. Ташкили дастгоҳи идорӣ ва лашкар	45
§ 10. Тараққиёти иқтисодии давлати Сомониён	55
§ 11. Рушди тиҷорати дохилӣ ва берунӣ	63
§ 12. Ҷомеаи кишоварзӣ ва низоми молиётҳои давлати Сомониён	67
§ 13. Шӯришҳои халқӣ	72
§ 14. Анҷоми ташаккулёбии халқи тоҷик ва давлатдорӣ он ..	77
§ 15. Сабабҳои таназзули давлати Сомониён	83
§ 16. Тараққиёти шахрҳои давлати Сомониён	90
§ 17. Рушди адабиёт ва мусиқӣ	97
§ 18. Рушди илму фан.....	107
§ 19. Меъморӣ ва ҳунари ороиш	118
БОБИ III. ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XI–XII	
§ 20. Халқи тоҷик дар замони Қарахониён	124
§ 21. Халқи тоҷик дар замони Ғазнавиён	131
§ 22. Давлати Салҷуқӣён	139
§ 23. Муносибатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии давлатҳои асрҳои XI–XII	146

§ 24. Давлати Хоразмшоҳиён	151
§ 25. Вазъияти иҷтимоию иқтисодӣ	156
§ 26. Бинокорӣ, меъморӣ ва ҳунари амалӣ дар асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII	160
§ 27. Илм ва адабиёти тоҷик дар асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII	163

БОБИ IV. МУБОРИЗАИ ХАЛҚИ ТОҶИК БАР ЗИДДИ ИСТИЛОГАРОНИ МУҒУЛ

§ 28. Вазъияти сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодии Осиёи Марказӣ дар арафаи истилои муғулҳо	173
§ 29. Ҳучуми муғулҳо ва муборизаи қаҳрамононаи халқҳои Осиёи марказӣ бар зидди истилогарон	178
§ 30. Муборизаи қаҳрамононаи мардуми Хучанд.....	182
§ 31. Темурмалик–сарвари мудофия	187
§ 32. Шучоати Ҷалолуддини Хоразмшоҳ	191
§ 33. Оқибатҳои забти Осиёи Марказӣ аз тарафи муғулҳо	194
§ 34. Шӯриши Маҳмуди Торобӣ	198
§ 35. Империяи Муғул баъди Чингизхон	200
§ 36. Вазъи Мовароуннаҳр дар охири асри XIII ва нимаи ав- вали асри XIV	202
§ 37. Вазъияти хоҷагии Осиёи Марказӣ дар давраи ҳукмро- нии муғулҳо	204
§ 38. Фарҳанги халқи тоҷик дар асри XIII ва нимаи аввали асри XIV	209

БОБИ V. ДАВЛАТҲОИ ТОҶИКОН ДАР АСРҲОИ XI–XIV

§ 39. Давлати Ғуриён	217
§ 40. Давлати Куртҳои Ҳирот	226
§ 41. Давлати Сарбадорон	229
§ 42. Давлати Музаффарӣён	234

САЙФУЛЛОҲИ МУЛЛОЧОН, СОБИР ХОҶАЗОДА

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Муҳаррир	Б. Бухориев
Мусахҳеҳ	М. Саидова
Муҳаррири техникӣ	Қ. Назаров
Тарроҳ	М. Раҷабов

Ба чоп 31.05.2022 иҷозат дода шуд. Коғази офсет.
Чопи офсет. Андоза 60x90 1/16. Ҷузъи чопӣ 15,0
Адади нашр 130000 нусха.
Супориши № 015/2022
Нарх 22 сомонӣ 42 дирам.

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734024, ш. Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50.
Тел.: 222-14-66,
E-mail: nashriya@maorif.tj

Дар матбааи ҶДММ “Мега-принт”
чоп шудааст. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, кӯч. Борбад-36
Тел.: 44-620-01-80